

FF

UNIVERZA V LJUBLJANI
Filozofska fakulteta

BIDERMAJERSKI DNEVNIK
KOT EGO DOKUMENT:
Med pravico srca in
meščanskostanovskim korzetom

URŠKA PERENIČ

Ljubljana 2025

Bidermajerski dnevnik kot ego dokument: Med pravico srca in meščanskostanovskim korzetom

Avtorica: Urška Perenič

Recenzenti: Igor Grdina, Daniel Siter, Mira Miladinović Zalaznik, Stane Granda, Sašo Jerše

Lektura: Igor Grdina

Tehnični urednik: Jure Preglau

Oblikovanje in prelom: Nana Martinčič

Slika na naslovni strani: Jurij Pajk, Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Kongresni trg v Ljubljani, 1836, litografija

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Ljubljana, 2025

Prva izdaja

Naklada: 150

Cena: 19,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Znanstvena monografija je financirana iz raziskovalnega programa P6-0239 (Literarnopri-merjalne in literarnoteoretske raziskave), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstveno-raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL>

DOI: 10.4312/9789612977290

Katalogna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=258891779
ISBN 978-961-297-728-3

E-knjiga
COBISS.SI-ID 258908931
ISBN 978-961-297-729-0 (PDF)

Kazalo

PREDGOVOR	9
1 UVOD	13
2 TEORETSKO-METODOLOŠKO ZALEDJE: MED ZGODOVINO MENTALITET IN GINZBURGOV(SK)O MIKROZGODOVINO	23
3 EGO ZGODOVINOPISJE IN EGO DOKUMENTI: VNOVIČEN POSKUS PRIBLIŽANJA ČLOVEKU V DRUŽBI, STANU IN ZGODOVINI	57
4 V POLJU NAPETOSTI MED PROSTOSTJO POSAMEZNIKA IN ZAVEZANOSTJO STANU, MED ZASEBNO IN JAVNO SFERO	79
5 TAGEBUCH 1844	91
5.1 Kdo piše?	97
5.1.1 Pogled skozi ključavnico	98
5.1.2 Veščina meščanskega (samo)opazovanja	103
5.1.2.1 Oče kot producent in zaščitnik	105
5.1.2.1.1 Kako naj se vedó starši in otroci med seboj	110
5.1.2.1.2 Očetov god in rojstni dan	113
5.2 Kdo pleše?	115
5.2.1 Soareje	117
5.2.1.1 Bližine in razdalje	119

5.2.1.2 Kolo sreče	124
5.2.1.3 Stričev god	127
5.2.1.4 Na obisku	130
5.2.2 Kazina	136
5.2.2.1 Čisto pravi »Kaiserball«	139
5.2.2.1.1 Kvadrilja, kotiljon, valček in polka	144
5.2.2.1.2 Tudi obleka naredi človeka	149
5.3 Kdo hodi?	167
5.3.1 V ritmu stanu in srca	168
5.3.1.1 Zvezdna aleja	172
5.3.1.2 Na Rožniku ob cigari	179
5.4 Kdo gleda?	185
5.4.1 Vaudeville	192
5.4.2 Drobec k zgodovini t. i. hišnega gledališča	200
5.5 Kdo bere?	203
5.5.1 Drobec k zgodovini t. i. glasnega branja	208
5.6 Kdo potuje?	211
5.6.1 Po Kranjskem	212
5.6.1.1 Na snežniški graščini	212
5.6.1.1.1 Na konju	214
5.6.1.1.2 Veslanje	218
5.6.1.2 V Grosupljem in Višnji Gori	222
5.6.2 Na Hrvaško: Prek Karlovca v Zagreb	223

6 ZAKLJUČEK: DNEVNIK <i>TAGEBUCH</i> 1844 IN ARHITEKTONIKA MEŠČANSKE IDENTITETE	229
6.1 Metodološka triangulacija: Od subjektivne resnice do kolektivne matrike	230
6.2 Korzet kot metafora ekonomske in moralne discipline	231
6.2.1 Oblačilni videz kot insignija družbenega statusa	231
6.2.2 Rituali druženja kot statusni preizkus	232
6.2.3 Patriarhalna omejitev in varnost	232
6.3 Srce kot metafora koprnjenja po prostosti	233
6.3.1 Literarna idealizacija kot emocionalni kompas	233
6.3.2 Glasno branje in intimnost	233
6.3.3 Mobilnost kot nadzorovana nevarnost	234
6.3.4 Telo in emancipacija	234
6.3.5 Gledališče kot matrika meščanske moralnosti	234
6.4 Trajnost zapuščine in novi poudarki	235
7 LITERATURA	237
Imensko kazalo	267

*Mein Geburtstag ist heute, der schönste meines Lebens,
der sechzehnte. Sechzehn Jahre!
Welche Bedeutung hat bei dem weiblichen Geschlechte nicht
dieses Alter?*

*Danes je moj rojstni dan, najlepši v mojem življenju, šestnajsti.
Šestnajst let!
Kakšen pomen ima ta starost za ženski spol?*

(Louise Crobath, Tagebuch 1844, 12. junija 1844)

PREDGOVOR

O zračje v »mestu ob vodi« v dobi, ko sta avstrijsko in francosko kulturno časopisje predpisovala lepemu spolu »tesno prepasano taljo, zvončasto krilo in avbi sličen klobuk s trakovi in z velikim nadčelnim senčnikom«, a predstavnikom močnejšega spola »dolga temen frak brez izrezkov, [tako imenovani] »kveker«, [...] visok svetel ali temen cilindar in palico« (Kidrič 1938, LXXXIX), je bilo prežeto z vonjem ambicij in (dobronamernih) omejitev. Bil je to svet bidermajerja – navidezno tih in neproblematičen čas, ko se že pripravljajo velike in pozneje glasne in pomembne stvari –, v katerem se je (samo)oblikujoče se meščanstvo še močno oklepalo razkrajajoče se (fevdalne) stanovske mentalitete. Zato je bilo tako rekoč vsako njegovo dejanje v javnem prostoru, ki je učinkoval kot nekakšno odrsko prizorišče, predstava zase. Znamenita Kazina na severni strani enako znamenite *Sternallee* je postala središče ritualiziranih srečanj, ki so se zaključevala s plesi, kakor sta kvadrilja ali valček, in niso dopuščala pregrešitev zoper strogo meščansko etiketo. Tukaj se je družbeni status meril po bogastvu in popolnosti videza.

Pa tudi razkošni in primerni obleki, pod površino katere je vladala globoka notranja napetost, ki bi jo bilo mogoče ob vznemirljivi zgodbi mlade ženske Louise Crobath prisposodbljati s plovbo med pravico srca in dolžnostmi, kakor jih je predpisoval tesno oprijet korzet, ki pomeni

družino, stan in očetov(ski) vseprisoten pogled. Vendar bi bilo spet povsem napak sklepati na vsakršno omejenost tega skrbno orkestriranega okolja, ki je bilo, prav nasprotno in tudi ali predvsem zaradi omenjenega pogleda »stvaritelja« družine, kulturno izjemno kultivirano. Velik poudarek je bil na izobrazbi in *popolnjevanju* človeka, ki sta bila zastavljena intelektualno globoko in humanistično široko in kažeta na visoke standarde meščanstva v deželenem stolnem mestu Ljubljani v predmarčni dobi ter, tesno povezana z družbenim delovanjem in moralo (zlasti dam), nastavljata ogledalo tudi dandanašnjim višinam ali morda raje nižavjem izobrazbenega in kulturnega nivoja. V Crobathovem salonu so cveteli intelektualni pogovori in tu je začela v razpetosti med strastmi jaza in pričakovanji drugih svoje življenje zapisovati mlada Louise.

To pa v zavetju *lastne sobe*, v kakršni je v razkošju miru (in pravzaprav tudi let, če samo pomislim, da sem prve objave o znameniti Ljubljanki med bralstvo poslala pred skoraj dvajsetimi leti, kolikor je preteklo časa, odkar se posvečam preučevanju njenega življenja in dela) ob hkratni skrbi za dom nastajala in naposled nastala tudi tale kulturnozgodovinska znanstvena monografija. Nastala pa je slednja prav tako na podlagi doktorske disertacije z istim naslovom v okviru študijskega programa Humanistične znanosti (Tretja stopnja) na Univerzi Alma Mater Europaea, ki jo je ustanovila Evropska akademija znanosti in umetnosti (Salzburg), in sicer na Fakulteti ISH (Institutum Studiorum Humanitatis), pod dragocenim okriljem programa Literarnoprimerjalne in literarnoteoretske raziskave (P6-0239) na matični Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki ga vodi prof. dr. Tomo Virk, ter v okviru transnacionalnega interdisciplinarnega raziskovalnega projekta Diskurzi in prakse vmesnosti v regiji Alpe Jadran: Celovec, Ljubljana, Trst 1815–1914 (N6-0294), h kateremu me je velikodušno povabil izr. prof. dr. Jurij Fikfak.

Avtorica knjige se posebej zahvaljujem mentorju pri mojem drugem doktoratu, prof. ddr. Igorju Grdini, čigar konstruktivne pripombe so mi

pomagale še izboljšati besedilo, somentorju pri istem, doc. dr. Danielu Siterju, prof. dr. Miri Miladinović Zalaznik, prof. dr. Stanetu Grandi in izr. prof. dr. Sašu Jeršetu. Vseh pet je bilo v vlogi recenzentov knjige. Prav tako se iz srca zahvaljujem vsem tistim, ki so mi in mi še vedno tako ali drugače stojijo ob strani ter mi na ta način plemenito pomagajo uresničevati željo po tem, da se tisto, kar je bilo, ne izgubi za zgodovino.

1 UVOD

Znanstvena monografija ob primeru tako rekoč idealnega tipa bidermajerske ustvarjalke in (samo)oblikujoče se ljubljanske meščanke Louise,¹ roj. Crobath, poročene Pesjak (1828–1898) v središče postavlja edinstven arhivski vir, in sicer njen dnevnik – *Tagebuch 1844*. Ta je torej osrednji predmet raziskave. Brati in razumeti ga je mogoče kot odraz oblikovanja meščanske identitete, saj je skozenj v večih plasteh in smereh kompleksno naznačen proces prehoda avtorice, ki bo postala samosvoja in vsestranska nemško-slovenska literarna ustvarjalca, iz otroštva v odraslo dobo, v kateri si bo v visoki ljubljanski družbi izbojevala svoj položaj meščanske dame. Izbrana vrsta zgodovinskega vira, ki jo v knjigi umeščamo v večjo skupino t. i. ego dokumentov (Presser 1947; Presser 1958; Presser 1969; Dekker 1988; Dekker 1989; Dekker 1996; Dekker 2002b; Baggerman in Dekker 2018 idr.), je zato istočasno razumljena in analizirana kot osebni zapis in pričevanje ter kot dokument s širšo kulturnozgodovinsko vrednostjo. Povedano drugače, obravnava konkretnega dnevnškega vira po eni strani omogoča zgodovinarsko dostopanje do individualnih izkušenj, dožemanj, doživljanj, miselnih vzorcev, čustev, stališč pišoče, ki ravnokar vstopa med ljubljansko meščansko ženstvo – in kar je v času njene mladosti

1 V nadaljevanju dosledno uporabljamo različico imena Louise, s katerim je avtorica *Tagebuch 1844* dejansko podpisala svoj bidermajerski dnevnik.

predstavljalo dopolnjeno šestnajsto leto življenja (Kidrič 1938, CIII) –, po drugi strani pa dnevnik – kot osebni dokument v širokem pomenu te besede ter skupaj z branjem in pisanjem pisem tudi kot arhetipska meščanska praksa – ponuja možnosti za vpogledovanje v zapisovalkino pot samospoznavanja in samopredstavljanja v kar najtesnejših povezavah s pravili, pričakovanji in normami meščanskega stanu v predmarčni dobi v deželnem stolnem mestu Ljubljani. Se pravi, da dejansko služi oblikovanju meščanskega ideala subjekta in meščanske identitete (ter v končni posledici ločevanju od drugih družbenih slojev oziroma stanov). Opisano napetost oziroma napon med osebnim, individualnim in družbeno- oziroma meščanskostanovskim skuša zaobseči že naslov knjige, nakazujoč tudi njen glavni cilj, ki je rekonstruirati individualno kulturo Louise Crobath ter v širših koordinatah kulturo meščanstva v glavnem mestu Kranjske v času okrog sredine 19. stoletja.

To je obenem doba, ko so bile družbene strukture fevdalizma v razkroju (stanovska ureditev se je formalno končala v letu demokratičnih revolucij 1848), vendar je stanovska mentaliteta skupaj s strogimi konvencijami naraščajočega in uveljavljajočega se meščanstva ostala prevladujoča (Kocka 1979; Kocka 2002). S tega stališča *Tagebuch 1844* Louise Crobath, prvorojene hčere in ljubljenske uglednega dvornega in sodnega odvetnika Blaža Crobatha (1797–1848), ki skrbno dokumentira vsakdanje življenje v Ljubljani ter njeni ožji in širši okolici, ponuja bogat vpogled v uveljavljanje te nove družbene plasti, tj. vrhnjega sloja tretjega stanu. Če pomislimo na to, da je v istem 1844. letu in v istem mestu nastala tudi prva verzija Prešernove Zdravljice, ki je emblematična pesem (prihajajoče) revolucije (Grdina 2023b), se dokument, ki ga je ustvarila Louise Crobath, kaže še pomembnejši, saj je v njem izražen intelektualni in materialni standard dobe, v kateri se je porodilo izjemno pomembno besedilo. Ker je bil Prešeren praktično v vsakodnevnem stiku s Crobathovimi, *Tagebuch 1844* neposredno govori o okolju, ki je obdajalo pesnika.

Raziskava se metodološko umešča na področje novejših kulturne zgodovine (Burke 1981; Burke 1991; Burke 2005; Burke 2007, 27–33), za katero je v splošnem mogoče reči, da se je odvrnila od čiste zgodovine dogodkov (*histoire événementielle*) in se namesto tega usmerila v socialno zgodovino, zamišljeno kot *histoire totale*, s hkratnim zanimanjem za posameznika v obnebu družbe kot celote (Gross 1976, 298–202 sl.). Teoretična podlaga raziskave pa temelji na izvirni in kritični sintezi zgodovine mentalitet (*histoires des mentalités*) – tesno povezani z revijo *Annales d'histoire économique et sociale*, ustanovljeno leta 1929, in osebnostmi, kot so Philippe Ariès (Ariès 1975), Marc Bloch (Bloch idr. 1977), Fernand Braudel (Bloch idr. 1977), Lucien Febvre (Bloch idr. 1977), Ernest Labrousse (1943) idr. – z mikrozgodovino (*microstoria*) (Ginzburg 1990; Ginzburg 1993; Ginzburg 2010; Ginzburg 2013), ki je dopolnjena s konceptom ego dokumenta. Taka triangulacija med drugim omogoča, da zasebnih, intimnih izjav in samozavedanja avtorice dnevnika ne razumemo zgolj kot izoliranih subjektivnih resnic, ampak vselej v kontekstu kolektivnega mišljenja, čustev in vedenja skupine oziroma stanu, v katerega zapisovalka v *Tagebuch 1844* nedvoumno sodi.

Koncepcija oziroma koncepcije ego dokumentov skušajo zajeti prav to povezavo, in sicer med mišljenjem in (ob)čutenjem posameznika, v našem primeru posameznice, ter skupinsko – v marsičem korporativno in kolektivno – kulturo stanu, ki jo počasi preraščajo strukture moderne družbe; med (z)možnostjo individualnega samoodkrivanja na eni ter stanovsko dolžnostjo in porajajočo se družbeno normo na drugi strani, kar pomeni, da se izhaja iz prepričanja o tem, kako je sleherni izkušnja družbeno posredovana. Izraz ego dokument je v sredini 20. stoletja skoval nizozemski zgodovinar, specialist za zgodovino pregonov na Judov na Nizozemskem pa tudi literarni ustvarjalec Jacob Jacques Presser (Presser 1947) in zajema vse zgodovinske vire – avtobiografije, spomine, dnevnike, pisma –, v katerih je »jaz« pišočega oziroma pišče

nenehno prisoten ter (ne)namerno skrit ali razkrit (gl. Ariès in Duby 1991; Goulemot 1991, 371–404).

Ravno tako se v teoriji ego dokumentov problematizira konstruktivni značaj te vrste virov. To je tudi eno izmed pomembnih vprašanj v analizi dnevnika *Tagebuch 1844* avtorice Louise Crobath. Dnevnik iz meščanskega miljeja 19. stoletja so bili namreč pogosto ali kar po pravilu močno kodificirani (Winter 1985; Schulze 1996, 25 sl.), kar pomeni, da so v manjši meri služili radikalni introspekciji in v večji meri prikazovanju oziroma uprizarjanju pripadnosti pišočega stanu oziroma sloju. To je veljavno tudi za obravnavani primer, ki kaže, da je bila dejavnost zapisovanja v dnevnik predvsem orodje v procesu oblikovanja, vzpostavljanja in ohranjanja meščanske identitete. Domnevna intimnost in obenem izvirnost avtobiografskih oziroma dnevniških zapisov se v študiji relativizira tudi v luči obstoja patriarhalne strukture meščanske družine, v kateri je imel oče kot glava družine med drugim pravico nadzorovati pisma svoje žene in otrok (prim. von Greyerz 1984, 223–241; von Greyerz 1990; Goulemot 1991).

Dnevnik in tem sorodna besedila iz skupine ego dokumentov so torej služili zlasti pri utrjevanju in manifestiranju vredno(s)t(i), dolžnosti in privilegijev stanu in so morali upoštevati pravila spodobnega vedenja, kar je (o)krepilo njihov normativni in obenem javni značaj. Avtorica sama že uvodoma izpostavi opisani »konflikt« med javnim in zasebnim, ko namreč pisno izjavi, da želi dnevniku odslej zaupati svoja notranja občutja in se na ta način usmeriti v svoje notranje življenje, hkrati pa izvede nekakšen tradicionalni obred zahvale staršem in Bogu za vse, kar jè in ima kot hči zakoncev Crobath.

V tem smislu dnevnik nastaja tudi v napetosti med zasebno in javno sfero (Habermas 1989; Habermas 1991). Čeprav so (za)misli, razgrnjene v njem, zapisane v varnem zavetju (lastne) sobe, se dnevniški zapisi večinoma vrtijo okoli dogajanja v domačem salonu, predstavljajočem

poljavni oziroma polzasebni prostor, ki je družino povezoval z družbeno javnostjo, natančneje povedano, ljubljansko meščansko, višjo družbo. Salon Blaža Crobatha je zato mogoče razumeti tudi kot pravo »šolo« za razvoj osebnosti Louise Crobath in njeno uveljavitev kot ljubljanske meščanske dame.

V teoretičnemu delu sledečih empiričnih poglavjih, ki nadaljujejo tematsko os študije ter nazorno uresničujejo zastavljene cilje in podcilje, s pomočjo mikrohistorične obravnave v *Tagebuch 1844* identificiramo ter globinsko in sistematično analiziramo različne, specifične in ritualizirane družbeno-kulturne prakse, s katerimi je mogoče ponazoriti in pojasniti oblikovanje buržoazne posameznice in njeno participiranje v družbeni strukturi oziroma stanu, ki ceni tako individualni, osebn(ostn)i razvoj kakor zvestobo meščanskostanovskim idealom. Med glavnimi vrstami kulturnih praks (pomembnih za razvoj in vzpostavljanje meščanske kulture) so: druženje oziroma družabnosti, ki se povezujejo zlasti s samopredstavljanjem skozi oblačenje oziroma modo, kulturne prakse s poudarkom na branju, gledališču in glasbi ter praksi sprehajanja in popotovanja. To je čas, za katerega je značilna že sorazmerno visoka stopnja mobilnosti, ki ni nepomembna za izobraževanje in oblikovanje identitete (König 1988; König 1996; Mentges 2000; Kuhn 2023 idr.). Vse našteje kulturne prakse, ki so tudi glavni načini (samo)predstavljanja, se v *Tagebuch 1844* in v vsakdanjem življenju njegove avtorice, v katerem dominirajo praznično-slavnostne barve in toni, prepletajo in skupaj prispevajo k občutku pripadanja meščanstvu.

V dnevniku popisana druženja oziroma družabnosti pravzaprav strukturirajo vsakdan (Perrot 1992, 127 sl.) avtorice *Tagebuch 1844*. V ospredju so zlasti družabni večeri s plesom, t. i. soareje, in veliki dogodki, kakršen je bil čisto pravi cesarski ples (nem. *Kaiserball*) v Kazini, ki je veljala za najbolj elitno zbirališče meščanov v Ljubljani (Matić 2001a, 220). Družabna srečanja v njej so služila predstavljanju družine

in utrjevanju dekletovega družbenega položaja. Spoštovanje bontona je bilo najpomembnejše. Plesi (kvadrilja oziroma četvorka, kotiljon, valček, polka) so upoštevali stroga pravila in imeli reprezentativni značaj (Daye 2022, 25–38). Pravi cesarski ples (v navzočnosti cesarskega para ob obisku Ljubljane) je bil tudi dnevničarkin debut, tj. prvi pomembnejši javni nastop v šestnajstem letu njenega življenja. Priprave nanj je, kakor je razvidno iz dnevnika, spremljala »vroča nestrpnost«, saj je bilo treba dostojno predstaviti družino in narediti uradni prehod v odraslost. Debut je Louise Crobath seveda uspešno prestala. Ponavljajoče se družabnosti oziroma dejavnosti so meščani ritualizirali (npr. Martin-Fugier 1992, 202), da bi ustvarili močnejši občutek pripadnosti in identitete.

Avtorica dnevnika v zapisih izjemno pozornost posveča svoji obleki oziroma oblačilnemu videzu (Baš 1987) in celotnemu izgledu (nem. *Putz*), ki ga je mogoče razumeti kot osrednji medij za manifestiranje meščanskega statusa. Njena obleka iz belega atlasa in nakit iz koral za namen udeležbe na cesarskem plesu sta bila realna in simbolična naložba, saj sta kazala na blaginjo družine Crobath. Oblačila niso bila v prvi vrsti izraz individualnega sloga dame, ampak prejkone insignija njenega socialnega porekla in položaja. Se je pa v oblačenju meščanski stan skušal ne samo razlikovati od nižjih slojev družbe, temveč je prav tako posnemal od sebe boljše stoječe, višje sloje (plemstvo/aristokracijo) (McCracken 1985, 39–54). Treba je tudi reči, da je plemstvo tedaj že bilo v krizi; tisti njegov del, ki si ni našel prostora pod soncem v armadi ali birokraciji, je propadal, saj se praviloma ni ukvarjal z moderno industrijsko produkcijo ali trgovsko dejavnostjo, temveč je vztrajal pri agrarnem gospodarstvu, ki pa ga je v poznem fevdalizmu že močno načela entropija. Skozi *Tagebuch 1844* se vztrajno demonstrirata plačilna sposobnost in prestiž avtoričine družine oziroma očeta. Za marksikaterega fevdalca je bila namreč plačilna sposobnost problem; Anton

Aleksander grof von Auersperg je samo s skrajnim trudem preprečil propad svojih posesti, a si je vseeno pri kmetih pridobil izjemno slab sloves, o čemer piše Janez Trdina v »Kresni noči« iz niza *Bajke in povesti o Gorjancih* (Trdina 1954, 152, 389, 396).

Dnevniški zapisi ravno tako pričajo o pomembnosti izobraževanja pri oblikovanju identitete meščanske ženske (Baur 2000). Branje je imelo sploh osrednjo vlogo kot duševno in duhovno delo, v dobi, ko ženske niso imele formalnega dostopa do izobrazbe, pa je bilo tudi pomembno sredstvo samoizobraževanja. Louise Crobath je navdušeno prebirala družinske romane švedske pisateljice Fredrike Bremer, ki je v njih povzdigovala čistost srca in resnično ljubezen. Taka literatura je mladi ženski ponujala tudi vzore za njene lastne romantične predstave, ki pa se v resničnem življenju niso vselej uresničile.

Prav tako *Tagebuch 1844* ponuja dragocene vpoglede v gledališko življenje v Ljubljani s poudarkom na predstavah v Stanovskem gledališču (nem. *Ständisches Theater*) na Kongresnem trgu, kjer je bilo še eno srečevališče ljubljanskih meščanov (Trstenjak 1892). Louise Crobath podrobno opisuje svoje obiske ob uprizoritvah melodram ter lahkotnejših komedij. Zlasti uprizoritve italijanskih oper (*Seviljski brivec* v izvedbi italijanske glasbene družine Vianesi) in drame nemške literatke in igralka Charlotte Birch-Pfeiffer so odražale in širile meščanske vrline, kakor so čistost, družinska morala in jasna razdelitev vlog med spoloma. Močni čustveni odzivi ob spremljanju usod dramskih oseb kažejo, kako je gledališče gledalce oziroma gledalke spodbujalo k razmišljanju o lastnih življenjskih situacijah, vrednotah, položajih idr.

Mikroanaliza dnevnika razen na pomen tihega, individualnega branja (v izobraževanju mlade meščanke) pokaže na nadaljnje obstajanje skupnega in glasnega branja (Manguel 2007, 59 sl.), ki je bilo v meščanskih krogih še vedno utečena kulturna praksa. Iz območja t. i. estetske zabave poleg branja, pisanja, zanimanja za literaturo in sploh

umetnost omenimo vsaj še igranje na klavir (Corbin 1992, 497), ki je bilo za meščansko damo obvezno in je simboliziralo blaginjo in pripadnost družbenemu stanu.

Samopredstavljanju, krepitvi meščanske identitete in ločevanju od drugih in nižjih slojev, ki niso razpolagali s prostim časom, so ne nazadnje služile nekatere fizične dejavnosti, kakor sta sprehajanje in popotovanje, ki se torej izkažeta za prvovrstni meščanski kulturni praksi. V glavnem mestu Kranjske se je bilo posebej priljubljeno sprehajati po Zvezdni aleji (nem. *Sternallee*) in se odpraviti na Rožnik (nem. *Rosenbach*) (Lippich 1834; Costa 1848; Kidrič 1938). Pokončna in ponosna hoja in stanu primerna oblačila so v javnem prostoru še krepila meščanski habitus.

Hkrati so sprehodi in izleti v naravo (npr. v Ljubljani bližnji Šentvid) služili telesnemu in duševnemu oddihu. Avtorici *Tagebuch 1844* je to ponujalo redkejšje priložnosti za diskretnejše interakcije z mladimi moškimi, med katerimi izstopa njej ljubi sovrstnik Louis Znaimwerth, saj to v domačem salonu in ob prisotnosti staršev ni bilo mogoče. Redki trenutki bližine, zaupani dnevniku, pa dovolj jasno razkrivajo napon med čustvi in željami mladenke ter pravili in pričakovanji družine in stanu. Slednje velja tudi za primer popotovanj, izmed katerih v dnevniku izstopata tisto na grad Snežnik na Notranjskem ter na Hrvaško, v Karlovec in Zagreb.

Mikrohistorična analiza po vseh naštetih poteh pokaže, kako neverjetno dosledno je mlada Louise Crobath, ki bo v revolucijskem letu 1848 postala trgovčeva žena in gospa Pesjakova (Perenič 2022, 22–24), svojo identiteto oblikovala v napetosti med osebnimi izkušnjami in željami ter globoko zakoreninjenimi konvencijami meščanskega stanu, katerih upoštevanje morda najbolj prihaja do izraza skozi njeno samoodrekanje, samodiscipliniranje ter spoštovanje stroge meščanske morale in bontona. Zato je mogoče dnevnik dejansko imeti tako za polzasebni kakor poljavni vir oziroma ego dokument.

Vsa očrtana problemsko-tematska polja so v knjigi v obliki posameznih (pod)poglavij obdelana sistematično in poglobljeno ter kritično dograjena in sintetizirana v zaključku, ki bistveno združi v novo celoto, omogočajočo razumevanje izjemno dinamičnega oblikovanja dnevníčarkine identitete v razvijajoči se meščanski družbi.

Kar na tem mestu gre povedati, da je bil ta edinstveni bidermajerski dnevnik *Tagebuch 1844* Louise Crobath (Pesjakove) do nedavna praktično nepoznan in da doslej ni bil nikoli obdelan v kontekstu meščanske kulture predmarčnega obdobja, kar pomeni, da je vsebina pričujoče monografije izviren prispevek k doslejšnjemu védenju o zgodovini meščanstva v Ljubljani in širše na Slovenskem ter seveda v zakladnico slovenskega (kulturnega) zgodovinopisja.

2 **TEORETSKO-METODOLOŠKO ZALEDJE: MED ZGODOVINO MENTALITET IN GINZBURGOV(SK)O MIKROZGODOVINO**

V klasičnem delu s področja kulturne zgodovine z naslovom *Jesen srednjega veka* (1919),² ki pred očmi bralca plastično in barvito izriše svet plemstva v Burgundiji in severni Franciji 14. in 15. stoletja, je njegov avtor in nizozemski zgodovinar Johan Huizinga na več mestih in z različnimi besedami nakazal svoj »program« kot kulturnega zgodovinarja, po katerem si predstavo o posamezni dobi lahko ustvarimo (samo) tako, da v njej vidimo ljudi oziroma posameznike (Huizinga 1975; gl. tudi Huizinga 1984). V nasprotnem primeru, torej »[č]e bi podajali le splošne sodbe, bi [namreč] ustvarili puščavo in jo imenovali zgodovina« (Burke 2007, 11). Poanta je v tem, da zgodovina morda le ni tako abstraktna, kakor se zdi, če pa že je abstrakcija, potem abstrakcija niso tudi posamezniki oziroma ljudje, ki jo naseljujejo in ki v njej gledajo in vidijo, čutijo in hrepenijo, trpijo in se žalostijo, veselijo in ne nazadnje sanjajo o drugačnem in boljšem življenju.

2 Za namen raziskave smo uporabili tako slovensko kakor nemško izdajo te knjige, in sicer Huizinga 1975 ter Huizinga 2011.

Huizingovim podobna póta, ki jih je zlasti z obravnavami renesančne kulture (razumljene na široko ter vključujoče družbeno življenje, umetnost, literaturo, znanost idr.) in v tem kontekstu zgodnjega razvoja (duhovnega in zavedajočega se) posameznika v svojem delu *Renesančna kultura v Italiji*³ pravzaprav pomagal utreti že od njega skoraj polšesto desetletje starejši švicarski zgodovinar Jacob Burckhardt, je skozi 20. stoletje hodilo še več vplivnih strokovnjakov za zgodovino. Nam na časovni premici najbližje tovrstno in intenzivirano zanimanje za človeka oziroma ljudi je v območju kulturnega zgodovinopisja mogoče znova detektirati v zadnji tretjini 20. stoletja in čisto posebej v drugi polovici osemdesetih ter na začetku devetdesetih let, ko namesto poprejšnjega interesa za zgodovinske dogodke in dejstva, med katerimi obstaja kronološko sosledje in katerih analiza ustvari (lahko le) splošno, po Karlu Lamprechtu tipizirano podobo nekega časa (Lamprecht v von Brocke 1982), predmet preučevanja znova postane posameznikovo dožemanje življenja oziroma družbenih zgodovinskih procesov. Zato ne čudi, da znova in vzporedno pridobiva na pomenu preučevanje biografij, natančneje povedano, (historičnih) sociologij⁴ bolj ali manj pomembnih,

3 Knjiga je izšla leta 1860. Za njen slovenski prevod je poskrbel rojak avtorice te knjige in je izšla pri Državni založbi Slovenije 1963. leta, dobrih sto let po objavi izvirnika.

4 To ni isto kot biografija, kjer gre (po definiciji) za popis življenja osebe, pač pa je slednja predstavljena v okvirih širše družbe in z ozirom na politične, ekonomske, socialne idr. zakonitosti družbenega razvoja. Omenimo študijo Norberta Eliasa o Mozartu s podnaslovom *K sociologiji genija*, v kateri je skozi preplet t. i. notranjih vzgibov umetnika in zunanjih vplivov razčlenil tako genija tega nadvse plodovitega in vplivnega avstrijskega skladatelja klasične dobe kakor njegov položaj v dobi na prehodu iz dvorne v meščansko družbo. Prepričljivo mu je uspelo pokazati, kako je Mozart, svojemu iznajditeljskemu duhu sledeč, začel postopoma zavračati »pravila« dvorne umetnosti in družbe (Elias 1991b). Prikaz življenja enega človeka, v konkretnem primeru Wolfganga Amadeusa Mozarta, izžareva vpliv takratne družbe oziroma meščanskega stanu.

poznanih ter malo ali dotlej povsem nepoznanih zgodovinskih osebnosti, ki ne izhajajo nujno iz plasti vladajočih elit,⁵ ampak pripadajo različnim skupinam (ne)običajnih ljudi, in se v zgodovinskih obravnavah naenkrat začnejo pojavljati v velikem številu. V uvodoma omenjeni študiji tudi za nas izjemno pobudnega Johana Huizinge ljudi, razpetih med aristokratskimi višavami in družbenim dnom, askezo in pohlepom, naravnost mrgoli – in se prek njih v vsej slikovitosti izrisuje portret poznega srednjega veka oziroma gotike na severu.

Intenzivirano vračanje k posameznemu človeku oziroma ljudem, prek katerih naj bi se šele oblikovala predstava dobe, bi mogli po eni strani razumeti kot povratek (stare) pozitivistične metode, ki s svojimi koreninami sega v antiko in je bila v zgodovinopisju (pa tudi literarni zgodovini) razširjena od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne, ko naj bi polagoma (in v okviru različnih zgodovinarskih ved z različno hitrostjo) izzvenevala (Dolinar 2007, 17–26; Kablitz 2008, 582–584; Kos 2009: 322).⁶ Zanja je bilo značilno, da je svoje moči usmerjala k verodostojni rekonstrukciji preteklosti, in sicer z opiranjem na dejstva in vsakovrstne osebne in življenjske dokumente, kar so postali glavni pojmi pozitivizma. Po drugi strani pa gre pri novejših, k posamezniku nagnjenih usmeritvah kulturne zgodovine – ravno obrnjeno – za kritiko oziroma zavračanje pozitivizma, ki si je s svojo malodane pretirano osredotočenostjo na empirično preverljiva dejstva in podatke (ta je na

5 Nekoliko drugače velja za starejšo obliko prozopografije (kakor jo imenujejo antični zgodovinarji). Vključuje analizo več kariernih linij oziroma skupnih značilnosti manjše skupine ljudi v zgodovini, ki so navadno izhajali iz oblastnih elit (npr. rimskih senatorjev). S preučevanjem njihovih ozadij in življenj (rojstev, smrti, porok, družinskega življenja, gospodarskega položaja, izobrazbe, veroizpovedi, izkušenj ipd.), ki rezultira v nekakšni kolektivni biografiji, se je predvsem dokazovalo kohezivno moč skupine, ki jo povezujejo kri, poreklo oziroma sorodstvo, ekonomski interesi, ideali idr. (Stone 1971, 46–71)

6 Prav tako gl. Wellek 1965.

področju literarnega zgodovinopisja denimo rezultirala v bogatih znanstvenokritičnih izdajah besedil klasikov) prislužil očitek, da ostaja zgolj na ravni registriranja dogodkov in zbiranja virov. Zraven se je pojavil še odpor zoper njegovo metodološko ortodoksnost oziroma preveliko (pozitivistično) zaverovanost v to, da bi bilo mogoče pri preučevanju zgodovinskih procesov (podobno kakor v naravoslovju) z znanstveno metodo (ki kot podlago za spoznavanje priznava neposredno dano v čutni zaznavi) zares odkrivati vzročne notranje zakonitosti in povezave. Da bi si bilo skratka s sledenjem pozitivističnemu »programu« in uporabo katere koli metode mogoče povsem »podvreči« zgodovino. Namesto tega se je začela v kulturnem zgodovinopisju in zlasti ob šoli Analov uveljavljati (za)misel – takó v kritičnem pregledu razvoja smeri v zgodovinopisju ugledna judovsko-hrvaška zgodovinarka Mirjana Gross – o nujnosti soočenja različnih pogledov na svet in zgodovino, ki obstajajo drug ob drugem (Gross 1976, 201)⁷ in predpostavljajo uporabo različnih vrst gradiva, s pomočjo katerega je mogoče rekonstruirati svetove in podobe iz nekdanjosti, ki zato ne more učinkovati kot enovita celota z enim junakom in enim zapletom, ampak prej v prepletu različnih dogajalnih pramenov. Grossova nekoliko ekspresivno govori o boju in zavzemanju za novo totalno zgodovino (po Braudelu), ki jo postavlja v opozicijo s specializirano fragmentacijo njenega predmeta raziskovanja (s historiografijo »bobna in trobente«)⁸ in naj bi tudi z vključevanjem

7 Mirjana Gross v pregledno zasnovani in vsebinsko izčrpni monografiji kritično prikaže razvoj metod oziroma pristopov v zgodovinopisju.

8 Britanski zgodovinar in emeritus kulturne zgodovine na Univerzi Cambridge Peter Burke v soočenju klasičnega (kulturno)zgodovinskega pristopa z marksistično kritiko zavrne oziroma spodkopava tako marksistično osredotočanje na kulturo kot (zgolj) »nadstavbo«, ki brez ekonomsko-socialne in politične baze oziroma realnosti sploh ne bi mogla obstajati, kakor (Thompsonovo) idejo kulturne hegemonije, ki po njegovem sicer bolje pojasni odnose med kulturo in družbo (od »nadstavbe«) in ki bi jo lahko razu-

zgodovinarjev različnih generacij, s tem pa različnih pogledov na svet oziroma zgodovinske procese, prispevala k soočenju različnih stališč. Sklicujoč se na francoskega sociologa in zgodovinarja, poznanega po svoji skepsi do ideoloških ortodoksij, Raymonda Arona, ki sicer ne deli mnenja s Crocejem (po katerem se resničnost nahaja v zavesti subjekta), vendar opozarja na neizčrpljivost zgodovinskega procesa v smislu pluralnosti njegovih oblik, še sama sprejema stališče, da zgodovinar lahko govori kvečjemu o možnostih (ne pa nujnostih) nastanka pojavov (Gross 1976, 202).⁹ V tem oziru so zgodovinski pojavi in procesi¹⁰ ne le nepodvrgljivi kateri koli metodi, ampak so ob upoštevanju pluralnosti vseh možnih pojavnih oblik tudi neizčrpljivi in polni tistega, čemur bo italijanski (mikro)zgodovinar Carlo Ginzburg v svojem minucioznem poglobljanju v zgodovinsko individualnost in edinstvenost nekega mlinarja, ki na podlagi analize inkvizicijskih zapisnikov obenem omogoča izpeljavo splošnih zaključkov o nekem prostor-času, posrečeno rekel prikrita možnost¹¹ (in kar je treba razumeti tudi v opreki in odporu

meli tudi kot odvod Gramscija. Burke se (ob naslonitvi na Abyja Warburga, Ernst-Roberta Curtiusa, Johna Winklerja, Rogerja Chartiera ali Georgea Dubya) raje usmeri v preučevanje kulturnih tradicij (kleriške, laične, moške, ženske, ruralne in urbane itd.) ter v soočenje, interakcije in difuzije izobraženske z ljudsko kulturo znotraj določene družbe. S tem pridejo do izraza izkušnje različnih kultur. Pojem kulture in tudi zgodovine se (raz)širi od zgoraj navzdol (z visoke kulture na ljudsko), pride pa tudi do zasuka od specialne na totalno zgodovino in (v antropološkem in etnološkem smislu) na kar najširše področje artefaktov in praks, ki naj se upoštevajo pri zgodovinski analizi (Burke 2007, 27–29, 92–95). Prim. z Burke 2005.

- 9 O vprašanju odnosa med nujnostjo in slučajnostjo ter oblikah zgodovinopisne znanosti npr. tudi Aron 2018.
- 10 Beseda proces se kot nekakšna »magična« beseda pojavlja pri veliko zgodovinarskih šolah. Včasih je pojmovana kot nasprotje dogodkom.
- 11 Merimo seveda na Ginzburgovo monografsko izdano študijo, pravo intelektualno biografijo že zdavnaj pozabljenega heretika Menocchia, ki ga je zgodovinar nanovo oživil. In tudi pokazal, kako je mogoče na podlagi sorazmerno

do dominantne politične zgodovine). Kot poskus revizije osnovnih pozitivističnih pojmov in pogledov, a tudi izkaz spoznanja, da je zaradi prislovične neulovljivosti zgodovine glavno sredstvo njenega spoznavanja lahko samo razumevanje – in to zgodovine v njeni celoti –, lahko pojasnimo vračanje Grossove k relativistični koncepciji Henri-Irenéja Marrouja (Gross 1976: 202 sl.),¹² čigar stališča se med drugim napajajo pri Diltheyevi humanistični metodi, katere bistvo je ravno v »razumevanju« (nem. *Verstehen*). Čeprav Dilthey ne izpusti izpred oči niti materialnega vidika, za razliko od naravoslovnih znanosti, naslonjenih na princip kavzalnosti, v enem svojih temeljnih del z naslovom *Einleitung in die Geisteswissenschaften: Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte* (1883) pove (Erzgräber 2008, 131–132),¹³ da je smoter humanistike in zgodovinske znanosti spoznavanje posameznika, to pa v celovitosti (intelektualno)zgodovinskega konteksta. Se pravi človeka (skozi spoznavajočega človeka, konkretno, zgodovinarja)

skromnih virov, kakor so inkvizicijski zapisniki, razkriti (naj)globlje resnice o življenju, konkretno, o miselnosti(h) v dobi protireformacije. Za več gl. zlasti Ginzburg 2010.

- 12 Prav tako gl. npr. Marrou 1973. Eno od Marroujevih osrednjih stališč je tudi, da je zgodovin(ar)sko znanje neločljivo povezano s spoznavajočim subjektom, torej zgodovinarjem, s čimer se je prepričljivo zoperstavil starejšim pozitivističnim stališčem, po katerih je resnico oziroma zgodovino mogoče razumeti kot izpeljevanje oziroma ekstrahiranje dejstev in podatkov iz dokumentov. Hkrati se uveljavlja prepričanje, da je zgodovina proces sprememb, naloga zgodovinarja pa (kvečjemu) kritična, na virih temelječa rekonstrukcija preteklosti. Vsa ta vprašanja in dileme se vključujejo v širšo zgodovinarsko razpravo o odnosu med zgodovinskim znanjem v odvisnosti od subjekta na eni in veljavnostjo zgodovinske resnice na drugi strani, pri čemer Marrou v svojem poudarjanju subjektivnosti védenja in tudi ustvarjalnosti zgodovinarja nikoli ni zašel v prekomerni relativizem. Po njegovem mnenju mora zgodovina kot resna znanstvena disciplina priti do veljavnega in resničnega spoznanja, vendar pa se mora sleherni zgodovinar hkrati zavedati svojih omejitev.
- 13 Prim. še Dilthey 1883.

v njegovem življenjskem svetu. Vsekakor je cilj humanističnih znanosti zaobseči zgodovinsko in družbeno realnost, kar pa ne pomeni, da se vso zgodovino da pod skupni imenovalec, ampak je naloga zgodovinarja prej v tem, da skuša pritegniti pozornost za individualno, posamezno, singularno, partikularno, ki naj služi kot podlaga raziskovanju in razlaganju širših zgodovinskih in življenjskih sotvarij. Razumevanje se pri Diltheyu povezuje z izkustvom oziroma iz izkušenj izvira. V svojih preučevanjih Shakespearja, Cervantesa, Goetheja idr. vélikih ustvarjalnih duhov iz različnih obdobji zgodovine¹⁴ je skušal odkrivati izvorno življenjsko resničnost. Goethe, Cervantes, Shakespeare, Novalis idr. so v njegovem pogledu veliki ustvarjalci predvsem zato, ker prek svojega izkustva prenašajo življenjsko resničnost, ki jo je potemtakem mogoče razumeti z analiziranjem pogojev življenjskih izrazov človeka v njegovem celotnem svetovnem obzorju (Erzgräber 2008, 132; Simonis 2008, 242–244).

Čeprav sta bila Diltheyeva pojma izkustva in razumevanja zaradi nekaterih omejitev (ki se jim ne more izogniti nobena, še tako izdelana koncepcija) deležna kritik, sta v obnebj u kulturnozgodovinskega zanimanja za posamezn(ikov)o (raz)umevanje, dojemanje in izkušanje v zgodovinskem toku časa še vedno pomenljiva, saj poudarjata ne samo številnost in mnogovrstnost pojavnih oblik zgodovine in njihovega razumevanja, ampak z izpostavljanjem izkustvenosti spoznanja pozornost preusmerjata na vse tiste vrste virov, za katere v politični zgodovini ni moglo biti mesta, a se more v njih človek morda najbolj avtentično individualno razkrivati na zgodovinskem horizontu. Semkaj sodijo poleg besedne umetnosti tudi osebni, t. i. ego dokumenti (za več gl. v nadaljevanju), skozi katere se na različne načine »opredeljuje« in osvetljuje jaz,

14 Dilthey je bil globoko prepričan v to, da je eden izmed najmarkantnejših individualnih izrazov človeka umetnost, ki je zato tudi svojstven izkaz konkretnega življenjskega sveta. Prav tako gl. tudi Dilthey 1905.

ki se vselej »prepoznava« v odnosu do sveta in na različnih področjih delovanja. To pomeni, da pride v rastočem zanimanju za posamezno in posameznika tako do odvrčanja od prej prevladujoče politične zgodovine kakor obračanja k zgodovini vseh področij človeškega življenja (Baertschi 2010),¹⁵ kar je v kulturnem zgodovinopisju spodbudilo uporabo raznovrstnih dokumentov življenja,¹⁶ ki bodisi zavestno bodisi nezavedno razkrivajo informacije o človekovem pogledu nase – pa tudi značilnosti skupine, ki ji pripada – ter zagotavljajo večstranske poglede na njegov življenjski svet.

V diahronem delu metazgodovine in historičnega pisanja gredo izmed šol oziroma gibanj, ki so presegla pozitivistično-empiristično ozkost in pokazala občutljivost za vsa področja človekovega življenja – s tem pa za navidezno malopomembne podrobnosti njegovega vsakdanjega bivanja, za posameznikova razumevanja, občutenja in interpretacije minornejših ali epohalnejših zgodovinskih dogodkov in sprememb ali, povedano s pomočjo Marca Blocha, »človeško meso« (Bloch 2002; Morat 2010, 83–86)¹⁷ –, zato brez večjih dvomov (naj) večje »zasluge« zgodovini mentalitet (*histoires des mentalités*), ki ji je

15 Prim. še z Gross 1976: 201–202.

16 Tu se nanašamo na pojem »documents of life«, ki bi ga lahko prevedli z izrazom življenjski dokumenti, Kena Plummerja (1983). Lahko bi bil alternativa pojmu ego dokument, saj med njima ni znatnih vsebinskih razlik. Plummer je skušal s svojim pojmom naznačiti tudi prehod od kvantitativnih h kvalitativnim metodam v zgodovinopisju in širše humanistiki.

17 V *Apologiji zgodovinske znanosti* Bloch zgodovinarja oziroma zgodovinarski poklic primerja z ljudožercem in ljudožerstvom, s čimer meri tako na nujnost posedovanja dobre intuicije in ostrine čutov kakor na zgodovinarjevo dovzetnost za vse vrste virov, v katerih bi se mogli razkriti sledovi človeka oziroma človeškega življenja iz nekdanjih časov. Po Blochu so »lovci« iz »plemena« zgodovinarjev nenasitni, saj ni človeškega vedenja, ki bi jim ostalo skrito, pa tudi ne vira, ki ga ne bi videli kot možnega »plena« (Bloch 2002). Prav tako gl. tudi Braudel idr. 1990.

Peter Burke v francoskem zgodovinopisju (in v historiografiji sploh) pripisal naravnost revolucionaren pomen (Burke 1993; Burke 2007, 4, 86, 125).¹⁸ Ta izhaja tudi iz težnje zaobseči človeško življenjsko totaliteto iz nekdanjosti, pri čemer ideja totalitete implicira različne vidike, tj. več enakovrednih gledišč oziroma središč za obravnavo (policentričnost). Hkrati se vsa polja človekovega življenja, opečatena z individualnim, preučujejo znotraj civilizacijskih, družbenih, gospodarskih idr. struktur ter na podlagi uporabe arhivov po svetu, ki omogočajo (razsrediščeno) rojevanje podob svetovne družbe, gospodarstva, meščanstva itd. (Gross 1976, 200 sl.).

Tako zanimanje za posameznika in njegovo vsakdanjost na eni ter skupino, družbo,¹⁹ stan (v njihovih strukturah) na drugi strani, kar ima posebno težo za našo raziskavo, terja zato nenehno krmiljenje med sociologijo človeka in sociologijo sloja oziroma stanu; med strukturalno in individualno oziroma kulturno-mentalitetno ravno. Vendar zgodovina

18 Peter Burke je v knjigi o revoluciji v francoskem zgodovinopisju z ozirom na šolo Analov in istoimensko revijo med letoma 1929 in 1989 kritično analiziral njen vpliv na moderno historiografijo, in sicer skozi tri generacije analovcev. V prvi generaciji (1920–1945) sta bila vodilni osebnosti Febvre in Bloch, ki sta bila bitko proti tradicionalnemu (političnemu) pisanju zgodovine (dogodkov), v drugi generaciji (do konca šestdesetih let 20. stoletja), ko se je analovska šola najbolj konsolidirala, je izstopajoča osebnost Braudel, medtem ko v tretji generaciji, ki jo predstavljajo predvsem Le Roy Ladurie, Duby in Le Goff, (znova) pride do fragmentacije raziskovalnih pristopov, a tudi ponovnega oživljanja politične zgodovine ter zanimanja za t. i. narativno zgodovinopisje (Burke 1993). Vidimo torej, kako se razvoj šole Analov razpenja od svojčas radikalnih idej, predstavljenih zlasti v reviji *Annales d'histoire économique et sociale*, do tako rekoč globalno vplivne paradigme, ki je za nekaj časa na stran potisnila prej prevladujočo politično zgodovino in za vselej spremenila zgodovinopisno krajino.

19 V raziskavi izhajamo s stališča, da družba obstaja – in da je to tudi pojem, ki lahko opisuje stanovski red. Antični zgodovinar Paul Veyne pravi, da temu sicer ni tako, vendar je pozneje napisal knjigo, v katere naslovu govori o rimski družbi (za več gl. Veyne 1991).

mentalitet, pri kateri se navdihujemo, ne razkriva metode za doseg cilja, ampak je odločitev zanjo prepuščena iznajdljivosti zgodovinarja. Francoska strukturalna historiografija namreč ne predstavlja enovitega disciplinarnega področja, temveč vključuje širok razpon metod preučevanja družbeno-zgodovinskih procesov, ki raziskovalca postavijo tudi pred vrsto metodoloških problemov (prim. Scharloth 2005, 41–53). Slednji so v nemajhni meri pogojeni z raznolikostjo tematskih področij v zgodovini mentalitet, ki segajo od (naj)intimnejših vprašanj spolnosti in ljubezni prek vprašanj o rojstvu, smrti, religioznosti, družini, otroštvu do prelomnejših zgodovinskih dogodkov in vprašanj odnosa širokih skupin prebivalstva do njih. Med raziskovalnimi prijemi obstajajo tudi epistemološki in hevristični razločki, saj se nekatere raziskave mentalitet bolj osredotočajo na individualno raven, medtem ko druge komajda presežejo raven kolektivnega nezavednega. Vendar po drugi plati vse pristope povezujeta polemično nasprotovanje enostranski, v (pomembne) dogodke usmerjeni politični zgodovini²⁰ in namesto tega poudarjanje epohalno konstitutivnega pomena kolektivnih in posebnih svetov mišljenja in čustvovanja ljudi. Pojem mentalitete vključuje celoto načinov čustvovanja, mišljenj pa tudi navade, hotenja in želje skupine ljudi,²¹ ki jih je treba obravnavati medsebojno povezano. Sežeto s pomočjo Petra Dinzelbacherja, mentaliteta pomeni skupek načinov in vsebin mišljenja, čustvovanj in ravnanj, ki označujejo določeno skupino v določeni dobi, pri čemer je ravnanje razumljeno kar najbolj široko – v smislu sleherne človeške dejavnosti, najsi gre za pisanje besedil,

20 Pa tudi zgodovini idej, za razliko od katere zgodovina mentalitet pripoznava prepletanje elitne in ljudske kulture, ki je lahko bistvenega pomena za konstituiranje miselnega horizonta dobe. Pri tem se zgodovina mentalitet lahko osredotoča tudi na psihološke motivacije in afekte, ki prav tako prispevajo k oblikovanju zavesti (Scharloth 2005, 45).

21 Prim. Scharloth 2005, 43–44.

slikarsko ustvarjanje, oblačenje itd. (Dinzelbacher 1993, XXI–XXV; prim. Scharloth 2005, 48). Pozornost gre vsakovrstnim sledem človeškega delovanja, ki predstavljajo »ostanke« za zgodovino miselnosti, kar predpostavlja uporabo širokega nabora najrazličnejših zgodovinskih virov.

Povezana pa je zgodovina mentalitet torej v prvi vrsti s šolo *Annales*, združeno okrog 1929 ustanovljene revije *Annales d'histoire économique et sociale*,²² ter zlasti z imeni zgodovinarjev, ki so pripadali različnim generacijam in so: Marc Bloch in Lucien Febvre, ki veljata za njena ustanovitelja in glavna utemeljitelja; Philippe Ariès; Fernand Braudel in Ernest Labrousse, ki so delovali po drugi svetovni vojni; Jacques Le Goff,²³ George Duby, Pierre Chaunu, Emmanuel Le Roy Ladurie iz generacije analovcev, ki je bila dejavna v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja, ali po koncu druge svetovne vojne rojeni Roger Chartier – ter nekateri drugi (Burke 1991; Burke 1993). Ob upoštevanju vidikov za raziskovanje lahko v območju zgodovinarske usmeritve, imenovane *histoires des mentalités*, pravzaprav v grobem razločimo dve glavni veji, med kateri se umešča pričujoča raziskava. Ena je tista, ki je v preučevanju pozornost (pre)usmerjala na oblike mišljenja, čustva, stališča, vedenje in vedênje ljudi iz preteklosti. – Ti so lahko združeni v manjše ali večje skupine in z ozirom na specifično zgodovinsko obdobje, kar pomeni, da se (ne brez vplivov Durkheimove zamisli kolektivne zavesti) predpostavlja, kako obstajajo obdobjsko in družbeno slojevito specifične skupinske, kolektivne mentalitete (npr. plemstva,

22 Ta je pozneje svoje ime večkrat spremenila in si pridobila sloves ene najbolj branih in uglednih francoskih revij s področja zgodovine.

23 Velja za predstavnika francoske nove zgodovine (*nouvelle histoire*). Predlagal je, da se začne zgodovinska obravnava osredotočati na mentalitete in antropološke značilnosti posameznih obdobj (med obravnavanimi temami so družina, odnosi med spoloma, telo ipd.).

duhovščine, meščanstva, kmetstva) oziroma da si posamezne skupine delijo iste predstave, stališča in orientacijske vzorce, ki se odražajo v njihovih ravnanjih. – Druga izmed vej pa je z vključevanjem metodologij bližnjih družboslovnih disciplin (npr. sociologije, psihologije, geografije) rasla v smeri kvantificirajoče serialne zgodovine (*histoire sérielle*) z zanjo značilnim preštevanjem oziroma statističnim vrednotenjem velikih količin podatkov ter razvrščanjem množstva podobnih, homogenih oziroma istovrstnih zgodovinskih virov (če med primeri navedemo zgolj protokole zasliševanj prič, inkvizicijske zapisnike, notarske akte ali korespondence) v serije, ki se preučujejo skozi daljše časovno obdobje (Schulze 1996, 12–13).²⁴ Pri tem sta se obe veji mentalne zgodovine različno povezovali s koncepcijo ego dokumentov, kamor sodijo za nas najbolj zanimivi osebni dnevniki, h katerim je

24 Nemški zgodovinar Winfried Schulze na istem mestu opozarja na svojevrstno »ironijo« na področju zgodovine mentalitet, ki je povezana z diskrepanco med – na eni strani – sorazmerno jasnimi individualističnimi težnjami in zanimanjem zgodovinarja za zavestna in nezavedna ravnanja zgodovinskih oseb, za dejanja in stališča ljudi samih, ki v daljšem času prispevajo k razvoju družbenih struktur, ter – na drugi strani – interesom za večje skupine, sloje, množice, v katerih naj bi se torej odstirala totalnost zgodovine. Individui v tem drugem primeru postanejo prejkone nosilci družbeno-kulturnih ravnanj, medtem ko se zgodovinska obravnava izraziteje osredotoči na ugotavljanje globljih družbenih struktur, v katerih je mogoče prepoznavati tako kontinuitete kakor spremembe. Zraven prihaja tudi do prehodov od kvantitativne h kvalitativni metodologiji, in obratno. Medtem ko naj bi zgodovina mentalitet v osredotočenosti na posebne svetove misli, idej ali svetovnih nazorov posameznikov, ki tvorijo skupine, bolj klicala po kvalitativni analizi, naj bi bila k razlaganju velikih strukturnih vprašanj in uporabi kvantitativnih metod bolj nagnjena socialna zgodovina, čeprav zanimanje prve za različne, med njimi zlasti ljudske množice (ki se za razliko od elit niso prav pogosto artikulirale) ne izključuje niti uporabe statistike, ki je bila (vključno s kvantitativno demografsko zgodovino, h kateri z delom njegovega zgodovinarskega opusa prištevamo tudi Arièsa) z njene strani sprva deležna ostrih kritik in celo zavračanja.

mogoče pristopati tako kvalitativno kakor po poti kvantificirajočega serialnega pristopa.²⁵

Slednjega je v vrsti predstavnikov šole Analov razvijal na večer 19. stoletja rojeni Ernest Labrousse,²⁶ ko se je s pomočjo študija »dolgih serij« skušal dokopati do védenja o splošnejših strukturah, ki naj bi se skrivale pod »površinskimi« (političnimi, vojaškimi idr.) zgodovinskimi dogodki. Poznane so njegove raziskave na področju družbeno-ekonomske zgodovine, v katerih je v luči součinkovanja gospodarskih in političnih dejavnikov (kmetijskih, vinogradniških kriz, vse slabših letin, padajoče kupne moči podeželskega prebivalstva, demografske rasti, brezposelnosti, vsesplošnega pomanjkanja) in deloma pod vtisom ekonomsko-političnih analiz sociologa François Simianda pojasnjeval vpliv gospodarske krize na politične dogodke oziroma revolucije v letih 1789 (na prehodu iz francoskega starega režima *Ancien Régime* v novi red) in 1830 (Labrousse 1943; Clough 1946, 191–196). Za ugotavljanje

25 Z vidika serialnega pristopa ima vir vrednost predvsem v toliko, kolikor ga je mogoče uvrstiti v serijo. Italijanski mikrozgodovinarji odločno nasprotujejo stališču serialne zgodovine, ko ta uči, kakó bi moral zgodovinar ravnati v odnosu do »nepravilnosti« v arhivu. Vsak, še najbolj nenavaden dokument – tako meni tudi Ginzburg – ni samo umestljiv v serijo, temveč lahko, ravno obratno, vrže luč na še obsežnejšo, dotlej povsem nepoznano serijo dokumentov (Bourdieu idr. 2011, 171). Prav tako gl. tudi Ginzburg 1998, 58–83; Ginzburg 2013, 89–112.

26 Njegova učenca sta bila Corbin in Le Roy Ladurie. Labroussova kvantitativno usmerjena metoda analize je poznana tudi pod imenom labroussovski model, za katerega je značilno preučevanje gospodarskih ciklov in njihovih družbenih posledic. Specifike tega pristopa lahko pojasnimo, če ga kontrastiramo z bolj psihološkimi pristopi ali tudi z mikrozgodovino, osredotočeno na posameznika. Razen teze, po kateri je, povedano zelo na kratko, revolucijo sprožila kriza francoskega gospodarstva ob skorajšnjem koncu starega režima, gre z vidika kompleksne vzročnosti pri pojasnjevanju zgodovinskih dogajanj omeniti vsaj še Labroussovo poudarjanje vloge ljudskih množic in njihovo mobilizacijo, ki je pospešila upor oziroma revolucijo.

ekonomskih parametrov (cene pomembnih živil, npr. žita) je uporabljal različne vire, na kar v eni izmed njegovih najpomembnejših knjig kaže že predgovor,²⁷ v katerem se zahvaljuje vrsti strokovnjakov, med njimi zlasti arhivistom in bibliotekarjem, ki so mu pomagali pri pridobivanju podatkov za interdisciplinarno zasnovano raziskavo.²⁸

Bogastvo virov, ki naj iz najrazličnejših vidikov osvetlijo družbeno kulturo Sredozemlja, je značilno za delo Fernanda Braudela, ki je, izhajajoč iz prepričanja o prostorski in časovni daljnosežnosti v poteku dogodkov in zgodovinskih sprememb (ti so v taki perspektivi zunaj zavesti in delovanja tako posameznikov kakor množic), poglobil pristop dolgega trajanja. In se, prepričan v stališče, da si morajo biti družbene vede v pomoč pri razlaganju pojavov, interdisciplinarno povezoval zlasti s sociologijo. Poznavanje družbenih, gospodarskih problemov, materialnih idr. pogojev, znotraj katerih delujejo ljudje na različnih področjih, namreč lahko zgodovinarju nad dogodki pomaga razkriti cikle, vzpone, padce, ki dajejo ritem ekonomskemu življenju (Gross 1976, 198). V obsežni, tridelno zasnovani študiji o Sredozemlju (z originalnim naslovom *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.*),²⁹ ki

27 Mirjana Gross piše, da je z obema osrednjima študijama utemeljil svojo šolo ekonomske zgodovine, ko je skušal predvsem na podlagi gibanja cen razložiti celotno družbeno strukturo in družbene razrede v njihovem dinamičnem spopadanju, a tudi vsa ekonomska gibanja ter ideološke tokove in doktrine (na kratko: nizke cene naj bi prinašale družbeni red in liberalno vladno, visoke pa povzročale nemir, od koder sledi, da je bila revolucija v letu 1789 zlasti posledica maksimalnega dviga cen kruha). Toda čeprav je bil Labrousse zavezan marksističnemu pristopu, vseeno ni priznaval naziranja, po katerem je način proizvodnje osnovno gibalno ekonomskega razvoja (Gross 1976, 199–200).

28 Za namen boljšega razumevanja tako t. i. serialnega pristopa v zgodovino-pisju kakor Labroussovega in tudi Braudelovega prispevka za (moderno) historiografijo gl. tudi Valensi 2010, 20–21.

29 V študiji se opiramo na nemški prevod tega monumentalnega dela v prevodu Günterja Seiba (Braudel 1990).

je izhajala med letoma 1923 in 1949 (in nato znova, v dopolnjeni izdaji do sredine šestdesetih let) in v kateri je kvantitativni historiografski pristop križal s socialnozgodovinskim, je veliko pozornost posvetil vprašanju zgodovinskega časa ter vzpostavil razlikovanje med tremi časovnimi ravninami. Med ravnino dolgega trajanja (*longue durée*), ki se povezuje z geografskimi okviri oziroma geografskim časom okolja, kjer so spremembe počasne in skorajda neopazne, ravnino srednjega trajanja (*moyenne durée*) oziroma družbenega časa, ki zajema hitrejša, vendar še vedno dolgoročneje spremembe v družbeni, gospodarski, kulturni zgodovini (semkaj sodijo npr. zgodovine državnih sistemov; imperijev), ter ravnino dogodkov (*histoire événementielle*), značilno za klasično historiografijo, kjer se spremembe odvijajo v kratkem časovnem okviru tednov ali dni (Braudel 1990; gl. tudi Erbe 1979, 73–90). Njegovo poudarjanje koncepta dolgotrajnih struktur tako po eni strani utrjuje prepričanje, da so za zgodovino ključnega pomena kontinuitete, po drugi strani pa napeljuje k spoznanju, da so kolektivni pogledi na svet, ki določajo ravnanja ljudi in njihovo vedenje v situacijah vsakdanjega življenja, tisti, ki prispevajo k razvoju najglobljih družbenih struktur, saj učinkujejo na nezavedni ravni in so podvrženi počasnim, neznatnim spremembam. Po tej poti je izpeljal definicijo civilizacije ali kulture, ki je najprej prostor, »kulturno področje« (*aire culturelle*), na katerem se oblikujejo homogene kulturne poteze. Če se koherentnosti v prostoru pridruži še trajnost v času, potem je to celota, imenovana kultura oziroma civilizacija.

Tako lahko že v območju enega historiografskega toka, ki naj bi v osnovi utiral pot intenzivnejšemu preučevanju posameznika (prek katerega je mogoče pridobiti vedenje o mentalnih svetovih različno velikih skupin) oziroma medsebojnemu vplivanju človeka in okolja, zanimanje za posamezne zgodovinske ljudi – po poti posploševanja subjektivnih izkušenj na raven kolektivnih, skupinskih mišljenjskih svetov, predstav,

kategorij in identitet ter z opiranjem na statistike – torej lahko prehaja v svoje nasprotje. To je interes za amorfne in anonimne množice, determinirane s strukturami dolgega trajanja, kar pomeni, da na mesto moči volje posameznika stopa interes za t. i. družbeno nezavedno (prim. Gross 1976, 187–202). Poudarjeno je pripisovanje pomena družbenemu kontekstu zgodovine in zasidranim strukturam.

Tvorno povezovanje zgodovine mentalitet s socialno zgodovino morda lahko še nekoliko bolje razumemo, če zraven vemo, da je zlasti druga generacija raziskovalcev prve vlekla poreklo iz druge (Schulze 1989; prim. Kocka 2002), ki je (ravno tako tudi v odnosu s svojčas dominantno politično zgodovino dogodkov) razvoj družb razlagala z ozirom na družbene procese, le da so glavni predmet obravnave postala razmerja med posameznimi sloji oziroma večjimi ali manjšimi skupinami ljudi ter razredna nasprotja (kjer spet ni mogoče spregledati vplivov marksistične analize). Vendar je za socialno zgodovino obenem značilno zanimanje za družbo kot celoto (in ne zgolj za zgodovino elit), za t. i. *histoire totale*, ter njene posamezne segmente (sloje, ljudske množice ter njihovo neelitno kulturo in vsakdanje življenje v totalnosti), ki postanejo predmet zanimanja analovcev oziroma raziskovanja znotraj zgodovine mentalitet po drugi svetovni vojni.

Težnja zaobseči družbeno totaliteto je značilna za študije že omenjenega Marca Blocha, ki je bil z Lucienom Febvrom ustanovitelj in vodja francoske strukturalne historiografije ter se je v okviru šole Analov zoperstavil tako tradicionalni, prevladujoče politični zgodovini kakor njenemu stališču, da je v avtentičnosti dokumentov, kakršni so denimo diplomatski pisni viri, vsebovana vsa resnica, ki jo zgodovinar išče. Bloch je krenil tudi po stopinjah belgijskega zgodovinarja Henrija Pirrenea in prispeval sveža dognanja iz socialne zgodovine fevdalne družbe. V knjigi iz leta 1931 (*Les caractères originaux de l'histoire rurale française*), kjer je obravnaval značilnosti francoske podeželske zgodovine, se

je Bloch postavil proti težnji tradicionalne zgodovine, da bi na podlagi dokumentov, ki lahko dajo le podatke in uvide o vladajočem sloju fevdalne družbe, obravnaval samo njegove pripadnike, vprašanje fevdalne lastnine in njene pravne strukture – ter se namesto tega odločil družbo opazovati od spodaj ter z vseh strani in robov, tj. z vidika kmetov oziroma spodnjih plasti srednjeveških podeželskih skupnosti. Francoski agrarni sistem je vzporejal z istovrstnimi sistemi v Angliji, Nemčiji, Italiji in Španiji ter v obravnavi upošteval običaje, način obdelovanja, razporeditev polj idr., kar mu je omogočilo, da je z različnih družbenih in kulturnih vidikov osvetlil življenje fevdalne vasi v agrarni civilizaciji v Franciji. Njegove metode zato ne označuje samo izkazana pozornost, ki gre podeželanu iz spodnjih plasti fevdalne družbe, t. i. malemu človeku, ampak tudi stališče, da zgodovinar ne more dobro razumeti razvoja družbe, če ne upošteva spoznanj bližnjih ved (sociologije, geografije, arheologije idr.) in mobilizira različnih vrst zgodovinskih virov.

Na seznam študij, ki so se posvetile obravnavi kolektivnih imaginarijev, gre dodati vsaj še Blochovo zgodnejšo študijo o magičnih sposobnostih srednjeveških, francoskih in angleških kraljev (v izvirniku *Les rois thaumaturges: étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, 1924), kar je bilo že v antiki zakoreninjeno ljudsko prepričanje,³⁰ in s katero je v zgodovinopisju pomagal naznaniti novo smer zgodovine mentalitet. Blocha ne zanima medicinska učinkovitost takega »zdravljenja«, temveč s tem povezane kolektivne in mentalne predstave, kako da so ljudje dolga stoletja lahko verjeli v ta čudež. Prihaja do odgovora, da je bila domnevno zdravilna moč, ki naj bi se pretakala skozi vladarjeve roke, znamenje sakralnega značaja kraljeve moči (Joas 2017, 423–446). Na isti seznam

30 Po katerem naj bi kralji s čudežnim dotikom oziroma polaganjem rok ozdravili različne bolezni, zlasti škrofulozo.

bi sodile tudi tiste raziskave L. Febvra, ki se ukvarjajo z intelektualno in religiozno zgodovino 16. stoletja. Z metodo socialne psihologije, ki preučuje miselnost, individualna in kolektivna čustva družbe srednjega veka z ozirom na materialne in socialne pogoje življenja, družbeno strukturo in intelektualno klimo, je skušal namreč pojasniti psihološki ustroj družbe. Povedano preprosto, ljudje, ki so živeli brez možnosti ogrevanja bivalnih prostorov, svetlobe in so bili pogosto podhranjeni, so gojili posebno miselnost (Gross 1976, 189–198).

V okvirih raziskav, ki so skušale (v opreki z zoženo perspektivo politične zgodovine) pojasniti položaj posameznika v širših družbeno-zgodovinskih okoliščinah, ne gre spregledati prispevkov Jacquesa Le Goffa, medievalista in strokovnjaka za evropski srednji vek, in posebej njegove knjige, katere naslov se v slovenskem prevodu glasi *Denar in življenje* (v izvirniku *Le Moyen Âge et l'argent. Essai d'anthropologie historique*, 1986). V njej je preučil odnos, ki so ga kristjani zavzeli do denarja, in vpliv denarja (kovancev) v visokem srednjem veku na krščanske vrednote. Za ta namen se je v skladu z zase prepoznavnim pristopom osredotočil na široko bazo (neuradnih) zgodovinskih virov ter skozi obravnavo financiranja gradbeništva, pojavov oderuštva, pobiranja davkov v dobi vzpenjanja denarnega gospodarstva od 13. stoletja dalje pokazal, kako in koliko je denar vplival na življenje in miselnost ljudi srednjega veka in kako zelo se oba razlikujeta od načinov razmišljanja in ravnanja v zvezi z denarjem od novega veka dalje – z vse večjo monetizacijo in vzponom t. i. monetizirane družbe, kar je vplivalo ne samo na dogajanje v ekonomiji, ampak prav tako tudi v glavah ljudi (Le Goff 2011, 9–16, 157–186; Le Goff 2012). Od Le Goffa desetletje starejši Philipp Ariès,³¹ katerega najpomembnejše in najbolj široko poznano

31 Ob njem kar na tem mestu spomnimo na še nekatere mlajše zgodovinarje oziroma zgodovinarke (mentalitet), in sicer Michelle Perrot, Michela Vovella ali François Fureta.

delo (navkljub poznejši ovržbi nekaterih njegovih tez, denimo tiste, po kateri je otroštvo iznajdba 17. in 18. stoletja) obravnava zgodovino otroštva (*L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, 1960), pa je za namen analize te najzgodnejše dobe v življenju človeka posegel tako po pisnih virih (kamor sodijo prvoosebni oziroma izpovedni dokumenti, med katerimi so korespondence in dnevniki) kakor po otroških oblačilih, igračah, umetniških portretih idr. (Ariès 1975)

Iz hotenja po odkrivanju vseh »skrivnosti« posameznika je mogoče pojasniti neverjetne energije, ki jih (kulturni) zgodovinarji namenjajo ukvarjanju z izjemno široko bazo zgodovinskih virov. Pri tem se skuša pritegniti tako javne kakor zasebne, uradne in neuradne, med njimi zelo subjektivne vire, ki so posredovani pisno ali ustno.³² Hkrati pa vidimo, kako v kulturni zgodovini skozi čas na pomenu pridobivajo artefakti materialne kulture, ki izžarevajo tako socialno kakor simbolno moč, če poleg umetniških del in igrač omenimo še arhitekturne objekte, vsakovrstna orodja, bolj ali manj uporabne predmete, kamor sodijo oblačila in nakit, preučevanje bivališč in pohištva ali navsezadnje hrane (Burke 2007, 78–81). Skratka, vse, kar bi moglo zagotoviti čim boljši vpogled v širino in globino vsakdanjega življenja iz preteklosti. Upoštevanje celote materialne in duhovne kulture sicer ni bilo pred tem povsem tuje niti socialno-gospodarski zgodovini, kjer navedimo Karla Lamprechta delo v štirih zvezkih pod naslovom *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter* (1885–1964), v katerem je socialne, gospodarske pa tudi pravne idr. vidike oplemenitil z umetnostnimi, kulturnozgodovinskimi vidiki in viri ter nakazal pot v smeri splošne kulturne zgodovine, ki naj upošteva različne vrste zgodovinskega gradiva (nav. po von Brocke 1982, 467–472). Vendar je kulturna zgodovina, po Burkeu zlasti »nova kulturna

32 Sem sodijo listine, kronike, časopisje, pisma, dnevniški zapisi, sodni zapisniki, spovedne knjige in tudi različne vrste umetnostnih besedil.

zgodovina«, ³³ s katero so mišljene usmeritve od konca 80. let 20. stoletja, ki so na ta način razmejene tako od socialne ³⁴ kakor intelektualne zgodovine pa tudi (stare) zgodovine mentalitet, polje raziskovanja občutneje razširila s tem, ko je začela poudarjati občutja, (ponovno) odkrivati sebstvo ter pri preučevanju materialne kulture težišče s socialnih aspektov premikati na kulturno-simbolno moč artefaktov. Peter Burke med najbolj izvirnimi kulturnimi zgodovinarji, ki bi jih lahko pogojno uvrstili ob bok (stari) zgodovini mentalitet, omenja Norberta Eliasa in njegovo knjigo *O procesu civiliziranja* (1939), ³⁵ ki je bila nanovo odkrita v 60. letih, in sicer po zaslugi še enega kulturnega zgodovinarja iz šole Analov, Rogerja Chartiera (Burke 2007, 57–62). Burke posebej spomni tudi na Eliasovo obravnavo zgodovine vilic in robčka, ki še zdaleč nimata samo socialnega pomena, ampak sta tudi kulturne vrednosti; na raziskavo ameriškega antropologa Sidneya W. Mintza *Sladkost in moč: Mesto sladkorja v sodobni zgodovini* (1989; 2007), ³⁶ v kateri se socialni vidiki prav tako dopolnjujejo s kulturno-simbolnimi razsežnostmi bele kristalne snovi (sladkor kot luksuzna dobrina, katere uporaba se širi od zgoraj navzdol po socialni lestvici), ³⁷ na knjigo *Kultura oblačenja* (1989)

33 Naslanjajoč se na istoimensko knjigo Lynn Hunt iz leta 1989.

34 Burke navaja primer politične zgodovine mest, ki korenini v 18. stoletju, ekonomske in socialne zgodovine mest, ki se razmahne okrog sredine 20. stoletja, medtem ko je kulturna zgodovina mest (za reprezentativni primer navaja študijo o *fin de siècle* na Dunaju, ki jo je prispeval Carl E. Schorske) najmlajšega datuma (Burke 2007, 58).

35 Slovenski prevod Eliasove študije smo v obliki dveh knjig dobili pred poltretjim desetletjem (Elias 2000 in Elias 2001).

36 Izvirni naslov se glasi *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. Za namen naše raziskave smo posegli po dostopni nemški izdaji, prevodu z naslovom *Die süße Macht: Kulturgeschichte des Zuckers* (Mintz 2007).

37 Mintz razloži razvoj sodobnega kapitalizma in globalnih struktur moči. Trdi, da so karibske plantaže sladkornega trsa, ki so temeljile na suženjstvu in prisilnem delu, kot zgodnji agroindustrijski prototipi napovedovale poznejšo strojno

Daniela Rocheja,³⁸ ki v Franciji 18. stoletja z analizo impresivno velikega števila inventarjev prikaže proces oziroma prehod v razumevanju in uporabi oblačil, in sicer od dobe francoskega starega reda, ko so oblačila jasno označevala socialno oziroma stanovsko pripadnost in s tem tudi mentalitetne strukture dotičnega stanu, do moderne, individualistične kulture videza (Roche 1997). Ne gre spregledati niti študije Orvarja Löfgrena *Graditelji kulture* (1979), ki ob buržoaznih domovanjih 19. stoletja na Švedskem in materialne kulture bivanja pokaže na težnjo vladajočega razreda po razkazovanju (Burke 2007, 66–81) in po tej poti na mišljenjske svetove buržoazije (medtem ko je bila torej uporabnost stanovanja drugotnega, če ne celo terciarnega pomena). Obrat k vsakdanjemu življenju, s katerim se razširi pogled na vse njegove segmente, privede tudi do intenzivnejšega preučevanja vsakdanjih praks (bivanja, oblačenja, prehranjevanja, branja, potovanja, pisanja itd.) v zgodovini posameznih obdobjih, ki so se dotlej pretežno obravnavala skozi glavne ideje, ter vključevanje različnih pogledov. Od spodaj navzgor in od zgoraj navzdol po vsej socialni lestvici ter z vseh strani, to pa s pomočjo mikro- in makropristopa. Hkrati gre za nenehno nanašanje na posameznika in družbo, in sicer v njuni medsebojni povezanosti, saj (p) ostane jasno, da se družba oblikuje iz posameznikov, osebnost posameznika pa nastaja v teku življenjskih in zgodovinskih izkušenj, v procesu socializacije in družbenih povezavah (Elias 1991a).

proizvodnjo industrijske revolucije in pomembno prispevale k financiranju britanskega kapitalizma. Osrednja ideja je torej preobrazba sladkorja iz luksuznega blaga in statusnega simbola plemstva v blago za množično potrošnjo in dobroino za evropsko delavstvo. Močno povečana poraba sladkorja je med drugim pomagala zapolniti kalorični primanjkljaj industrijskih delavcev, s čimer je vplivala na povečanje njihove produktivnosti (Mintz 2007; Dev 2022, 75–77).

- 38 Izvirni naslov se glasi *La culture des apparences: Une histoire du vêtement XVII–XVIII siècle*. Za namen naše raziskave smo posegli po angleškem prevodu znamenite Rochejeve študije, in sicer iz leta 1997.

Stališče o medsebojnem nanašanju med človekom in družbo, slojem, skupino, stanom in posameznikom v vseh različnih vidikih,³⁹ kar se nato odraža v različnih načinih delovanja oziroma verskih, kulturnih idr. praksah (h katerim sodi denimo pisanje dnevnikov, avtobiografij ipd.), se je pojavilo tudi na polju mikrozgodovine (Dinzeltacher 1993; Dekker 2002b, 27), ki jo podobno kakor nizozemski zgodovinar Rudolf Dekker (za več gl. v nadaljevanju) razumemo znotraj zgodovine mentalitet, kjer predstavlja enega od glavnih pristopov. To je okrog sredine 70. let prejšnjega stoletja zapisal tudi Carlo Ginzburg, ko je pojasnjeval težnjo mikrozgodovinarja po približevanju posamezniku v njegovi miselnosti in občutenju, dejanskih in avtentičnih izkušnjah. Hkrati si je mikrozgodovina (še vedno) navdiha iskala pri klasični historiografiji (dogodkov), kjer ne mislimo na zanimanje za vprašanja politike ali ekonomije, tudi ne na nenavadno nezainteresiranost druge za »sindrom individualnosti«, ampak zlasti njeno dovzetnost za primarne pisne vire, ki tudi za mikrozgodovino postanejo zanimivi z vidika posameznih, (ne)običajnih ljudi v njihovi umeščenosti v polju vsakdanjega življenja – ter napetostih s hegemonimi oblastnimi strukturami (Schulze 1996, 12). Zato mikrozgodovine ne gre razumeti v ostrem nasprotju z makrozgodovino, ampak je treba njen prispevek prej videti v zmanjšanem in hkrati detajlnem opazovanju predmeta od spodaj navzgor (in z robov), v poskusu dopolnitve poprejšnjih (makro)zgodovinskih spoznanj

39 Elias razblini tradicionalno oziroma splošno sprejeto nasprotje med domnevno izoliranima poloma, kakor sta posameznik in družba, ter ga zamenja s procesno perspektivo. Kakor družba ni zgolj zbir izoliranih posameznikov, tako tudi individualni posamezniki (v vsej svoji veličini) niso neodvisni od družbe, ampak gre za dve strani iste kompleksne realnosti. Ljudje so v mreži medsebojnih odvisnosti neločljivo povezani (Elias 1991a). Povedano z drugimi besedami, se individualna zavest oblikuje tako v skladu s socialnimi odvisnostmi kakor pod vplivom zgodovinskih preobratov (Chauvin 2003, 527–528).

in zmožnosti pritegnitve ogromne baze različno »izpovednih« zgodovinskih virov najrazličnejših provenienc. S tem vzporedno se relativizira reprezentativnost zgodovinskih virov, saj na pomenu začnejo pridobivati dokumenti, ki odstopajo od klasičnih oziroma običajnih. V mikro-zgodovinskih študijah so posebno pozornost vzbudili dokumenti, nastali v sodnih protokolih, in sicer zapisniki zaslišanj in razgovorov (pred inkvizicijo) v kazenskih postopkih, saj se je izkazalo, da lahko posredujejo nepričakovano veliko avtobiografskih podatkov o zaslišani osebi. Pozneje se je pozornost preusmerila še na različne vrste administrativnih virov (npr. prošnje, potrdila, (samo)priporočila, peticije), če posredujejo podatke o osebi (kar pomeni, da gre za svojevrstne ego dokumente), ter sploh avtobiografska besedila, kamor sodijo osebni dnevniki.

Po tej poti je bilo (do)končno preseženo v strukturalni historiografiji čislano področje kolektivnega nezavednega in namesto tega vržena luč na posamezne osebe (iz tišjih množic) ter njihov posebni ali konec koncev tipični svet idej, kakor se odstira v tistem, kar Lejeune imenuje običajno pisanje (*écritures ordinaires*). Dnevniki bi sem sodili še prav posebej, saj veljajo za demokratičen, za vse odprt medij. Razen tega, da jih izrazito zaznamuje pišoča oseba, je vanje vtisnjen duh obdobja, v katerem so bili napisani (Lejeune 1994, 31 sl.),⁴⁰ zaradi česar so pripraven vir za krmiljenje med tistim, kar smo uvodoma imenovali sociologija človeka in sloja; med individualno in družbenostrukturalno ravnanje; med naslovno izpostavljenima pravico srca in zahtevami korzeta, tj. stanu ali sloja.

Nemški profesor zgodovinske metodologije in zgodnje novoveške zgodovine Winfried Schulze govori o prehodu od makrozgodovine k mikrozgodovini, ki ga spremlja obrat od študija t. i. uradnih virov

40 Z demokratičnostjo in odprtostjo dnevnika so mišljene tudi njegove različne funkcije, saj služi zapisovanju doživetij, spominov, lahko je vadnica za pisanje, skratka, nekakšna ustvarjalna delavnica in obrt obenem.

k različnim vrstam neuradnih dokumentov (Schulze 1996, 12–13). Razmišljajoč o razlogih zanj, soglaša z britanskim zgodovinarjem Lawrenceom Stoneom, ko ta opozarja na »oživitev pripovedi« (ang. *the narrative history*) in zanimanje za zgodbe, ki se skrivajo v zgodovini. Stone je detektiral tektonske spremembe v odnosu do t. i. znanstvene, opisno-analitične zgodovine, ki jo je skozi drugo polovico 20. stoletja in posebej v njegovi zadnji tretjini zamenjala t. i. narativna oziroma pripovedna zgodovina, za katero je bistveno pripovedovanje oziroma uzgodbenje. Če sta namreč strukturalna historiografija in socialna zgodovina (ob vsem zanimanju za posamezno) privzeli družboslovni model analize, je mikrozgodovina (in Stone še posebej) v zgodovinopisju videla priložnost za oživitev pripovedi, ki postane celo glavno (retorično) sredstvo zgodovinarja (Stone 1979, 3–24; prim. Schulze 1994a; Schulze 1994b, 9). To je (kronološka) ureditev gradiva z osredotočenjem na konkretno in koherentno zgodbo. Lahko bi rekli, da gre za umetnost dobrega pripovedovanja.⁴¹ Zgodovinar mora (ne brez kančka umetniške veščine) povedati, kaj, kdaj in kje se je nekaj dogodilo, kdo (vse) je bil pri tem udeležen in kakšen je navsezadnje širši domet obravnavanega dogodka.

Zanimanje za tisto, kar se je v preteklosti dogajalo v glavah slehernikov, potemtakem neizogibno terja tudi ukvarjanje z okoliščinami, v katerih so ti mislili, čutili in delovali, kar pomeni, da mora zgodovinar nenehoma ohranjati pred očmi povezanost posameznika s slojem, skupino, stanom oziroma družbo (Elias 1991a). Vendar pa začnejo mikrozgodovino vse bolj zanimati tisti viri, ki naj vendarle najprej omogočijo

41 Mikrozgodovina je po načinu pripovedovanja velikokrat blizu literarnim opisom. Ilustrativen primer je *Tsushima: Der Roman eines Seekrieges* [Cušima] Franka Thiessa iz leta 1936, ki je roman le po imenu, dejansko pa zelo dobra knjiga o rusko-japonski vojni (zadnji del govori o največji pomorski bitki oklepnic in je tu in tam od minute do minute popisovana bitka).

kar najboljši dostop do individualnih – in (še)le po njihovih poteh do skupnostnih oziroma kolektivnih interpretacij, sodb, kulturnih praks oziroma ravnanj in družbenega znanja (Schulze 1996, 13; gl. tudi Burke 1981). In s tem tudi do sociologije sloja oziroma stanu, ki mu posameznik pripada in jè, povedano s pomočjo Eliasa, nekakšen motor njegove individualne diferenciacije.

V teh okvirih je mogoče razumeti tako križanje t. i. mentalitetnega in mikrozdgodovinskega pristopa, na sled katerega se umešča pričujoča znanstvena monografija, kakor temu sledeč nadrobnejši, sistematičen in kritičen premislek koncepcij(e) ego dokumentov, ki se logično nadgrajuje s poglavjem, posvečenem osebnemu dnevniku kot posebnemu tipu zgodovinskega vira – z zanj značilno osredotočenostjo na posameznikovo dojemanje sveta v njegovi neobhodni vpetosti v družbo oziroma stan.

Kakšno je mikrozdgodovinsko dostopanje do človekovega dojemanja družbenega življenja, nam morda najbolj plastično pomaga pojasniti izjava, ki se nanaša na italijansko mikrozdgodovin(sk)o (šolo)⁴² in gre takole: »Mikrozdgodovina, to ne pomeni, gledati na majhne stvari, ampak gledati v majhnih stvareh.« Gre za besede nemškega

42 Tuji izrazi za mikrozdgodovino so *microstoria*, *mikro-historie*, *Mikrogeschichte*, *microhistory*. Prvenstvo v uporabi oziroma iznajdbi pojma gre Siegfriedu Kracauerju, ki je okrog leta 1965 mikrozdgodovino postavil v odnos z makrozdgodovino in se vključil v (pra)staro razpravo o razmerju med individualnim in splošnim (Kracauer 1971; gl. tudi Baumann 2014). V svoji nemški objavi, nekoliko skromno naslovljeni »Mikro-Historie: Zwei oder drei Dinge, die ich von ihr weiß« [Mikrozdgodovina: Dve ali tri reči, ki jih vem o njej], Carlo Ginzburg piše, da misli, kako je bil njegov sodobnik Giovanni Levi (tudi roj. 1939) prvi, ki ga je 1977 ali 1978 slišal govoriti o mikrozdgodovini. Levi pa je nekoliko drugače – prve diskusije na isto temo datiral v obdobje med letoma 1974 in 1976, ko naj bi ravno z njim [torej Ginzburgom] in založnikom Giulijem Einaudijem načrtoval izdajanje knjižne zbirke Mikrostorie. Vendar Ginzburg vztraja, da mora biti to Levijeva napaka v spominu (Ginzburg 1993, 169) in da torej ravno njemu pripada prvenstvo v rabi tega pojma.

zgodovinarja Hansa Medicka, s katerimi se sklicuje na izjavo Giovannija Levija (izrečeno na konferenci v Baslu 1990. leta), kakor mu jo je prenesel Albert Schnyder-Burghartz (nav. po Medick 1994, 40). Lahko jih razumemo zlasti v duhu (mikro)zgodovinarjevega načina spoznavanja. To izhaja iz osredotočenosti na manjši, obvladljiv predmet, kakor se lahko odstira skozi posamezne, ne nujno najreprezentativnejše vire,⁴³ s pomočjo katerih je mogoče sklepati na širše zgodovinske kontekste oziroma celoto življenjskih razmer in odnosov v preteklosti (prim. Lüdtker 1998, 557 sl.).

Levi pa še dodaja, da mikrozgodovina ne pozna ustaljenih, predpisanih protokolov za analizo dokumentov, ampak so zanjo značilni (unikatni) detajlni postopki analize (Levi 2001, 97), kar je utemeljeno v unikatnosti, izvirnosti in edinstvenosti uporabljenih virov (tudi če jih je mogoče razvrščati v serije). Predpona »mikro« v izrazu mikrozgodovina tako Leviju kakor Ginzburgu⁴⁴ pomeni (mikroskopsko) zmanjšani obseg opazovanja oziroma raziskovanja na manjše enote, ne da bi se pri tem izpred oči izgubilo širši družbenozgodovinski prostor predmeta opazovanja. Namen je namreč razkriti vidike velikih zgodovinskih procesov, ki bi v makrozgodovinskih analizah sicer ostali spregledani oziroma nevidni (Levi 2001).⁴⁵ V tem smislu gre ne samo za poskus

43 Npr. skozi katastrske podatke, župnijske registre, notarske akte ipd., kar je v poskusu rekonstruiranja prozopografije prebivalcev vasi Santena uporabljal Giovanni Levi, ki mu ni šlo samo za to, da bi opisal življenjsko pot eksorcista Giovannija Battiste, »temveč mu je [bil] njegov življenjepis zgolj pretveza za raziskavo družbe majhne vaške skupnosti« v omenjeni vasi (Pančur 1996, 79). Prav tako gl. Levi 1995.

44 Vpliv Carla Ginzburga, pionirja in najizvirnejšega (mikro)zgodovinarja svojega časa, se je iz italijanskega prostora širil v druge evropske države, npr. v Nemčijo, in čez lužo, v Ameriko (Medick 1994, 40). Gl. tudi Hiebl in Langthaler 1992, 7–21.

45 T. i. mikroskopska opazovanja lahko privedejo do odkritja prej neopaženih pojavov. Po mnenju Levija (na istem mestu) mora zgodovinska znanost

približevanja sleherniku, ampak vselej tudi za širjenje pogleda navzven, v njegov življenjski svet.⁴⁶

Kaj pomeni gledati v majhnem, si lahko približamo ob še enem primeru iz prej omenjene Ginzburgove razprave s podnaslovom »Dve ali tri reči, ki jih vem o njej« iz leta 1993, kjer njen avtor grebe po predzgodovini (italijanske) mikrozgodovine. Razkrije, kako je slabi dve desetletji pred njim oziroma italijanskimi mikrozgodovinarji ta pojem kot nekakšno definicijo za svoje raziskovalno početje uporabljal že ameriški zgodovinar in pisatelj George R. Stewart (1895–1980), in sicer v študiji *Pickett's Charge: A Microhistory of the Final Charge at Gettysburg, July 3, 1863*, knjižno izdani leta 1959. Mikrozgodovina Ginzburgu pomeni predvsem Stewartovo minucioznost, ki je nanj učinkovala navdihujoče, ko se je kot bralec na skoraj 400 straneh Stewartove študije lahko detajlno poučil o bitki ameriške državljanske vojne (1861–1865). Naslov knjige se navezuje na dogodek, ki je trajal vsega le kakih 20 minut (terjal pa nekaj tisoč žrtev), in sicer je šlo za napad divizije južnih držav, ki ga je neuspešno vodil generalmajor Pickett. Nadvse detajlno popisani dogodek, o katerem pa beremo kakšnih 15 ur, omogoča razumevanje značilnosti daljšega obdobja ameriške zgodovine (Ginzburg 1993,

postavljati splošna vprašanja, vendar nanje iskati in po možnosti najti lokalizirane in specifične odgovore, ki izhajajo neposredno iz intenzivnega preučevanja in rekonstruiranja posameznih situacij in oseb v njihovih vsakokratnih kontekstih.

- 46 »Pojem mikrozgodovina si jasno zoperstavlja svoj protipol – makrozgodovino,« piše Pančur, »zgodovino, ki hoče zaobjeti čim širšo zgodovinsko danost. Vendar mikrozgodovina ne zmanjša le pogleda na raziskovani predmet, ne daje le zaslužene pozornosti malemu človeku, temveč makrozgodovino razglasi za delno resnico, za resnico, ki je nepopolna brez pogleda od spodaj. Na ta način je hierarhija med mikro- in makrozgodovino preprosto odpravljena. Tako lahko mikrozgodovina v svoje raziskovalno polje ujame tudi tiste danosti, ki jih makrozgodovina ne vidi, čeprav jih zaobsega, s čimer lahko mikrozgodovina drastično predružači prejšnja spoznanja« (Pančur 1996, 79).

169–170) oziroma osvetlitev obsežnejših procesov in mentalitet širše družbe nekega časa.⁴⁷

Čisto posebno »avro«, ki še dandanašnji »sije« okrog pojma, je Ginzburg dal mikrozgodovini v zbirki *Microstorie*, kjer jo je s sodelavci razvil v znanstveni koncept, ter z uzgodbenjem življenjskega obzorja heterodoksnega furlanskega mlinarja Menocchia iz poznega 16. stoletja. Mislimo na knjigo *Il formaggio e i vermi* (1976), v slovenskem prevodu *Sir in črvi* (2010), v kateri pripoveduje vznemirljivo zgodbo življenja (dotlej) malo poznanega Domenica Scandelle, rojenega leta 1532 v Montrealu pri Pordenonu v Furlaniji, ki so ga klicali Menocchio in je bil po poklicu mlinar in mizar. Na način pogleda »od blizu« (z mikroskopsko povečavo) in na podlagi poročil o Menocchievem zaslišanju pred inkvizicijo Ginzburg razdeli in predstavi njegovo kozmogonijo.

47 Mikrozgodovina se ravno po tem loči tudi od anekdotične *petite histoire* in lokalne zgodovine, kakor je razmerja med njima reflektiral mehiški zgodovinar in učenjak Luis Gonzáles y Gonzáles (1925–2003) v knjigi *Pueblo en vilo: Microhistoria de San José de Gracia* (1968), na katero se Ginzburg ravno tako obilico sklicuje (Gonzáles v Ginzburg 1993, 170–171). Pravzaprav Gonzálesov pojem mikrozgodovine nima dosti skupnega z ginzburgovskim konceptom mikrozgodovine, saj Ginzburgu (podobno kakor Leviju) ni namen pisati lokalne zgodovine, ampak osvetliti dogajanje v širšem risu družbe neke dobe. Obenem Ginzburg med najpomembnejšimi zaledji (italijanske) mikrozgodovine spomni na francosko zgodovinopisje – in tudi nekatere njegove negativne zglede, med katere sodi Braudel, ki se znajde celo med nasprotniki mikrozgodovinskega pristopa. Ginzburg zavrne Braudela zlasti tam, kjer ta v svojem znamenitem delu o Sredozemlju mikrozgodovino (iz) enači z zgodovino dogodkov in torej politično zgodovino. Omenja pa Ginzburg (1993, 171–172) prav tako italijanski prevod francoskega romana *Fleurs Bleues* (1965) Braudelovega sodobnika Raymonda Queneauja (1903–1976), za katerega je leta 1967 poskrbel Italo Calvino. Izraz mikrozgodovina se je namreč v italijanščini prvič samostojno uporabil prav v tem romanu; Levi, ki je poznal Calvina, je izraz najbrž prevzel iz Queneauja (Ginzburg 1993, 173–74). V kulturnem romanu *Modre cvetke* je pisatelj besedo mikrozgodovina v usta položil vojvodi Avgijskemu, od koder si je utrla pot v popularno zavest.

Ob tem sta najbolj intrigantna mlinarjev miselni horizont in heterodoksnost, saj se z obema odmika od »pravega« cerkvenega nauka in kaže kot netipičen, iz povprečja izstopajoč posameznik, medtem ko je z nekaterimi drugimi elementi svojega miselnega obzorja povsem uvrstljiv v kmečko, podeželsko kulturo dobe.

Razen izbire drugačnega zornega kota in načina gledanja (od spodaj navzgor) je Ginzburgu dostop do mlinarjeve kozmogonije omogočila uporaba drugačnih, s stališča tradicionalnega zgodovinopisja manj običajnih oziroma nereprezentativnih virov, z analizo katerih je prišel do svežih podatkov tako o Menocchievem pogledu nase kakor na podeželsko skupnost, v kateri je ta živel. Iz anonimnosti je mlinarja rešil s pomočjo (vsega) dveh inkvizicijskih sodnih zapisnikov, ki posredujeta podatke o njegovi osebi in sta iz let 1583 in 1596, hranita pa se v nadškofjskem arhivu v Vidmu. Na podlagi zapisnikov je Ginzburgu uspelo podati »izčrpno podobo [...] misli, občutij, sanj in želja« furlanskega mlinarja, ki se mu ni uspelo rešiti pred grmado, na katero je moral zaradi svojih prepričanj po ukazu Svetega oficija. Nekaj izvemo tudi o mlinarjevi gospodarski dejavnosti in življenju ostalih članov družine. Posebej pomenljiv je za razbiranje Menocchievega miselno-idejnega sveta seznam knjig, ki jih je prebiral (Ginzburg 2010, 6).

Ginzburg je na njegovi podlagi prišel do ugotovitve, da mlinarjevih zamisli in razumevanja sveta ni mogoče pripeti na eno samo knjigo. Druga ugotovitev pravi, da so v Menocchievo miselno obzorje močno vtisnjene sledi ustne kulture oziroma ustnega izročila.⁴⁸ Na njegovo

48 Ginzburg opominja, da kultura podrejenih razredov tudi danes ostaja večidel ustna. S tega stališča opozarja na problematičnost obstoječih zgodovinskih virov, saj so jih večinoma ustvarili posamezniki iz vladajočih plasti, kar pomeni, da so »misli, verovanja in upanja kmetov ter obrtnikov preteklosti skoraj vedno dostopni [...] le preko sit in posrednikov, ki skazijo resnično sliko« (Ginzburg 2010, 7).

branje in razmišljanje so, kot tretje, vplivale ideje krivoverskih skupin, med njimi radikalnega anabaptizma in splošnega luteranstva.⁴⁹ Kot četrto Ginzburg ugotavlja, da so bile Menocchieve zamisli v mnogočem blizu idejam, ki so jih gojili pripadniki višjih, intelektualnih krogov. Kot peto pa prihaja tudi do spoznanja, da nekatera Menocchieva verovanja in (za)misli črpajo celo iz globin »starodavnega kmečkega izročila« (Ginzburg 2010, 7, 12–14, 18).

Gre za nadvse zapleteno izmenjavo (za)misli med kulturo nadrejenih, vladajočih (bolj elegantnih krogov) in kulturo podrejenih, nižjih slojev, kakor jo predstavlja tudi vaško-kmečka skupnost, katere član je bil Menocchio. Mlinarjeva kozmogonija je zato rezultanta mnogoštevilnih in raznovrstnih miselnih vzorcev, ki jih je individualno (in ustvarjalno) osmisлил ter povezal v samosvoj in vendarle dovolj trden miselni svet, ki ga je smotrno obravnavati »pod mikroskopom«, saj so samo tako možne »povečave« in osmislitve navidezno majhnih, malopomembnih in (kvantificirajoči zgodovini) nevidnih stvari, ki pomagajo pojasniti širše dogajanje nekega časa.

Po drugi plati je nekatere elemente mlinarjevega miselnega horizonta mogoče brati in razumeti v odnosu do tedaj statistično relevantne kmečke, podeželske kulture, kar pomeni, da je Menocchio hkrati čisto običajen, »normalen« slehernik (in ne izjemnež). Povprečen vaščan, le da je za razliko od velike večine sovaščanov oziroma populacije znal brati in pisati in so mu zaradi heretičnih prepričanj v razmiku približno petnajstih let sodili kot članu sekte benandantov.

Opravititi imamo s fenomenom »izjemno normalnega«, v katerem pravzaprav vršiči povezovanje mikroanalize s socialno zgodovino. Obe se znajdetata tudi v naslovu razprave (»Micro-analisi e storia sociale«)

49 Vendar njegovega miselnega sestava s tem nikakor ni mogoče preprosto pojasniti (Ginzburg 2010, 50).

(mikro)zgodovinarja Edoarda Grendija, objavljeni v strokovnem časopisu *Quaderni Storici* leta 1977 (nav. po Ginzburg 1993, 174, 191), kjer je Grendi predlagal omenjeno sintagmo (it. *eccezionalmente normale*, ang. *exceptionally normal*), ki jo je po njem povzel Ginzburg. In po slednjem tudi eden najvidnejših nemških mikrozgodovinarjev Hans Medick (1994), ki podobno govori o običajnih izjemnih primerih, za katere je značilno, da izkazujejo tako poteze statistično relevantnega kakor tistega, kar se ne sklada z navadnim in splošnim – in je zato posebno.

Ko (mikro)zgodovinar izjemne dokumente bere v »povečanem merilu«, jih tako ne samo trga pozabi, ampak se lahko slednjič (in tak je primer Menocchia) zgodi nepričakovano. Kajti furlanski mlinar in mizar iz 16. stoletja s pravim imenom Domenico Scandella se **»izkaže za vzorčnega, tako v negativnem kot v pozitivnem smislu** (poudarila U. P.). V prvem primeru zato, ker pomaga natančneje določiti tisto, kar je treba v danih razmerah razumeti kot statistično najpogostejše, v drugem pa, ker dopušča opredelitev prikritih možnosti nečesa [...], kar nam je poznano le preko okrnjenih in izkrivljenih dokumentov«, ki so skorajda brez izjeme povezani z zatiranjem (Ginzburg 2010, 15).

Pozitivna vzročnost se (po Ginzburgu) povezuje s prikritimi možnostmi, ki jih lahko opredelimo tudi, če se poslužimo branja »proti namenu«, ⁵⁰ s katerim so dokumenti dejansko nastali. Čeprav je torej glavni namen inkvizicijskega zapisnika, da poda izsledke z zaslišanja oziroma iz preiskave, ki naj pomagajo razsoditi o zadevi odpadništva oziroma heretizma (ne pa popisati mlinarjevo miselno obzorje), obstaja možnost, da zapisnik vsebuje tudi nekatere nekontrolirane elemente, ki predstavljajo znamenja, sugestije, implikacije, s pomočjo katerih lahko utemeljimo in razumemo večje zgodovinske kontekste. Povedano drugače, lahko na račun majhnih podrobnosti opredelimo tisto, kar je na

50 Ginzburg se tu sklicuje na Walterja Benjamin.

račun zanimanja za statistično relevantnejše oziroma pogostejše ostalo očem prikrito in spregledano, čeprav je bilo povedano in se je v dokumentih v okrnjeni obliki dejansko ohranilo (Ginzburg 2010, 12). Nekontrahirani elementi so sledi,⁵¹ ki zgodovinarju omogočajo sklepanje na (ne)kaj; v zgornjem primeru s seznama knjig ne sklepamo zgolj na objektivne razloge izobčenja in smrtne obsodbe, ampak prav tako na miselnost mlinarja. V zgodovinskih virih vsebovani, vendar ne določno izraženi elementi, nekakšne nevidne plasti besedila, so večidel posledica dejstva, da so ta besedila, ki so edina »preživela priča« preteklosti (Ginzburg 2010, 13), nastala izpod peres predstavnikov vladajočih elit. Prežeti z njihovimi (uradnimi) svetovnimi nazori in ideologijami, so zato ti dokumenti vselej do neke mere izkrivljeni in okrnjeni, vendar hkrati presenetljivo dovtetni za elemente kulture podrejenih, preprostih ljudi, ki vanje prenikajo nekontrolirano in v končni posledici dopuščajo svoje razkritje. Šele na tem ozadju je mogoče razumeti, zakaj je Ginzburga tako vznemirilo odkritje inkvizicijskih virov, ki so jih spisali inkvizitorji ali njihove podaljšane roke, saj je z njihovo mikroanalizo odstrl tudi tančico večplastne kulture nižjih in navadnejših slojev.⁵²

Negativno in pozitivno vzročnost lahko razumemo tudi kot hkratnost posameznega, človeškega, subjektivnega in individualnega na eni strani ter na drugi strani skupnostnega in družbenega. Kot izrazito individualno zadevo, vselej odvijajočo se v konkretnih družbenih in zgodovinskih pogojih, ki so skupni številnim ljudem, skupini, družbenemu sloju oziroma stanu.

Kakor navaja avstrijski zgodovinar Ernst Bruckmüller, namreč kolektiv ne more misliti. Tudi ne skupine ljudi, ampak zgolj in samo posamezni ljudje individualno, pri čemer se njihovo razmišljanje in

51 Avtor v italijanščini uporablja besedo *traccia*, v angleškem prevodu se uporablja izraz *clue*, v nemščini je to izraz *Fährten*.

52 Gl. tudi Ginzburg 1990.

spominjanje vselej odvijata v določenih okvirnih pogojih in imata neizogibno družbeno razsežnost. To pomeni, da so okvirni pogoji skupni razmišljanju in spominom več ljudi. Ob naslonitvi na egiptologa in kulturnega zgodovinarja Jana Assmana navaja ilustrativen primer poplave, ki je prizadela kraj ali dolino in se je spominjajo vsi, ki so jo doživeli. Čeprav se je tisti, ki so bili ujeti v prvem nadstropju hiše in so nestrpno čakali, da se narasla voda umakne, spominjajo drugače kakor oni, ki so bili v pritličju in jih je dejansko poplavelo, ter je spomin pri tistih, ki so se trudili reševati ljudi in živali, drugačen od spomina opazovalcev dogajanja, ki niso bili neposredno prizadeti, je znanje o naravni nesreči in njenih posledicah vsekakor mogoče opisati kot skupno znanje skupnosti, torej kot del kolektivnega spomina. Ta pa se prenaša tako vizualno kakor pisno in ustno, ob čemer obstajajo skupne pripovedovane izkušnje in s pripovedovanjem poudarjeni (za spol, sloj itd.), specifični deli le-teh, ki se zato trdneje zasidrajo v skupnostnem spominu, medtem ko drugi deli izkušenj zbledijo ali se v najslabšem primeru pozabijo (Bruckmüller 2011, 12).⁵³

Povedano še nekoliko drugače, gre za težnjo po dostopanju do individualnih izkušenj, ki ni nikakršno slavljenje subjektivizma, ampak kvečjemu izraz potrebe po oživljanju mrtvega gradiva skozi najrazličnejše podrobnosti, da bi se ponovno približali človeku v vsej širini njegovega življenjskega horizonta. Taka težnja se na poseben način prerodi v območju ego zgodovinopisja, ki do danes ohranja svojo vitalnost in dokazuje, da mikrozgodovina še zdaleč ni rekla zadnje besede. Kajti omenjena usmeritev v nizozemskem zgodovinopisju, ki se naslanja tako na zgodovino miselnosti oziroma mentalitet kakor na mikrozgodovino, je podobno spodbujala k preučevanju širokega spektra dokumentov, za

53 Za več na temo kulturnega spomina in spominjanja, katerih vprašanja prese-gajo področje našega razpravljanja, gl. npr. zlasti Assman 2018.

katere je značilno, da bodisi v tretji (kakor to velja denimo za inkvizicijske zapisnike) bodisi v prvi osebi (kjer ima izstopajočo vlogo ravno dnevniško pisanje!) posredujejo podatke o osebi, njenih občutjih in dejanjih, to pa z namenom dokumentirati in razumeti, kaj se je v preteklosti dogajalo v širših družbenih strukturah (skupinah, skupnostih, slojih, stanovih), ter se po tej poti dokopati do celovit(ejš)ih zgodovinskih pomenov.

3 EGO ZGODOVINOPISJE IN EGO DOKUMENTI: VNOVIČEN POSKUS PRIBLIŽANJA ČLOVEKU V DRUŽBI, STANU IN ZGODOVINI

Poudarjanje pomena kar najneposrednejšega dostopanja do individualnih izkušenj, ki so globlje zakoreninjena v družbenih in kulturnih kontekstih ali tradicijah,⁵⁴ je ravno tako značilno za ego

54 Na tem mestu vnovič ni mogoče zaobiti nekaterih pomislekov ob pojmih tradicije in družbe. Povedano preprosto: to, kar obstaja v t. i. družbi, tradiciji, je sicer važno, vendar samo v primeru, da to nekdo reče, torej artikulira, kar je tudi stvar osebne predstave (na podlagi izkustva, predsodkov itd.). Z besedami slovenskega literarnega in kulturnega zgodovinarja Igorja Grdine rečeno, si je »[k]onceptualizacija zgodovine kot posebne *znanosti o družbi* [...] v veliki mentalni revoluciji sredi 20. stoletja pridobila status samoumevnosti« (Grdina 2004, 11), kar je mogoče spodkopati. Grdina lucidno nadaljuje, kako je »pojem družbe« v zgodovinarskem in širšem znanstvenem diskurzu 19. in 20. stoletja postal celo »bistven za historični *narativ*« in so se dejansko »vse smeri *nove zgodovine* [...] utemeljevale na zamisli o družbi«. Ta je »družbo« vzpostavila kot »skupen referenčni okvir«, v katerem so posamezniki, ki se družijo »na tak ali drugačen način (ekonomistično, mentalno, etnično itd.)«, samo nekakšni »sestavni delci večje celote (z bolj ali manj izrazito poudarjenimi njenimi lastnostmi)« (Grdina 2004, 13–14). Vendar to ni neproblematično, vztraja Grdina, sklicujoč se posebej na metahistorične študije Paula Veyna, ki je 1986 v

zgodovinopisje, iz katerega izhajajo tudi večidel prekrivne koncepcije ego dokumentov.⁵⁵ Ego dokumenti tu (ob)veljajo za najdragocenejše gradivo, ki ga je mogoče uporabiti kot kvalitativni vir sekundarnih podatkov, saj naj bi bila posameznikova izkušanja, (ob)čutenja, mišljenja, ki so vselej tudi družbeno posredovana, vanje »ujeta« na čisto poseben in verjetno najbolj pristen način. Zato velja prepričanje, da različne vrste ego dokumentov lahko služijo kot (naj)boljša povezava med posameznikom na eni ter skupino, skupnostjo, kolektivno kulturo oziroma

intervjuju z Ulrichom Raulffom v kritiki analovcev med drugim povedal, kako ne verjame, da obstaja družba, ampak kvečjemu kaos; če pa družba že je, pa je to prej »agregat naključij, ki je izšel iz viharja, iz kaosa zgodovine«. Skratka, da družba nikakor ni »znanstven, temveč historičen projekt ogromnih razsežnosti« (nav. po Grdina 2004, 14–15). »Zgodovinska veda že zaradi svoje *načelne* navezanosti zgolj na temporalno in ne tudi na predmetno fakticiteto ne more imeti enega vseobsegajočega interpretacijskega modela. Celo v *veliko škatlo* z imenom družba ni mogoče stlačiti vseh spozna(v)nih manifestacij preteklosti«, zaradi česar bo *historia* »vedno nedokončljivi dialog/polilog perspektivno alternativnih konceptov dojemanja«. To pomeni še, da bo »[o]dločitev o izbiri strategij vstopa v preteklost« vselej prepuščena zgodovinarju in bo izražala tako njegovo »spodobnost« kakor »vednost«, a tudi »odgovornost« (Grdina 2004: 24–25). Ni mogoče nasprotovati stališču o neobstoju vseobsegajočega razlagalnega modela, kakor si delati utvar, da bi v »škastle« z imeni tradicija, kulturni kontekst, družba lahko stlačili vse izraze in izkušanja individua, kakor so v konkretnem primeru vtisnjene v osebni dnevnik kot ego dokument. Vendar se obenem ni mogoče znebiti niti občutka o navzočnosti in efektivni moči matrik znotraj stanu, konkretno, meščanskega, ki določajo manevrski prostor individualnim ravnanjem in mišljenju, kar pomeni, da jim je mogoče pripisati vzorčnost, stereotipnost, ustaljenost in jih razumeti kot nekakšne sheme, ki se v območju individualnega, osebnega in zasebnega samodejno aktivirajo in uporabljajo.

- 55 Pojmu konkurirajo še nekateri drugi izrazi, med katerimi vsekakor znova spomnimo na že navedeno sintagmo življenjski dokumenti (ang. *documents of life*) po sociologu Kennethu Plummerju, ki pokriva zlasti avto/biografske in pripovedne vire (dnevnike, pisma, intervjuje ipd.). V knjigi *Documents of life*, ki je prvič izšla 1983. leta, se je Plummer zavzel za kritično uporabo življenjskih zgodb in različnih življenjskih oziroma osebnih dokumentov ter zraven odprl številna etična vprašanja, ki jih tak pristop poraja. Za več gl. Plummer 1983.

družbo, ki jo lahko razumemo kot sloj ali stan, na drugi strani. Ego dokumenti, za katere se (v širših okvirih biografske metodologije) delno sinonimno uporablja tudi Plummerjev izraz dokumenti življenja, so razumljeni kot vsakdanji, splošni, reprezentativni viri, ki odpirajo vpogled v oblikovanje in organizacijo družbenega življenja. Pri tem se poudarja sorazmerna avtonomnost subjekta oziroma posameznika, vendar imajo vsaj enako težo specifične situacijskega socialnega konteksta (prim. Stanley 2016).

Še zlasti za pisanje avtobiografskih besedil, med katerimi izpostavimo osebne dnevnike in popotne spise, sta bili že od zgodnjega novoga veka značilni izrazita podvrženost žanrskim konvencijam in močna usmerjenost k spoštovanju literarnih vzorcev, kar pripelje do uvida, da omenjene vrste (za)pis(ov)anja sploh niso bile namenjene samo ali pretežno izražanju (naj)intimnejših občutkov in misli pišočega, temveč ravno nasprotno njihovemu kamufliranju ter zlasti »analizi« in samoopazovanju vloge pišočega posameznika oziroma posameznice v širši družinski sferi in, gledano širše, v javnem življenju. Podobno je trdil nedavno preminuli francoski zgodovinar Jean Marie Goulemot, ki je tudi ob dramatiki iz obdobja (francoskega) klasicizma izpostavil težnjo avtorjev po vse večjem zastiranju zasebnega in intimnega, skratka, izkazovanju spodobnosti,⁵⁶ ter njihovo vezanost na določene estetske in žanrske norme.⁵⁷ V plašč dostojanstva je bilo od 16. stoletja dalje ter

56 To je bilo povezano s socialno funkcijo gledališča, v katerem se gledalec pod nobenim pogojem ni smel identificirati z usodnimi notranjimi konflikti posameznikov ali napakami, kakor sta denimo verska hinavščina in pohlep, ki sta veljala za perverzni obliki vedenja in odklon od družbeno sprejemljivega in zaželenega.

57 Goulemot piše, kako so poetike dram klasične dobe, med katerimi omenja *Poétique* La Mesnardièresa (1639), *Pratique du théâtre* D'Aubignacsa (1657), *Discours sur Sarrazin* Pellissonsa (1656) ali *Réflexions sur la poétique* Rapinsa, služile temu, da se z odra izžene vse, kar bi utegnilo dišati po zasebnem, ter

skozi vse 17., 18. in 19. stoletje ravno tako odeto pisanje spominov in dnevnikov, saj so jih povečini pisali izstopajoči posamezniki družbene elite oziroma aristokratske družbe (politični voditelji, maršali, visoki uradniki, plemiči, dostojanstveniki), redkeje ljudje iz srednjega ali nižjega družbenega sloja.⁵⁸ Zato so te vrste pisanja (z redkimi izjemami) veljale za strogo kodificirane. Memoaristi in dnevnikaarji, ki so bili skorajda vsi javne osebnosti, so skoznje bolj kot kaj drugega opisovali in utemeljevali svojo vlogo sodobnih pričevalcev in pomembnih družbenih akterjev. Zato so se večinoma osredotočali (le) na javno sfero ter zasebne in intimne stvari raje puščali ob strani ali jih zamolčevali. Goulemot navaja primer dvorjana (vojaka) Saint-Simona, iz čigar pisanja bralec ne izve praktično ničesar o njegovem otroštvu ali čustvenem življenju, saj začenja spominjanje s svojim (uradnim) vstopom v družbo (Goulemot 1991, 389–391). – Podobno velja za dnevnik Louise Crobath (Pesjakove), ki se, nestrpno pričakujoča svoj šestnajsti rojstni dan, v zasebni sferi pripravlja za vstop v meščansko javnost in pri pisanju skozi vse dolgo leto 1844 energije usmerja v discipliniranje svojih čustev in (samo)predstavljanje, s katerim skuša vsakič znova upravičiti pripadnost veljavni Crobathovi družini in meščanskemu stanu. – Opraviti imamo z zelo diskretnimi načini pisanja, ki naj povedo natanko in samo tisto, kar sodi v koncept javnega življenja, ter naj ne povedo

se namesto tega raje poskuša osvetliti tisto, kar je splošnega oziroma za vse večne čase veljavnega; univerzalnega.

- 58 »Spomini starega Slovenca« Andreja Pajka v Jurčičevi literarni obdelavi so menda edini spomini navadnega Napoleonovega vojaka, ki potrjujejo pismenost naših ljudi na tako nizkih stopnjah vojaške hierarhije, česar za ta čas ni mogoče reči za Francoze (Jurčič 1965, 197–260). Torej je bila dejanski problem pismenost. Zanimivo pravi Benvenuto Cellini (1500–1571), italijanski renesančni kipar in pisatelj, da mora vsakdo, ki je doživel kaj izjemnega ali odličnega – ali kaj z videzom prave odličnosti –, popisati lastno življenje, vendar po štiridesetem letu. Cellinijevo avtobiografijo je v nemščino prevedel Goethe (Cellini 1803).

ničesar o tistem, kar sodi v območje, ki je onkraj javnega in je skrito za vrati srca, saj se o tem praviloma ne govori in še manj piše. Goulemot opozarja na paradoksalnost takega početja, saj bi od pisanja dnevnikov ali spominov pričakovali prej širjenje vpogleda v sfero zasebnosti. Namesto tega pa pride do širitve javne sfere. Hkrati so številni zamolki dokaz omejitve slednje. To se pravi, da so memoari ali dnevniki kot tipične oblike avtobiografskega, jazovskega pisanja sicer lahko dragocen prostor za predstavljanje in krepitev vloge in položaja pišočega posameznika oziroma posameznice, vendar se lahko skozi njega v še večji meri kaže vpliv družbe, skupnosti ali stanu. Posameznik s svojim pisanjem in delovanjem v območju javnega v bistvu izpolnjuje dolžnosti in izreka prepričanja svoje skupine (Goulemot 1991, 391; Schulze 1996, 24–25).

Iz dveh smeri, in sicer njihove podvrženosti žanrskim konvencijam ter potrebe po izkazovanju »članstva« v družbi, skupini, stanu (na rovaš radikalnejše introspekcije), konstruktivni značaj ego dokumentov pojasnjujeta Helmut Winter in Winfried Schulze, ki menita, da so prav zato primeren vir za preučevanje standardizirajočih predstav – denimo meščanskega življenja (Winter 1985; Schulze 1996, 25 sl.). Na tem ozadju bi mogli reči, da se tudi pisanje dnevnika kot avtobiografske pripovedi odvija ravno na mestu, kjer se v črti stikata dnevničarjeva oziroma dnevničarkina zasebnost in javno življenje z zanj značilnimi vzorci, pravili, normami in standardi družbenega vedenja – pa tudi vsemi omejitvami; v meščanskem stanu so očetje lahko prebirali dnevnike in pisma žene in otrok, kar pomaga pojasniti, zakaj se tudi v njih sledi pravilom dostojanstvenega vedenja. Po Helmutu Winterju, ki je teoretično obravnaval »izpovedno« vrednost avtobiografij in sploh avtobiografskih izjav oziroma sodb, njihovo resničnost in objektivnost, je pripovedovanje življenjske zgodbe tako ali drugače vedno rezultanta individualnih in družbenih dejavnikov, saj konstrukcija posameznega pogleda na lastno življenje poteka pod vplivom družbenih in kulturnih dimenzij (Winter 1985).

Koncepcije ego dokumentov upoštevajo opisana razmerja sil(nic). Luč mečejo na avto/biografske oziroma prvoosebne dokumente zlasti v obdobju od poznega srednjega veka do poznega 19. stoletja, ko je bil proces individualizacije spodbujen z »velikimi« zgodovinskimi procesi, ki so svojo veljavo in pomen prav tako dobivali skozi posamično (p)opisovanje, premišljanje in predelovanje; bodisi v obliki pisem bodisi dnevnikov ali kako drugače. S tem se podobno relativizira vrednost opazovanja lastnih misli in čustev, saj postaja vse bolj jasno, da se konstruiranje smisla lastnega življenja dogaja pod vtisom in vplivom družbenih norm, a tudi problemov in dilem, v odnosu do katerih posameznik prepoznava in spoznava lasten položaj v svetu.

Pojem ego dokumenti, ki izhaja z začetka druge polovice 20. stoletja, se je porodil v nizozemskem jezikovno-kulturnem prostoru, in sicer v glavi zgodovinarja Jacoba Jacquesa Presserja, ki je leta 1958⁵⁹ za osmi zvezek *Winkler Prins Encyclopaedie* (Amsterdam: Elsevier) podal njegovo definicijo. Za ego dokumente je opredelil »tiste zgodovinske vire, v katerih se raziskovalec srečuje z »jaz« in občasno tudi »on[a]«, ki je pišoči ali opisujoči subjekt, stalno prisoten v besedilu« (Presser 1958; Presser 1969, 277–282; Baggerman in Dekker 2018, 93). Podoba oziroma samopodoba slednjega se pri tem bodisi prisilno bodisi prostovoljno razkriva v odnosu do skupine, družine, razreda, skupnosti, države, sloja ali stanu. Znova je Presser o problematiki, možnostih in tudi ovirah v preučevanju ego dokumentov poglobljeno govoril leta 1969 (v poslovilnem predavanju pred upokojitvijo, ki je bilo namenjeno tudi zagovoru uporabe te vrste

59 Medtem ko je visokošolska predavanja o ego dokumentih (izraz je sprva zapisoval z vezajem), iz katerih so se po zaslugi njegovih najbolj zagretilih »učencev« ohranili dragoceni zapiski, na Univerzi v Amsterdamu, kjer je bil za predavatelja imenovan 1947 (Dekker 2002b, 16), po eni vrsti navedb vodil od akademskega leta 1951/1951 in po drugih navedbah (še)le od študijskega leta 1956/1957 (Baggerman in Dekker 2018, 93–94; prim. tudi Dekker 2002b, 17).

virov v zgodovinopisju) in pojasnil, da so to »tisti dokumenti, v katerih se ego namerno ali po naključju bodisi razkrije bodisi skrije« (Presser 1969, 283–295; Schulze 1996, 14–15; Baggerman in Dekker 2018, 93). Slednjič je to vrsto virov na podoben način in z zavedanjem o svojem judovskem poreklu skušal razložiti v posebnem razdelku razprave o Judih in pisanju dnevnikov (kamor med drugim sodi pretresljivo dnevniško pričevanje judovsko-nemške pisateljice An(n)e Frank),⁶⁰ ki je bila objavljena šele po njegovi smrti in s katero je kljub svojemu dokončnemu odhodu spodbudil takó naravnane obravnave holokavsta.⁶¹ Posthumna je tudi izdaja za

60 Presser je pred objavo dnevnika judovskega dekleta, za katero je poskrbel njen oče (ko ga je predal Presserjevemu kolegu z Univerze v Amsterdamu, Janu Romeinu), prebral rokopis in napisal eno prvih recenzij. V istih okvirih gre omeniti Presserjevo pretresljivo in dokumentarno natančno knjigo o usodi in uničenju nizozemskih Judov, katere naslov se v angleščini glasi *Ashes in the wind* (1968) [Pepel v vetru]. Kot specialist za vprašanje ego dokumentov se je oprl na široko bazo dnevnikov, spominov, pisem, da bi bralca soočil z izkušnjami, mislimi in občutki posameznih oseb, preživele in celo izvajalce holokavsta pa je za isti namen intervjuval. Pri univerzitetnih predavanjih je po pričevanjih slušateljev rad obravnaval knjigo *Mein Kampf*, ki jo je razumel kot avtobiografsko delo, memoarska pričevanja policijskega ministra poljskega rodu pod Napoleonom Bonapartejem, Josepha Fouchéja (čigar pisanje je bilo pozneje pripisano Alfonsu de Beauchampsu), tekste Montaigna in Goetheja ali dnevniške zapise Ernesta Renana, Paula Valéryja, Andréja Gida, Johannesesa R. Becherja in več drugih pišočih peres, povečini iz Francije, Nemčije, Anglije, Združenih držav Amerike (Baggerman in Dekker 2018, 92–96; prim. tudi Dekker 2002b, 17). Za izvirnik omenjene recenzije dnevnika Anne Frank gl. Presser 1947, 253.

61 Med njegove nadaljevalce sodi denimo Saul Friedländer (Friedländer 2012), ki je za namen integrativnega pristopa k zgodovini holokavsta ter z željo prikazati tako ravnanja storilcev kakor izkušnje žrtev upošteval pričevanja obojih. Med za nas najbolj zanimivimi viri pa so pričevanja žrtev v obliki dnevnikov in njihova razmišljanja o nacističnih zločinih, ki mestoma pretresejo ustaljene predstave o dogodkih in ponovno vzbudijo prvotna občutja v okoliščinah terorja in obupa v tovarnah smrti. Pokaže se, da so pričevanja žrtev lahko edini vir za preučevanje zgodovine njihovega uničenja. Triangulacija pripovedi očitcev, torej glasov žrtev, in (objektivnejše) kronike oziroma zgodovin-

našo knjigo relevantne Presserjeve nedokončane avtobiografije (o prvih dvajsetih letih iz njegovega življenja, torej mladosti), v katere uvodu je iz gmote najrazličnejših zgodovinskih virov izločil eno specifično vrsto, ki ji je nadel oznako ego dokumenti – pod njo pa združil avtobiografije, spomine,⁶² (popotne) dnevnike, pisma, oporoške, spovedi ipd. Skratka, vse pisne vire, v katerih po njegovem človeka srečamo na osebnejši način kakor drugod, zaradi česar ni več brezimnež, ampak človek z imenom, zavesten subjekt doživljanja. Hkrati je v omenjenem avtobiografskem fragmentu razgrnil nekatere impulze, ki so ga gnali k zbiranju in preučevanju ego dokumentov in najbolj spodbudili njegovo zanimanje za žanr avtobiografije. Izvemo, da je močna potreba po oživljanju čustev in misli ljudi iz preteklosti v opazni meri vzniknila iz njegovega zoperstavljanja marksistični interpretaciji zgodovine z zanjo značilnimi abstrakcijami, kakršni sta »razvoj« in »množica« (nav. po Baggerman in Dekker 2018, 91). Težišče je premaknil na sporočilnost in pričevanjskost prvoosebnih oziroma osebnoizpovednih virov, ki so nastali med različnimi zgodovinskimi dogajanjem; na dotlej prikriti možnosti (po Ginzburgu); na prizivanje duhov in glasov posameznikov, skritih in razkritih v samo navidezno mrtvem gradivu; na osebne elemente v zgodovini, ki drobijo in lomijo domnevno objektivno in nepristransko sliko nekdanjosti, izrisano skozi optiko klasične, opisno-analitične (makro)zgodovine.

Pri Presserjevi opredelitvi ego dokumentov je ob vseh naštetih značilnostih pomembna še ena poteza, ki jo lahko razberemo iz njegovega napotila tistim, ki se zanimajo za ego dokumentaristiko. Svetuje jim, da

skega znanja subtilno premika meje in razmerja med fikcijo in resničnostjo ter odpira vsaj dvojni vpogled v preteklost (Sawicki 2014, 39–57). Gl. tudi Friedländer 1979 ter Machtans 2009.

- 62 Pri Presserju lahko z nekaj truda izluščimo distinkcijo med spomini in avtobiografijo, in sicer na mestu, kjer izrazi prepričanje, da njegova knjiga ne želi biti njegov spomin, ampak avtobiografija, se pravi knjiga o *njegovem* [poudarila U. P.] življenju. Primerjalno gl. Lejeune 1994.

pojma ego dokument ne jemljejo preveč dobesedno, saj da so nekatera »jazovska« besedila lahko zapisana v tretji osebi (nav. po Baggerman in Dekker 2018, 94). Taka definicija kaže odprtost za vključitev še drugih vrst virov, s tem da ostaja jasen poudarek na posredovanju informacij o (o)sebi, medtem ko je tretjeosebne dokumente mogoče vključiti pod pogojem, da izkazujejo avtobiografskost in so skozi posredovane informacije o nekem jazu –najsi se to zgodi namerno ali nenamerno, v okoliščinah prisile ali prostovoljno. – Pomislimo znova na (Ginzburgo-ve) inkvizicijske zapisnike, različne dokumente iz sodnih arhivov, ki jih po mnenju Luciena Febvra (nav. po Bloch idr. 1977, 313–334), ustanovitelja in urednika revije *Annales*, ni bilo mogoče izvzeti iz mental(itet)nega območja zgodovine. V poznanem spisu o čustvih v zgodovini⁶³ iz leta 1941, ki velja za eno osrednjih del v preučevanju zgodovine čustev in senzibilnosti, je Febvre zgodovinarje povrh opozoril na temeljno drugačnost čustev družb iz preteklosti od današnjih ter poudaril, da si čustva in občutenja ne samo zaslužijo dolžno pozornost, ampak da je potrebno zavedanje raziskovalca, da gre za kompleksne naravnosti, ki jih ni mogoče preučevati tako, da vanje projiciramo izkušnje drugih, kaj šele svoje generacije, saj bi bil to najhujši možni anahronizem. Poudaril je, da je vsaka človeška skupina v preteklosti imela sebi lasten in ustrezen mentalni sistem, ki je (so)ustvarjal individualne izkušnje, pozval h kolektivni raziskavi temeljnih človeških občutkov ter za analizo torej tudi sam predlagal različne vire, kakor so na eni strani sodni akti [ki niso informacije o osebah/posameznikih] ali na drugi strani umetniška dela (nav. po Kasten idr. 2002, 9–25).⁶⁴

63 Objavljenem v nemščini v že citirani večavtorski knjigi Bloch idr. 1977.

64 Robert Muchembled pa je denimo opozoril na vrednost in zgovornost pravnškega gradiva za preučevanje mentalnih struktur. Arhivist Hans Joachim Behr je bil celo mnenja, da se v pravnški dokumentaciji razkriva vsa širina vsakdanjega življenja (Behr 1985, 415–425). Podobno medievalistka Juliane

Hkrati je Presser kot kritični intelektualec vseskozi opozarjal na posamezne pasti v obravnavanju ego dokumentov, ko si je denimo zastavljal vprašanja, koliko se ego dokumenti zavestno ali nezavedno razlikujejo (Baggerman in Dekker 2018, 96 sl.) od resničnih dejanj, misli in občutenj tistega, ki jih je ustvaril, ali kako zanesljiv je človeški spomin, ter po različnih poteh vseeno prihajal do uvida o zmagoviti moči spominjanja, ki sicer ne more ustvarjati kopij preteklosti, a lahko – in tako velja tudi za žanr dnevnika, ki se mu je sam še največ posvečal – dovolj verodostojno razkriva življenjsko stvarnost in položaj posameznika v njej.⁶⁵

Zaradi povedanega je zato precejšnja škoda, da mu ni nikoli uspelo izdati knjige, v kateri bi sintetiziral teoretske in metodološke uvide, do katerih je prišel,⁶⁶ četudi to njegovega ugleda in vpliva na naslednike ni omajalo. Prav nasprotno, preučevanje ego dokumentov je na Nizozemskem in drugod od zadnje tretjine prejšnjega stoletja postajalo vse bolj priljubljeno, saj so se zgodovinarji odvrnili od socioloških in družboslovnih metod, značilnih za del zgodovine mentalitet, in znova pokazali občutljivost za človeka in zgodbo. Obenem je imel Presser to srečo, da so njegovo znanstveno dediščino in koncepcijo, ki jo je utemeljil okrog sredine 20. stoletja, naprej uspešno predajali njegovi »učenci«, ugledni nizozemski

Kümmel, ki pa je opozorila na »zgovornost« pritožb, prošenj ipd. vrst besedil v preučevanju zgodovine mentalitet (nav. po Schulze 1996, 21 sl.) ter mišljenja in (ob)čutenja ljudi v zgodovini.

65 V tem pogledu so ego dokumenti na neki način »precenjeni«, vendar skozi subjektovo predstavo o cilju pisanja (graditev lika ega).

66 Za razliko od njega je Philippe Lejeune 1975 izdal knjigo *Le Pacte autobiographique* [Avtobiografski pakt]. Na istem znanstvenem področju gre omeniti Georga Mischa, čigar monumentalno delo o zgodovini avtobiografije, ki je izhajalo od 1895, zaobsega štiri zvezke in še osem t. i. polzvezkov (integralna izdaja je izšla v Frankfurtu ob Majni leta 1976), ter Jana Romeina, Presserjevega sodobnika in znanca.

zgodovinarji.⁶⁷ Med najbolj zaslužnimi je bil Rudolf Dekker, ki je ohranil zvestobo Presserjevi konceptiji ego dokumentov in se na »učitelja« na več mestih svojega razpravljanja občudujoče in zvesto skliceval.⁶⁸ Tudi iz njegove opredelitve in pisanja je razvidno prepričanje, da so ego dokumenti izjemno sugestivna vrsta gradiva, s pomočjo katere se je mogoče po eni strani približati posamezniku, po drugi strani pa po koščkih in vendar z globino razbirati njegov položaj in vlogo v odnosu do družbe, družbenega sloja, stanu, sistemov in oblastnih struktur v zgodovini.

Ego dokumenti, ob katerih naletimo na delne sopomenke, kakršni sta »samopričevanje«⁶⁹ in osebni vpisi,⁷⁰ Rudolfu Dekkerju postanejo

67 Morda pa je ravno dejstvo, da ni bilo temeljne knjige s tega področja, vplivalo na tako sprejetje Presserjevih tez, saj je ostalo samo njihovo tolmačenje – brez obveznega razlagalnega ključa.

68 Dekker 1988, 161–189; Dekker 1989, 61–72. Dekker referira predvsem na Presserjevo razpravo »Memoires als geschiedbron«, objavljeno v *Winkler Prins Encyclopaedie* (zv. VIII) leta 1958. Prim. z Baggerman in Dekker 2018.

69 Dekker je skupaj z zgodovinarjema Yvonne Scherf in Ruudom Lindemanom zaslužen za popis ego dokumentov v obdobju med približno 1500 in 1814, (s)hranjenih v nizozemskih arhivih in knjižnicah. Zbrati in popisati jim je uspelo več kot 1200 avtobiografskih dokumentov, katerih pisci so povečini pripadali višjim družbenim plastem. To je mogoče pojasniti z dejstvom, da so si lahko privoščili visoke stroške za popotovanja, na katerih so pisali in se izobraževali. Dejansko prevladujejo popotni dnevniki, medtem ko preostale vrste dnevnikov in razni avtobiografski zapisi predstavljajo med 20 in 30 % korpusa. Skozi obravnavani čas je mogoče opaziti povečano proizvodnjo tovrstnih dokumentov – z vrhovi v obdobjih političnih kriz ali v razmerah vojne. Še en zanimiv podatek je, da so bili rokopisi razen v nizozemščini v približno petini primerov napisani v francoščini ali latinščini, kar kaže na cenjenost te prakse pisanja na Nizozemskem (Center for the Study of Egodocuments and History, b. d.).

70 Osebni vpisi oziroma zapis(k)i nastajajo redno v krajšem časovnem razdobju, običajno so spodbujeni z določeno zadevo, najsi gre za družinski prepir ali praznično priložnost. Ob njih se omenjajo družinske knjige, rodoslovni zapisi (primerljivi z italijanskimi *libri de ricordanze* ali francoskimi *livres de raison*), ki lahko vključujejo daljša osebna opažanja, premisleke (Dekker 1996, 34).

krovni izraz za avtobiografije,⁷¹ dnevnike, osebna pisma, osebne in popotne dnevnike ter spomine. V vseh naštetih primerih gre za pisanje, ki izhaja iz posameznika, ga ta opravlja sam (Dekker 2002a) in z njim kot avtor [v kontekstu širše družbe] izraža svoja dejanja, misli in občutke. Rudolf Dekker si je svojo raziskovalno pot do ego dokumentov sicer utrl prek širše baze arhivskih virov, to pa v sklopu preučevanja uporov na Nizozemskem v 17. in 18. stoletju. Za ta namen je začel ob sodnih zapis(nik)ih prebirati še dnevnike in avtobiografije⁷² ter začuden ugotavljati ne samo, koliko dodatnih informacij lahko te vrste virov ponudijo, ampak zlasti, kako drugačne zgodbe pripovedujejo. Pa tudi, da so tisti, ki si drznejo prijeti za pero, sami svoji najboljši biografi – z zavedanjem o vseh pomanjkljivostih in pasteh takih dokumentov, če omenimo samo fenomen »slepe pege«, okrog katere se organizirata pisanje in pripovedovanje, ali dejstvo, da bi se bilo vselej pač mogoče spominjati in pisati tudi drugače. Vendar je Dekker vzporedno prav tako prišel do uvida, kako pomanjkljivi in (enako) nezanesljivi so lahko uradni viri – vse do danes (Dekker 2002a; prim. z Dekker 1996). Izkazalo se je, da raziskovalcem tradicionalne politične in vojaške zgodovine, ki je praktično do sredine 20. stoletja ego dokumente imela za skrajno nezanesljive, domala neuporabne vire, ni uspelo analizirati niti še vseh avtobiografij in spominov mogočnikov, ki so bili najbližje dejanskemu dogajanju v bitkah ali med diplomatskimi pogajanjmi (Dekker 2002b, 20–21), kaj šele ego dokumentov, ki izvirajo iz plasti nižjih družbenih slojev (obrtnikov, kmetov idr.) ali izpod rok marginalnih osebnosti;

71 S pojasnilom, da se je izraz avtobiografija v nizozemskem prostoru ustalil precej pozno, šele v 19. stoletju. Poda več primerov, ki izpričujejo obtok pojma življenjepis in občasno tudi sinonimne uporabe izraza spomini (Dekker 1996, 35).

72 Dekker med najljubšimi avtobiografijami navaja *Weiter leben: Eine Jugend* Ruth Klüger (1992), ki pripoveduje o svojem otroštvu na Dunaju in mladostnem življenju kot Judinje v nacistični Nemčiji in koncentracijskih taboriščih.

žensk,⁷³ sužnjev,⁷⁴ pripadnikov etničnih idr. manjšin,⁷⁵ h katerim se je iz zanimanja za zgodovino miselnosti v dolgem toku zgodovine mentalitet in iz nje izhajajoče (gingzburgovske) mikrozgodovine obračala tudi nizozemska struja ego zgodovinopisja – soglašajoč s stališčem Wilhelma Diltheya, da je zgodovino mogoče razumeti tudi kot nenehen razvoj posameznika.

Na podlagi popisa nizozemskih ego dokumentov, ki ga je pripravil s sodelavcema in zajema torej prek 1000 prvoosebni dokumentov v rokopisni in tiskani obliki, je Dekkerju uspelo priti še do nekaterih opažanj, ki so pomenljiva za širši evropski prostor.⁷⁶ Prvo je, da ohranjeni ego dokumenti na časovni premici niso linearno distribuirani, saj je število enot iz celotnega 16. stoletja domala enako številu prvoosebni dokumentov v samo prvem desetletju 19. stoletja (med 1800 in 1810), približno tretjina vseh besedil pa je bila napisana po letu 1780. Drugo opažanje o ego dokumentih se povezuje s spoznanji o večinah branja in pisanja v izbrani dobi. Dekker opozarja, kako je prebivalstvo na Nizozemskem, kjer je bila sicer stopnja pismenosti razmeroma visoka že v 16. stoletju, postajalo vse bolj pisмено zlasti v obdobju med 1630 in 1780, ko se je analfabetizem zmanjšal za skoraj dve tretjini. Tretje, za nas zanimivejše dognanje je povezano z modnostjo kulturne prakse zapisovanja zgodb lastnega življenja na papir zlasti od sredine 18. stoletja in posebej od 1800 dalje skozi 19. stoletje.

73 Zagotovo jih je večina marginalnih, vendar ne gre pozabiti niti na kraljice, kneginje itd., ki so pisale in pesnile.

74 Ti denimo v Rimu niso bili vedno na slabem, medtem ko drugače velja za grško suženjstvo.

75 Spet ne vseh; Judje so razvili veliko kulturo tudi v srednjem veku. Podobno velja za monofizite pod islamsko oblastjo.

76 Zlasti Anglijo in Francijo, ki sta bili po številu prebivalstva več kot štirikrat oziroma devetkrat večji od Nizozemske.

To je čas skokovitega razvoja dnevniškega pisanja, s katerim se povezuje četrti izmed uvidov, po katerem je bila večina dnevnikov in prvoosebnih dokumentov napisana v mestnem okolju in izpod peres izobraženejših posameznikov, pripadnikov gospodarskih in političnih elit,⁷⁷ medtem ko so bili pišoči kmetje, delavci, obrtniki idr., ki so prihajali z redkeje poseljenih območij agrarnega značaja, vseeno prej izjema kakor pravilo (Dekker 1996, 35–37).

Slednje Dekkerja napelje k ideji, da se je po sorazmerno dolgi fazi zgodovine mentalitet in mikrozgodovine, ki je z večjo afiniteto obravnavala dosežke pripadnikov nižjih družbenih slojev, morda smiselno vnovič obrniti k ego dokumentom elite, kajti dvorni krogi in vojska 16. stoletja so bili tisti miljeji,⁷⁸ v katerih se je ego dokumentaristika (s poudarkom na popotnih dnevnikih in spominih, ki jih je največ, ter avtobiografijah in osebnih dnevnikih, ki tem sledijo) dejansko razvila (Dekker 1996, 41 sl.). Tu vidi bogat arzenal za preučevanje mišljenja, verskih, kulturnih in vsakovrstnih vsakdanjih in zgodovinskih praks; pobudo za porajanje povsem novih vprašanj ter ne nazadnje možnost za vznemirljiva bralska doživetja (Dekker 2002b, 37; Dekker 2002a).

77 Na prvem mestu so plemiči in vladarji, med katerimi seveda obstaja pomembna socialna razlika, sledi večja skupina trgovcev, podjetnikov, visokih uradnikov in visokih vojaških častnikov, nato pridejo pišoči z univerzitetno izobrazbo, npr. univerzitetni profesorji, učitelji, zdravniki, pravniki, pa srednji sloj javnih uslužbencev, ki jim nadalje sledijo obrtniki (mizarji, krznarji, furmani id.) in kmetje. Tem sledi skupina pišočih, v kateri se znajdejo različni poklici, denimo služabniki v stalnih službah ali celo krošnjarji, mornarji, ribiči itd. Kakor je razvidno iz podatkov, prevladujejo pišoči iz srednjega razreda in višjih plasti družbe (Dekker 1996, 46–47).

78 Sam je med drugim preučeval dnevniške zapise Constantina Huygensa ml., sina državnika in pesnika Constantina Huygensa st., ki je nasledil svojega očeta kot tajnik Fredericka Henryja, princa Oranskega. V tej funkciji je veliko potoval po Evropi in vodil dnevnike, ki ponujajo vpogled v dvorno življenje 17. stoletja.

Nizozemsko koncepcijo ego dokumeta so kmalu prevzeli raziskovalci v drugih jezikovno-kulturnih okoljih in jo mestoma predrugali. Rudolf Dekker, ki je bil »očividec« njene razširitve v evropskih okvirih (Dekker 2002b, 14; Baggerman in Dekker 2018), izpostavlja prizadevanja Petra Burkea (Burke 1997)⁷⁹ ali Mary Lindemann. V razpravi, katere slovenski prevod bi se glasil »Reprezentacije jaza od Petrarce do Descartesa«, je Burke preučil razvoj samopodobe od renesanse do zgodnje novoveške dobe, ob čemer se je oprl na t. i. jazovske dokumente, ki zaobsegajo avtobiografije in spomine in so bili pred letom 1500 sorazmerno redki. Med razlogi za njihovo vse večjo razširjenost navaja knjižni tisk, ki je ne samo ponujal modele za samopredstavljanje, ampak tudi zmanjševal zadržke pri zapisovanju lastnih življenjskih zgodb, ter urbanizacijo in porast potovanj, kar je posameznika (od)trgalo od skupnosti in spodbujalo individualne odločitve pa tudi samozavest. Vendar je znova res tudi to, da so jazovski dokumenti vseskozi močno sledili literarnim formulam oziroma konvencijam. Lindemannova je pojem jazovskega oziroma ego dokumenta uporabila v prispevku na temo virov socialne zgodovine v *Encyclopedia of European Social History* (2001), kjer je spregovorila o njihovi vrednosti, ko gre za pridobivanje zgodovinskega vedenja o dobi in družbi, a tudi nezanemarljivi vlogi pri razgrinjanju individualnih vidikov in trganju običajnih življenj iz pozabe, po tej poti pa vračanju dostojanstva običajnim posameznikom, slehernikom (nav. po Dekker 2002b, 15).

Bil pa je Dekker ravno tako »očividec« uveljavitve pojma v nemškem akademskem prostoru, kjer ga je iz nizozemščine prevzel in nanovo opredelil oziroma razširil Winfried Schulze, ki je na to temo v Bad Homburgu organiziral konferenco ter uredil in napisal več odmevnih

79 Med obravnavanimi primeri je tudi papež Pij II. Tu sta že omenjeni Benvenuto Cellini ali italijanski matematik, astronom, fizik, zdravnik, filozof in kockar Gerolamo Cardano iz 16. stoletja.

knjig in razprav. Schulzejeva opredelitev ego dokumentov ne vključuje samo avtobiografij, spominov, osebnih dnevnikov, pisem ipd., temveč ravno tako pokriva sodne, upravne in gospodarske dokumente, ki lahko vsebujejo informacije avtobiografskega značaja. Za izhodišče svojemu razmišljanju je vzel Presserjev namig, da se ego lahko (ne)namerno razkriva ali skriva tudi v tretjeosebni gradivu, ki v ožjem pomenu ni uvrstljivo med avtobiografiko.⁸⁰ Vendar Dekker tako širokemu zajemu virov nasprotuje, saj s tem v njegovem pogledu preveč (z)bledi meja med osebnim in uradnim, medtem ko Schulze vztraja, da je vsak vir, v katerem oseba posreduje podatke o sebi, čeprav ne nujno prostovoljno (in kar je pogojeno z različnimi okoliščinami), ego dokument. Med primeri podaja zapise, kakršna sta Dürerjeva nočna mora o potopu ali Descartesove sanje, ter primere življenjskih poročil, kakršno je napisal Luther. Zaustavlja se ob dokumentih, pri nastajanju katerih so bili udeleženi sicer običajni ljudje iz različnih plasti družbe, ki so jih posebne okoliščine spodbudile, da so se izrekli o sebi, in kamor uvršča »samo-pričevanja«, nastala v (prostovoljnih) razgovorih ali (prisilnih) zaslišanjih v upravnih, sodnih, gospodarskih idr. postopkih (pobiranja davkov, vizitacij, zaslišanj podanikov ali prič, sodnih zaslišanj itd.). Upošteva tudi prošnje za pomilostitev, trgovske, računske in matične knjige, oporoke itd. (Schulze 1996, 20–21; prim. Schulze 1994b, 6–18)

Na ugovore, da ni nikakršne razlike med prostovoljnimi avtobiografskimi besedili in neprostovoljnimi vrstami izjavljanj o (o)sebi, Schulze odgovarja, da ta seveda obstaja. Zaveda se večje reflektiranosti in prostovoljnosti »pravih« avtobiografskih besedil, kamor bi sodili dnevniki, medtem ko so situacije zasliševanj, izpraševanj, prošenj za pomilostitev neprostovoljne oziroma prisilne in sta v njih lahko ogrožena življenje

80 So tudi avtobiografije v tretji osebi. Pri nas jo je napisal Bratko Kreft, kar je atipično, čeprav obstaja.

in obstoj posameznika. Razen tega v drugi vrsti situacij zapisuje tretja oseba z možnostjo namerne zavrnitve zaslišane osebe. Pozabiti ne gre niti, da je pravni dokument napisan v abstraktnem, samo navidezno natančnem jeziku, ki lahko generira različne pomene. Kajti večja kot je družbena razlika med prosilcem in tožnikom (primer je pomilostitvena prošnja), večja je možnost manipulacije pri zapisovanju teh besedil. Vendar je Schulze ne glede na vse naštete zadržke mnenja, da obe vrsti virov, ki ju torej umešča pod skupni pojem ego dokumentov, posamezniku omogočata, da se izrazi (čeprav posredneje in v formulaičnem jeziku). In čeprav izjavljanje o (o)sebi v prisilnih oziroma neprostovoljnih okoliščinah ne more biti nadomestek neposrednega pričevanja v obliki intervjuja, je pri preučevanju avtobiografskih zapis(k)ov od zgodnjega novega veka dalje vseskozi treba imeti pred očmi dejstvo o zavezanosti pišočega tako pravilom in vzorcem žanra (Schulze 1996, 23–25) kakor tudi ustaljenim navadam in normam sloja ali stanu, s čimer se (z)relativizira predpostavljena izvirnost avtobiografij, spominov, dnevnikov ipd. in, nasprotno, izpostavi njihov konstruktivni značaj.

Med študijami, ki dokazujejo, kako sta pripadnost sloju ali stanu oziroma »članstvo« v neki skupini lahko celo odločilnega pomena pri nastajanju avtobiografskih besedil (in da so v njih izražena individualna prepričanja vselej močno kolektivno zaznamovana), omenimo Jacquesa Le Bruna razpravo (v nemščini z naslovom) »Das Geständnis in den Nonnenbiographien des 17. Jahrhunderts«, kjer ob primerih spovedi nun v okviru obravnave biografij pokaže, kako pomembna je bila zanje pripadnost verski skupini (Le Brune 1987, 248–264), ali raziskavo Irine Modrow, ki je preučevala življenjepise sester Herrnhuter, še posebej ene izmed njih po imenu Elisabeth Baumgarten, rojene 1699 v kraju Lampsdorf v Šleziji. Glavno spoznanje je, da so pietistična (samo)pričevanja veliko bolj kakor dokument individualne samorefleksije izkaz verske vizije oziroma razvoja, pietističnih verskih čustev in pobožnosti sester

(Modrow 1996, 121–129).⁸¹ Pride torej do žrtvovanja dragocen(ejš)e avtentičnosti na račun prilagajanja lastne življenjske zgodbe vzorcem in predpostavljenim kategorijam referenčne skupine.

Kakor še navaja Schulze, sklicujoč se na van Dülmena in Lernerja (nav. po Schulze 1996, 28),⁸² je treba za »strateško« obdobje med poznim srednjim vekom in sredino ali kar koncem 19. stoletja upoštevati dejstvo, da se proces individualizacije (spodbujen s povečano družbeno mobilnostjo, rastjo števila populacije in mestnega prebivalstva, razvojem pismenosti, verskimi gibanji (puritanizma, pietizma) in praksami (spovedi), sekularizacijo, epohalnimi zgodovinskimi dogodki, kakor so revolucije, vojne, epidemije idr., ki so bile spodbuda za pisna pričevanja) odvija vzporedno s procesi in poskusi »discipliniranja« s strani močnega državno-upravnega aparata (Schulze 1996, 17–18). Zato je zasebni notranji prostor, kakor se odstira skozi pisanje, predvsem prostor predelovanja naštetih procesov in dogodkov, ki povzročajo nemajhne spremembe v življenju posameznika, od katerega se v sistemu absolutistične države kot podložnika vendarle terja poslušnost (Schulze 1996, 19). Povedano z drugimi besedami, si morajo iz posameznika oziroma

81 V sorodnem kontekstu gl. tudi Pollmann 1999, 131–145. Avtorica ob svežnju osebne dokumentacije (dnevnikov in zabeležk) nizozemskega humanista, pravnika in zgodovinarja Arnoldusa Bucheliusa (1565–1641), po rodu iz Utrechta, analizira pomembnost verske izbire v širših družbenih okoliščinah. Ena izmed tez je, da je omenjeno izbiro treba razumeti kot odziv na zaskrbljenost posameznika glede odrešitve družbe, ki je odtlej bila v vse hitrejšem spreminjanju – in ne torej kot izkaz zgolj individualne odločitve. V knjigi so obravnavane zapletene verske in politične spremembe na prehodu iz 16. v 17. stoletje v Republiki Nizozemski. Buchelius v večih smislih spominja na Ginzburgovega Menocchia, saj je prikazana njegova razvijajoča se verska identiteta, ki se pne od (ozkosti) katolicizma do ortodoksnega kalvinizma, kar vse spodkopava predstavo o togosti verskih in vsakršnih identitet. Prav tako prim. s von Greyerz 1996, 131–145.

82 Prim. z van Dülmen 1990, 153–171. Gl. tudi Hardach-Pinke 1981.

posameznice izhajajoči lastni, osebni in posebni pogledi svoje legitimno mesto – z ozirom na konstelacije družbenih, kulturnih in političnih sil – šele izbojevati (Lerner 1956/57, 373–386; von Greyerz 1984, 223–241; Price Zimmermann 1998, 343–366).

Zato je Kaspar von Greyerz, ki je preučeval angleške samopričevanj-ske vire iz obdobja 16. in 17. stoletja (von Greyerz 1996, 131–132; gl. tudi von Greyerz 1990, 270–286), takó previdno govoril o predmodernem individualizmu, ki bi ga mogli razumeti v presečišču med individualnim in skupnostnim – med stanovskim korzetom in pravico srca. Individualizacijo, ki velja za enega od motorjev moderne, namreč von Greyerz razume kot nasprotje močni povezanosti ljudi, ki ima rodovne, verske, kulturne, stanovske idr. korenine. Od tod sledi, da se je »pravi« individualizem lahko udejanjil kvečjemu tam, kjer so se omenjene vezi razrahljale oziroma se je posameznik oziroma posameznica začela dojemati kot sorazmerno avtonomna, tj. samostojna – tako glede lastne biografije kakor svojega sodelovanja pri oblikovanju kolektivne zgodovine. Podobno Schulze, pri katerem je individualizacija predstavljena v delnem nasprotju s povezanostjo ljudi v okviru širših družbenih sistemov (Schulze 1988, 270–286). To ne pomeni, da se v ego dokumentih, ki različno predelujejo družbene spremembe, ne izrazi nič zares zasebnega ali da se skozi čas v ničemer ne spreminja položaj avtobiografskega jaza, ki vztrajno uveljavlja lastno voljo in prostost (von Greyerz 1996, 132–133). Vendar pa tudi drži, da se samopričevanje hkrati še naprej ravna po pravilih in načelih, ki veljajo v določeni skupini, sloju ali stanu.

V sorodnem razpravljalnem kontekstu se von Greyerz dotika Burckhardtovega (Burckhardt 1963) odkritja korenin individualizma v italijanski renesansi med 14. in 16. stoletjem (von Greyerz 1996, 136), esejev Michela de Montaigna in v njih izraženega montaignovskega subjektivizma, ki po ugotovitvah več raziskovalcev ni našel trdnejše podlage v avtobiografskem pisanju 17. in celo ne 18. stoletja. Natalie

Zemon Davis (nav. po von Greyerz 1996, 137)⁸³ je to utemeljevala s prevlado dvorne kulture in poudarila, da avtobiografskim in spomin-skim zapisom v Franciji tistega časa v splošnem manjka kritične intro-spekcije. V razpravi o vezeh in svobodi oziroma mejah jaza v Franciji 16. stoletja je skušala pokazati, kako je bilo odkrivanje značilnosti lastne osebe v tej dobi najtesneje povezano z odnosom posameznika oziroma ženske do družine, ki predstavnici nežnejšega spola sicer zagotavlja bla-ginjo, socialni, gospodarski, kulturni položaj, jo spodbuja k razmišljanju o sami sebi, a jo v vsaj taki meri omejuje in ovira pri samooblikovanju lastne identitete. V tem smislu jè jaz vedno vpet v socialno mrežo od-nosov in s tem tudi (spolsko odvisne) asimetrije moči (Zemon Davis 1986, 7–17). Nekaj podobnega za Anglijo ugotavlja von Greyerz, ko piše o naraščajočem in hkrati oslavljenem subjektivizmu piscev oziro-ma avtoric dnevnikov, avtobiografij in različnih vrst ego dokumentov, kar je torej mogoče pojasniti s pripadnostjo družini, različnim skupi-nam in stanu. Opozarja na vlogo prevladujočega razrednega kodeksa (von Greyerz 1996).

Zato ego dokumente s poudarkom na avtobiografskih zapisih, ver-skih pričevanjih in osebnih dnevnikih v obdobju od zgodnjega do po-znega novega veka razumemo v nerazrešljivi napetosti med prostovolj-nostjo in prisilnostjo izjavljanja ter med zasebno in javno sfero. Zlasti v srednjih in višjih slojih družbe ni mogoče zanikati procesov individu-alizacije, ki pa so zavrti oziroma prežeti s posameznikovim razumeva-njem svoje vloge v družini, družbi, stanu in tem lastnimi orientacijski-mi sistemi, vedenjskimi vzorci, institucionalnimi, socio-ekonomskimi idr. strukturami (von Greyerz 1996, 145). V tem oziru so dnevniki kot posebna vrsta ego dokumentov razlagalni ključ tako za spoznavanje posameznika, posameznice kakor družbenega sloja ali stanu, v okvirih

83 Gl. tudi Zemon Davis 1986, 7–17.

katerega se oblikujejo njegovi oziroma njeni mišljenjski svetovi. Pravzaprav se v dnevniškem pisanju celo bolj kot razmahnitev avtonomnega jaza kaže njegova povezanost s konkretno skupino. Zapisovalec oziroma zapisovalka v dnevnik skozi pisanje utemeljuje posebne dolžnosti in vrednote svojega stanu, v katerem uživa pravne, politične, finančne in še kakšne privilegije (Loetz 2013).

V presečišču med potrjevanjem jaza (individualnega mišljenja, (ob) čutenja, čustvovanja in ravnanja) ter njegovih vezi s skupnostjo oziroma stanom v prvotnem smislu, kjer predstavlja en segment tridelnega reda,⁸⁴ gradi tudi naše razumevanje ego dokumentov, h katerim kot posebna vrsta sodi osebni dnevnik. V njem izpisano (individualno) doživljanje, razmišljanje in dojemanje sveta kaže namreč na močno potrebo dnevničarke po predstavljanju tipa in ravni takratnega meščanstva v glavnem mestu Kranjske. Louise Crobath, avtorica *Tagebuch 1844*, se v sledenju lastni življenjski poti in intelektualnemu razvoju (iz dekleta v mlado damo) bolj kakor introspekciji (te je v pravem pomenu zelo malo) raje posveča popisovanju skrbno izbranih dogodkov in detajlov, ki dajejo ritem njenemu vsakdanu, razpetem med jutranjim in večernim ritualom oziroma kultivirano družabnostjo. Zaradi močnih vezi pišoče z družino in stanom so vpisi v dnevniku predvsem oblika manifestacije njene družbene pripadnosti, če ne gorečnosti, da bi kar najzvesteje posredovala značilnosti mišljenjskega sveta, vrednot in vrednosti meščanskega stanu. V bistvu je dnevnik instrument ohranjanja konvencij, torej

84 Sicer tako razumevanje stanu, pri katerem se je pripadnost kazala denimo tudi z oblačilnimi redi, skozi čas izgublja svojo moč. Formalno je stanov konec ob zatonu fevdalizma leta 1848, vendar se stanovska mentaliteta ohrani še kar dolgo. Tudi kurije v deželnih zborih in državnem zboru so po mnenju Igorja Grdine nadaljevanje stanov, torej ne le zastopstvo interesov, temveč prav tako odmev stanovskega mišljenja (Grdina 2002, 205–230). Stanovski red v mentaliteti izzveneva še v 20. stoletju, če naj tudi kot tavčaroslovka omenim primer visokega gospoda – pisatelja, odvetnika in politika Ivana Tavčarja.

stanovskega načina razmišljanja. Je pa seveda tudi nekoliko ambivalenten, saj z beleženjem edinstvenosti išče poti navzven iz stanovskega mišljenjskega korzeta.

4 V POLJU NAPETOSTI MED PROSTOSTJO POSAMEZNIKA IN ZAVEZANOSTJO STANU, MED ZASEBNO IN JAVNO SFERO

Z napetostnim razmerjem oziroma poizkusom vmesnega pozicioniranja med pravico posameznika do prostosti ter stanovskimi okovi se povezuje tudi odnos med območjema javnega in zasebnega, ki se prav tako odslkava v pričevanjskosti bidermajerskega dnevnika. Zdi se, da se v svojevrstni simbiozi zasebne in javne sfere, s čimer mislimo na domače vzdušje intimne, kakor se v (Crobathovem) salonu vzpostavi v izbrani skupini ljudi, znotraj katere se v pozni uri (in ob kaminu) izmenjavajo javno relevantna mnenja (Schulz 2018, 143–144), skriva celo globlje bistvo odnosa med posameznikom in družbo. Oziroma bistvo položaja posameznice v družbenem stanu, v katerega je vrojena in v njem vztrajno išče svoje mesto s posebno in stanovsko razpoznavno naravnanoostjo, upoštevanjem ritualov meščanskega življenja ter izbiro in uporabo strategij »lepega nastopanja«, ⁸⁵ ki

85 V teh se »uri« v zasebnosti doma ter se tako pripravlja na vstop v javno sfero (Corbin 1992, 456). O družbenih interakcijah, prek katerih se posamezniki povezujejo, socializirajo in konsolidirajo v organsko celoto oziroma obliko (v našem

pomagajo vzpostavljati predstavo o buržoaznem⁸⁶ oziroma meščanskem sistemu vrednot – s tem pa uresničujejo zamisel o obstoju socialno, gospodarsko in kulturno bolj stoječih srednjih in višjih slojev prebivalstva, ki mu sama pripada.

Ko govorimo o razmerju med javnim in zasebnim, ne moremo zaobiti teoretsko-miselnega koncepta Jürgena Habermasa, predstavljenega v klasični študiji *Strukturne spremembe javnosti* (Habermas 1989),⁸⁷ kjer je pojasnil proces vznikanja novega družbenega sloja oziroma stanu in s tem nove javnosti ter spregovoril o tem, kako se zraven spreminjajo tudi mišljenjski svetovi, vrednote in družbeni modeli sveta posameznikov. Na eni strani gre za njihovo težnjo po individualizaciji (in po vse več osebne svobode oziroma prostosti), na drugi strani je posamezniki tisti, ki v vzajemnem delovanju soustvarja družbo, razvija svojo individualnost v nenehnih interakcijah in se s tem nezadržno vrašča v družbene strukture.

primeru je to torej meščanski stan), ki nato predstavlja referenčni okvir za njihova [individualna in kolektivna] ravnanja, je v študiji z naslovom *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* na začetku 20. stoletja pisal sociolog Georg Simmel (Simmel 1908), ki velja za pionirja interakcionističnih teorij. Heinz Abels je v poglavju z naslovom »Wechselwirkung und Vergesellschaftung (Georg Simmel) [Interakcija in socializacija] (Georg Simmel)« (v knjigi *Soziale Interaktion* [Socialna interakcija] iz leta 2020) ob naslonitvi na Simmla poudaril vzajemnost, a tudi začasnost interaktivnega delovanja ljudi, kar je pogoj za nastanek različnih socialnih oblik, ki uokvirajajo tako individualna kakor skupinska ravnanja, ter podčrtal, da se to dogaja neodvisno od volje posameznikov. V tem oziru je socializacija kontinuiran proces, v katerem posamezniki neprekinjeno vzajemno (so)delujejo (Abels 2020, 9–22).

86 Izraz buržoazija (*bourgeois*), ki se utrdi okrog 1850, je v francoščini v odnosu do pojma *citoyen* označeval plast bogatih meščanov, h katerim so sodili npr. tudi podjetniki, medtem ko ima beseda *der Bürger*, katere pomen se je v razsvetljenstvu in s francosko revolucijo razširil, več odtenkov in dva glavna pomena, ki sta: meščan in državljani (prim. Simon-Muscheid in Tanner 2006).

87 Študija je iz leta 1962.

Ena od novih javnosti je na prehodu iz 18. stoletja v 19. stoletje meščanska javnost (nem. *bürgerliche Öffentlichkeit*, ki je v ozki zvezi z *bürgerliche Gesellschaft*, meščansko družbo), ki postane prostor za artikuliranje izkušenj, pričakovanj kot meščana ter podij za konstituiranje in utrjevanje (nove) meščanske identitete. Habermas nastajanje meščanske javnosti pojasnjuje iz dveh glavnih smeri. Najprej v historični perspektivi v odnosu do reprezentativne javnosti, kakršna je bila značilna za fevdalno družbo visokega srednjega veka,⁸⁸ ki se je od konca 18. stoletja začela razkrajati skupaj s fevdalno oblastjo. Nato z ozirom na temeljne spremembe v socialni strukturi, ki so bile povezane z razvojem zgodnjega finančnega in trgovskega kapitalizma. V takih razmerah začne vznikat meščanska družba oziroma javnost, ki se vse bolj uveljavlja kot protiutež dvoru in (državni) oblasti. Ko govorimo o meščanstvu na prehodu v 19. stoletje, je treba tudi vedeti, da gre za zelo heterogeno socialno skupino, h kateri sodijo tako predstavniki rokodelsko-obrtniškega ali trgovskega stanu, ki sta temeljila na mestnih pravicah, kakor veletrgovci, bankirji, kapitalisti, manufakturisti in ne nazadnje izobraženci (izobražensko meščanstvo, nem. *Bildungsbürgertum*), ki skozi 19. stoletje ob gospodarskem meščanstvu (nem. *Wirtschaftsbürgertum*)⁸⁹ predstavljajo enega od nosilnih stebrov nove meščanske javnosti. – Vendar je treba za obravnavani primer iz območja Crobathovega salona, v katerem se je kot meščanska dama formirala avtorica *Tagebuch 1844*, Louise Crobath, povedati, da v bistvu ni šlo za idejo meščanske družbe, usmerjene proti dvoru, temveč bolj poskus vključitve v funkcionalno tripartitno družbeno shemo oziroma celoten družbeni red, v

88 Zanja je bila značilna povezanost s konkretno avtoriteto in atributi osebe/gospodarja, ki predstavlja dvor/monarha.

89 To so bili tisti, ki so imeli kapital in so začeli do neke mere posnemati plemiče. Potem pa se je poleg njih kot klasičnem meščanstvu oblikovalo še izobražensko meščanstvo, ki je pomenilo novost v družbenem sestavu.

katerem vsak posamezni red opravlja specifične funkcije. Vsi trije redovi v idealnem primeru veljajo za soodvisne in se medsebojno podpirajo, saj vsak opravlja svojo vlogo v korist drugih, s čimer prispeva k splošni harmoniji družbe. Razlike med redovi pa ne izhajajo samo iz njihovih funkcij, ampak so okrepljene z zavezujočimi razlagami sveta in svetovnim nazorom, ki je poudarjal od Boga določen hierarhični red (Oexle 1988, 19–51; prim. Kocka 1979, 137–165).⁹⁰ V obravnavanem primeru meščanstva gre predvsem za poskus prispevati k razumevanju in h krepitvi (novih) družbenih razlik in za ostanke klasičnega korporativizma.

V Habermasovi shemi socialnih območij je (nova) meščanska javnost smiselno umeščena (natanko) *med* sfero javne oblasti in zasebno-intimnim območjem družine. Habermas meni, da reprezentativne meščanske javnosti sploh ni mogoče dokazati kot od zasebne sfere ločenega območja (Habermas 1989, 18–20), temveč ju je treba misliti v medsebojni povezanosti. Gre namreč za javnost, ki še ni prevzela političnih funkcij in ima zato nepolitično podobo. Imenuje jo »predstopnja politične javnosti« ali »zgodnja literarna javnost«, v kateri pa se je že razvilo »javno rezoniranje«, ki ima svoj izvor v zasebnosti družinske sfere. Med glavnimi oblikami in institucijami taiste javnosti ob tisku oziroma časopisju navaja angleške *coffee-houses*, nemške *Tischgesellschaften* ter francoske *salons*, ki kot polzasebne oziroma poljavne oblike

90 Opisujoč funkcionalno tridelno delitev, ki je ključna pri razumevanju zlasti srednjeveške družbe, Oexle med drugim referira na francoskega škofa in pesnika Adalberona z začetka 11. stoletja, ki je v (satirični) pesnitvi *Carmen ad Rotbertum regem* družbo razdelil na tri stanove (*ordines*): *oratores*, se pravi molilce, *bellatores*, se pravi bojevnike, vključno z vitezi in plemstvom, ter *laboratores*, se pravi delavce. Tak red se je štel za božansko legitimiranega. Veljalo je prepričanje, da lahko mir in harmonija vladata ob pogoju, da vsak stan izpolnjuje svoje naloge in spoštuje svoje meje. V nasprotnem primeru lahko pride do nereda. Oexle poudarja, da je tak red imel konstitutivni učinek, ter dodaja, kako je v poznejših časih pod vplivom družbenih dinamik, gospodarskih sprememb itd. prišlo do postopnega opuščanja funkcionalne delitve.

(z)druže(va)nja, v katerih se srečujejo meščani in kjer se odvija-jo družbeno relevantna konverzacijska druženja med moškimi (in ženskami),⁹¹ predstavljajo most med državno oblastjo in zahajajočo aristokratsko-plemiško javnostjo na eni ter zasebno sfero in posameznikom na drugi strani.

Jürgen Habermas je v istem delu tudi opisal, kako se javna sfera pri plasti meščanstva sprva pojavi kot podaljšek in obenem dopolnitev družinske intimne, saj se dnevna soba in salon nahajata pod isto streho (Habermas 1991, 115). Dnevna soba je nekakšen magični prostor, v katerem intimna zasebnost družine polagoma prehaja v javno. Zato je salon v bistvu javnost v zasebni sferi. Strogo gledano, je praktično nemogoče razlikovati med obema območjema, kakor je nemogoče vzpostaviti jasnejšo ločnico med individualnostjo in pripadnostjo skupini, kajti utrjevanje skupinske identitete se vrši skupaj z razvojem individualnosti in – *vice versa*.

To poleg prej naštetih oblik (z)druže(va)nja skozi 17., 18. in 19. stoletje dokazujejo še nekatere oblike in institucije družabnosti. Med njimi akademski in razsvetljenski krogi pa tudi prakse vljudnostnega pogovarjanja ali pisanja pisem, ki so služile razmahu individualnosti ter hkrati v intelektualno življenje vnašale vzajemnost in krepile občutek povezanosti med dopisniki oziroma člani občestva. Sem bi sodili številni spomini in avtobiografsko pisanje, v katerem je ostal »zabeležen« pomen opisanega pretapljanja družinske intimne z gostoljubjem, ki vključuje toplo, prijazno in predano sprejemanje ter zabavo gostov (in dokazuje obstoj javnega v zasebnem).

Kakor ugotavlja Dena Goodman⁹² v študiji *The Republic of Letters*:

91 Te so na ta način napovedovale in tudi že udeležbo svojo udeležbo v javnih zadevah.

92 Tudi ona (ne brez vplivov Habermasa) salone razume v prvi vrsti kot institucije, ki vzpostavljajo dvorni družbi opozicionalno sfero javnega. Vendar spet ni mogoče spregledati nekaterih nasprotnih pogledov in kritik Ha-

A Cultural History of the French Enlightenment (1994), v kateri je za obdobje okrog francoske revolucije posebno pozornost namenila vplivu širjenja tiskane kulture na oblikovanje širšega kroga bralcev, naj bi bilo zlasti epistolarno komuniciranje, v katerem so si učenjaki izmenjevali stališča in informacije o knjigah, politiki, družinskih zadevah ali celo zdravju, bistvenega pomena pri razumevanju vzpostavljanja javne sfere oziroma *res publica litteraria* (frc. *la république des lettres*, ang. *the Republic of Letters*, nem. *Gelehrtenrepublik/Republik der Gelehrten* v smislu republike učenjakov) (Goodman 1994). Zato je ta postala sinonim za zgodnjemoderno družbo in javno sfero v splošnem, ki je nerazdružno povezana z vzhajajočim meščanstvom (Füssel 2014, 5). Na Goodmanovi podobno prepričanje, da je *res publica litteraria*, ki je do poznega 17. oziroma začetka 18. stoletja združevala predvsem učenjake (univerzitetne profesorje, teologe, arhiviste, knjižničarje idr.), za namen izmenjave in posredovanja znanja sprva največ uporabljala pisma, medtem ko je od zadnje tretjine 17. stoletja temu vse bolj začelo služiti tudi časopisje, naletimo pri nekaterih drugih raziskovalcih (npr. Neumeister in Wiedemann 1987).⁹³ Vendar Dirk van Miert opozarja, da še zdaleč ne gre

bermasovega koncepta. Semkaj bi sodil Elias, ki salonov ne razume toliko kot institucij meščanske javnosti, ampak prej kot podaljške dvora, v katerih se preizkušajo dvorni vzorci in načini mišljenja in vedenja (gl. zlasti Elias 2000; 2001). Podobno meni Jolanta T. Pekacz, vendar je treba upoštevati, da se njeno preučevanje osredotoča na dobo predrevolucionarne Francije (Pekacz 1999).

- 93 V knjigi o »institucijah učenosti« v zgodnjem novem veku Neumeister in Wiedemann omenjata revijo Pierra Baylesa *Nouvelles de la République des Lettres* (1684), ki je prispevala k priljubljenosti izraza *la république des lettres*, v latinščini dokumentiranega v prvi četrtini 15. stoletja. Prvenstveno je z njim mišljena nadregionalna intelektualna skupnost (v zgodnjem novem veku in razsvetljenstvu), znotraj katere se je odvijala komunikacija med intelektualci oziroma filozofi, in sicer na podlagi pisem in tiska oziroma revij. V knjigi v uredništvu Neumeistra in Wiedemanna je vzpostavljeno razlikovanje med institucijami učenosti, kakor so npr. akademije, z zanje

samo za pisma in dopisovanje, pri katerih sta važna tako njihovo število in vsebinska teža kakor odnos pošiljatelj-naslovljenec, ampak da so pri vzpostavljanju javne sfere, ki v dobi svoje predpolitičnosti raste v ozki dotiki z območjem intimnega, ter pri tkanju družbenih vezi in mrež (torej vzpostavljanju *res publica litterraria*) vsaj tako pomembni ustna komunikacija – neredko zabeležena v dnevnikih –, prijateljstva (dokumentirana v albumih ali ujeta v priložnostnih verzih, zapiskih ipd.) in sploh vsakršna izmenjava mnenj oziroma vsakovrstni disputi med člani občestva (van Miert 2016, 269–287).⁹⁴

Za nas je posebej zanimiva omemba dnevnikov, ki (podobno kot pisma) nastajajo v zasebni sferi. To je tisto območje oziroma prostor, kjer se zapisana doživetja in dogodki reflektirajo in dejansko omogoča pisanje, ki obenem snovno črpa iz območja javnega v zasebnem, s čimer posebej merimo na salonske družabnosti oziroma kultivirana salonska druženja. Vsebinsko in smoter bidermajerskega dnevnika je zato mogoče najbolje razumeti ravno z vidika položaja, ki ga pišoča zavzema v območju stika med zasebnim in javnim, ter skozi doslej večkrat naznačeno

značilnim znanstvenim diskurzom ter literarnimi saloni, za katere je bilo značilno predvsem vljudno(stno) druženje.

- 94 V rabi pojma *res publica litterraria*, ki izvira iz italijanskega humaniza 15. stoletja, kjer torej pomeni javno skupnost učenjakov, obstajajo razlike v zgodovinski semantiki. Zato Herbert Jaumann kritično opozarja, kako se je pojem večkrat anahronistično (iz)rabil za opis različnih intelektualnih skupnosti, ne da bi se sploh zavedali, kaj je izvorno pomenil, in ne da bi bilo zares jasno, kdo je učenjak oziroma kaj je bilo za učenjake, ki so *res publica litterraria* sestavljali, značilno. Tudi on to razume kot metaforo za nadnacionalno skupnost oseb, ki sodelujejo v intelektualni izmenjavi mnenj. Gre za področje, ki ga urejajo norme racionalnega diskurza, svobodnega raziskovanja in iskanja resnice. V idealnem primeru presega politične in konfesionalne meje ter spodbuja občutek intelektualne enakosti in bratstva med člani, čeprav obstaja vrsta (atipičnih) primerov, ko so bili učenjaki močno konfesionalno in politično povezani. Med njimi omenja Josepha Justa Scaligerja, Philippa de Mornaya in nekatere druge (Jaumann 2014, 17–30).

vmesnost njene pozicije kot (samo)oblikujoče se meščanke, ko, sledeč klicu svojega srca in v hkratni povezanosti z drugimi, v zaupljivem in prijateljskem salonskem razpoloženju, oblečena v (pre)tesen korzet, izkazuje razkošno gostoljubje. Ko piše, pa enako zvesto sledi pravilom dnevniskega žanra in se podreja idealom referenčne skupine oziroma stanu, ki bi jih lahko strnili pod oznako *l'honnête femme*. To je bil tudi ideal osebnosti, ki se je v 17. stoletju v (dvornem) okolju Francije (v času kralja Ludvika XIV.) povezoval tako s kulturo žensk kakor moških (*l'honnête homme*). Za to kulturo pa je bilo značilno gojenje posvetnih pogovorov⁹⁵ in razpravljanj o umetnosti, med drugim literarni in glasbeni. Udeležence v komunikaciji so morali odlikovati vsestranska razgledanost oziroma izobrazba, dobre manire in tudi očarljivost, častnost, poštenost in moralnost, vendar ne z namenom pridobiti občudovanje širše javnosti, ampak predvsem naklonjenost zares dobre, četudi manjše družbe (Höfer in Reichardt 1986; Reichardt idr. 2021).⁹⁶

O posebni obliki pogovorne družabnosti, ki so jo najprej v frankofonskem okolju salonov gojile zlasti ženske in je opredeljevala njihovo častnost, hkrati pa izkazovala udeležbo v *res publica litteraria*, obširno piše Petra Wilhelmy Dollinger, ki salon (približno do začetka prve svetovne vojne) razume kot izraz in medij evropske pogovorne in osebnostne kulture. Salonska družjenja so v nemajhni meri prispevala k emancipaciji žensk,⁹⁷ ki se je vršila v intimi lastne vesti

95 Odtod nekateri pojmovni odtenki, vezani na dekadentnost dvorne kulture oziroma dvornega modela obnašanja, pri čemer se izraz v poteku časa nevtralizira in naposled pomeni pošteno in častno ravnanje v različnih slojih.

96 Med študijami o galantnosti omenimo tudi Emmanuela Buryja (Bury 1996).

97 Francoski saloni so v dobi starega režima ravno tako imeli vpliv na vznikanje salonov drugod po Evropi (v Italiji, na Nemškem, v Angliji, v skandinavskih deželah, po habsburški monarhiji), zlasti na pobudo žensk, ki so bile ustvarjalke, pesnice in so okrog sebe zbirale ljudi. Obravnavan je tudi primer Dunaja, kjer je v salonih prevladovala glasba, ki se je povezovala z litera-

ob hkratni vpetosti v vsakovrstna življenjska opravila (Corbin 1992, 465–466 sl.), h katerim sodi denimo tudi urejanje pričeske, ter se v salonu povezujejo z literarno ali glasbeno kulturo. V obravnavi literarnih salonov v dobi bidermajerja in predmarčne dobe Wilhelmy Dollingerjeva nakazano razmerje med javnim in zasebnim, stanom in posameznico »prevede« v razmerje med udeležbo/udejstvom in distanciranjem, sodelovanjem in poskusom oddaljevanja od (vesele) družabnosti v intimost, kjer pa se ženska (znova in znova) pripravlja, da bi napravila korak v javno sfero (Wilhelmy Dollinger 1998, 39–69; prim. tudi s Corbin 1992, 456).

Da je (meščanski) salon – razumljen kot reprezentativna sprejemna soba pa tudi oznaka za manjšo, zasebnejšo in intimnejšo družbo, ki se ob določenih dnevih zbira z namenom literarne, glasbene idr. vrst estetske zabave ter konverzacije⁹⁸ – območje stika med družbo, pojmovano kot stan, in posameznikom, ki zavzema svoj položaj znotraj družabnega kroga kot celote, je tudi stališče, na katero naletimo pri zgodovinarju in specialistu za zgodovino salonov Stevenu Kaleu (Kale 2004). Njegovo koncepcijo je mogoče dobro razumeti v odnosu do Habermasovega pojmovanja salona kot institucije predpolitične/literarne javnosti in tej nasprotujočih razumevanj, ki v salonu vidijo prejkone podaljšano roko in sredstvo dvora. Salone torej opredeljuje Kale v ozkem presečišču med javno in zasebno sfero. Njihovo trajanje pa podaljša do revolucijskega leta 1848, kar je relevantno tudi za naš primer, in ponudi bolj diferencirano zgodovino te ustanove, katere

turo, gledališčem, družabnostmi, ter izpostavljen primer pisateljice Karoline (Caroline) Pichler, ki Louise Crobath še zdaleč ni bila nepoznana. Saloni na Dunaju so vzdrževali stike s saloni na Nemškem (npr. v Berlinu), kar pa izpričuje medkulturne, internacionalne povezave (Wilhelmy Dollinger 1999, 40–65.). Podobno Wilhelmy Dollinger 1988; Wilhelmy Dollinger 2016.

98 Prim. *Meyers Großes Konversations-Lexikon: Band 7* 1909.

značaj in funkcije so se skozi čas spreminjale.⁹⁹ Kajti če večina študij (takó tudi Goodmanove, ki zaključuje s francosko revolucijo) zaobseže obdobje od sredine 17. do konca 18. stoletja, ko naj bi se literarna sfera preoblikovala v politično javnost, Kale ta uvid sprejema z zadržkom ter raje govori o nezaključenosti procesa, ki je bil v veliki meri odvisen od še vedno vzhajajočega oziroma rastočega ambicioznega srednjega razreda ter njegove intelektualne moči in družabnega življenja, v katerem je skušalo najti svoj rezon. O zasebnem v javnem, javnem v zasebnem ter nujnosti doseganja določene stopnje publicitete znotraj salona prav tako piše Petra Wilhelmy Dollinger. Zraven ob primeru literarnih salonov v Berlinu 19. stoletja izrecno opozarja še na dejstvo, da so bili izčrpno opisani v (dnevnem) tisku, pismih in različnih zapisih sodobnikov, kar potrjuje njihovo kakovost, ter spomni (Wilhelmy Dollinger 1988, 7 sl.), kako je ob tiskanem gradivu ostalo presenetljivo veliko rokopisnega oziroma neobjavljenega gradiva, ki še ni bilo obdelano in kliče po poglobljeni analizi.

To gradivo sega od kratkih omemb *en passant* prek različno dolgih zapis(k)ov, ki so premišljeni in usmerjeni, tja do podrobnih opisov posameznih salonov in zlasti salonskih družabnih večerov, v katerih se zasebno srečuje z javnim in javno obstaja v zasebnem. Čisto posebna pozornost pa je v gmoti gradiva pripisana dnevniškim zapisom. Njihovo posebno vrednost in dragocenost vidi zgodovinarica v dejstvu, da so bili napisani v kratkih časovnih presledkih, zaradi česar naj bi bili

99 Francoski aristokraciji so druženja v salonih denimo ponujala predvsem prilžnosti za izmenjavo literarnih, filozofskih ipd. idej, medtem ko so se saloni v času pred revolucijo spremenili v politične forume oziroma prostore, kjer se je izražalo politična stališča. Saloni so nanovo oživel po padcu Napoleona in postajali od 1848 vse bolj obrobnegega pomena, saj so njihove vloge poleg tiska začele prevzemati druge institucije, tudi stranke. Tudi Kale omenja vlogo in pomen kulture *salonnières*, aristokratskih žensk, kakršna je bila Madame de Staël, ki je okrog sebe zbiralala člane visoke družbe.

veliko zanesljivejši od denimo memoarov, ki so, napisani v večji časovni razdalji, manj verodostojni. Enako nezanemarljivo je dejstvo, da znaten del dnevnških zapisov izvira od članov oziroma članic salonske družbe (Wilhelmy Dollinger 1988, 2–3 sl.) in jih je zato (skupaj s pismi) mogoče razumeti kakor izraz in obenem podaljšek njihove osebne/individualne ter skupinske oziroma stanovske kulture.

5 TAGEBUCH 1844

Slednje še kako velja za bidermajerski dnevnik *Tagebuch 1844* Louise Crobath (Pesjakove) (1828–1898), poznejše vsestransko ustvarjalne nemško-slovenske literatke, prvorojenke dvornega in sodnega odvetnika, politika in mecena Blaža Crobatha (1797–1848) in najbolj nadarjene učenke največjega slovenskega pesnika Franceta Prešerna (1800–1849). Opraviti imamo z etalonskim primerom bidermajerskega dnevnika, ki omogoča pretanjeno rekonstrukcijo tako individualne kulture zapisovalke kakor kulture izobražensko-gospodarskega, nemško-slovenskega meščanstva ob skorajšnjem izteku predmarčne dobe okrog sredine 19. stoletja v deželnem stolnem mestu Ljubljani. Ali bolje povedano, z informacijami bogatim ego dokumentom, markantno označujočim prehod deklet(c)a iz otroške dobe v odraslost,¹⁰⁰ ki je v materialno dobro stoječi družini ne samo zaznamovan z mnogoštevilnimi slavnostnimi dogodki, plesi in družabnostmi, ampak mu glavni ritem dajejo vzgajanje in izobraževanje, olikanje in omikanje. Slednje je usmerjeno v duhovno in značajsko (iz)oblikovanje dekleta in njene (klasične) izobrazbe, ki

100 Iz dnevnika je mogoče ob praznovanju avtoričinega šestnajstega rojstnega dne, ki ima nadvse pomembno vlogo, razbrati še vsaj en pomemben mejnik v življenju dnevničarke, ki je zvezan z iniciacijo, in sicer gre za njeno udeležbo na cesarskem plesu, ki so jo spremljale intenzivne priprave. Take iniciacije in mejniki so bili razen za plemiče pomembni tudi za meščane, ob čemer se kaže razmerje med procesnim in dogodkovnim.

temelji na znanju (klasičnih) jezikov in obsega področja raznih umetnosti. Dekletova želja po osebni izpolnitvi se v dnevniku načrtno požlahtnjuje s cepljenjem na poganjke meščanske kulture zlasti v smislu *honnêteté* (skladnosti z moralo, vestnosti in poštenosti) ter v povezanosti s salonskim druženjem, ki ga spremlja intelektualni pogovor v dostojanstvenem (aristokratskem) ozračju, učinkujoč kot nekakšno razsodišče dobrega okusa v literarnem, umetniškem in moralnem smislu.¹⁰¹

Tagebuch 1844 Louise Crobath je nastajal v domačem salonu, ki ga je oče Blaž Crobath vodil z zakonsko družico Josipino Brugna(c)k, po rodu Poljakinjo iz Lvova, s katero sta si kmalu po poroki leta 1827 ustvarila družino in dom; torej v »hiši [avtoričinih] roditeljev«, ki pa je bila, odkar je mogla sama pomniti, »gostoljubno odprta vsemu, kar je bilo dušno-plemenito in slavjansko«, ter »večernim zabavam« (Pesjakova 1886, 676, 882). Zato veljata tako salon kakor dnevnik za pravo »šolo« avtoričinega osebn(ostn)ega razvoja ter njenega uveljavljanja kot ljubljanske meščanske dame. Besedna zveza »hiša roditeljev« terja pojasnilo. Crobathovi so morali (nekoliko neobičajno za meščanstvo) svoje domovanje nekajkrat menjati. V dobi, na katero se nanaša pred tem dobesečno navedeno besedilo iz dnevničarkine avtobiografije, napisane v zrelejših letih, so stanovali v Mahrovi hiši, kjer je bil še pred tem deloval znameniti hotel Zum österreichischen Hofe (ljudsko »Bahabirt«), med letoma 1834 in 1918 pa Mahrova trgovska šola. Semkaj (v Vodno ulico) so se preselili 1836. leta (Dolgan 2014), ko je bila Louise stara osem let in je njen oče tretje leto zapored imel samostojno advokaturo, ostali pa naj bi tu do leta 1840. Crobath je zraven

101 Raziskovalka salonov in salonske kulture Petra Wilhelmy Dollinger v tem razpravljalnem kontekstu pojasnjuje, da se konverzacija ni sukala samo okrog literature, glasbe, slikarstva, ampak tudi splošno človeškega in najrazličnejših (filozofskih, znanstvenih, kulturnih, verskih idr.) vprašanj in tém (Wilhelmy Dollinger 2017).

stanovanja najel še vrt¹⁰² z lopo in kegljiščem, prav tako je v hiši imel pisarno (Dolgan 2014), v kateri je kot pravniški oziroma odvetniški pomočnik ali koncipient delal France Prešeren,¹⁰³ ki je bil dotlej že objavil več pesmi v *Kranjski čbelici*,¹⁰⁴ nemškem *Illyrisches Blatt* oziroma v *Ilirskem listu*¹⁰⁵ in v nemškem listu *Carniolia*¹⁰⁶ in je Crobathovi prvorojenki postal domači učitelj.¹⁰⁷ Kje so Crobathovi stanovali v

102 Zgodovinar Rudolf Andrejka med obširnimi ljubljanskimi vrtovi, ki so bili bližje nekoliko pozneje najetemu družinskemu domovanju Crobathovih na Slonovi ulici, v istem času omenja uršulinske vrtove, Knezov vrt ter Souvanov vrt, prav tako s kegljiščem (v Souvanovo hišo se je 1861 preselila Narodna čitalnica in v njej gostovala oziroma domovala več kot tri desetletja) (Andrejka 1943a; Andrejka 1943b).

103 To je bil Prešeren Crobathu med letoma 1834 in 1846.

104 Denimo Strunam 1834. leta ali pesem Soldaška leta 1832 (Kos 1965, 223, 229).

105 Tu je bil leta 1838 v slovenščini in z nemškim prevodom prvič objavljen tudi znameniti moto k *Poezijam* »Sem dolgo upal in se bal«. Če pa ostanemo v letu nastajanja *Tagebuch 1844*, omenimo, da je že 29. februarja 1844 France Prešeren v *Illyrisches Blatt* objavil pesnitev Sila spomina, ki se od objave v *Poezijah* (1847) razlikuje samo v drobnejših jezikovnih in pravopisnih spremembah. S 16. maja 1844 (20. številka *Ilirskega lista*) je Prešernova ljubezenska elegija Mornar (Kos 1965, 222, 227–228).

106 Npr. pesmi K slovesu in Zgubljena vera, ki sta bili tu objavljeni dve leti prej, 1842. leta (Kos 1965, 226–227).

107 V omenjeni avtobiografiji z naslovom »Iz mojega detinstva« se ga poznejša pesnica, ki ga v *Tagebuch 1844* razen enkrat samkrat (začuda) ne omenja, spominja naklonjeno. Vidi ga v veliki, svetli in z rumenkastimi vzorci poslikani sobani, kako sedi za veliko mizo, ki je pogrnjena z zelenim suknom ter obložena s knjigami in pismi. Spominja se ga v črni obleki, blagega in prijaznega obraza, nekoliko kodrastih, nikoli poglajenih las, visokega čela in svetlikajočih se sivih oči, ki so jo gledale prijazno in blagohotno. Prešeren jo je poučeval v več predmetih. Pazil je na ličnost njene pisave, ji ob priložnostih skladal pesmice za deklamiranje in jo spodbujal, da bi se še sama pridružila rodu pesnice Sapfo in torej zastavila svoje pero za lepo besedo (Pesjakova 1886, 673–675). O slednjem priča Prešernov nemški sonet *An eine junge Dichterin* [Mladi pesnici], objavljen v nemškem listu *Carniolia* 1. julija 1844 in posvečen Crobathovi prvorojenki.

krajšem obdobju po 1840, ni bilo mogoče ugotoviti, so pa v letu, ko je Louise (na)pisala *Tagebuch 1844*, zagotovo imeli domovanje v hiši na vogalu Slonove ulice (kjer gre danes Čopova ulica in stoji v Ljubljani glavna pošta).¹⁰⁸ Tudi tu je njen oče imel pisarno, kar pomeni, da je družinski dom Crobathovih – povsem v skladu s salonsko kulturo in četudi niso bili lastniki nepremičnine – družini zagotavljal zasebnost, vendar zraven še naprej gojil gostoljubnost do tistih, ki so prihajali od zunaj in so lahko skozi polodprta vrata sprejemnice »kukali« v preostale sobe stanovanja. In s precejšnjo verjetnostjo tudi *lastno sobo* dnevnice (Pesjakova 1886, 682),¹⁰⁹ ki je odondod prihajala v njihovo družbo, ter se, zatopljena v svoje misli, odtegovala večernim zabavam, s katerih jo je vlekel v svoj kotiček, kjer je lahko slonela ob oknu, sanjala v noč – in pisala.

Salon, ki bi ga lahko najsplošneje označili z izrazom *bureau d'esprit* in katerega najnaravnejši izraz je konverzacija, se v arhitektoniki meščanske hiše torej tudi fizično uprostori (Habermas), in sicer v obliki nekakšne sprejemnice, ki zasebnost družine kot srčike meščanske družbe diskretno povezuje z javnostjo – in obrnjeno. In kakor že Habermas ugotavlja, da reprezentativne meščanske javnosti in v zvezi z njo salona ni mogoče misliti v ločenosti od zasebne sfere, saj obstajata samo v medsebojni povezanosti, tako lahko ugotovimo, da je za bidermajerski dnevnik, kakršnega piše Crobathova prvorojena hči, bistven prav njegov položaj med zasebnim in javnim. V dnevniku je dejansko največ tematizirano dogajanje v salonu, s čimer so mišljena predvsem družabna

108 Prim. Dolgan 2014.

109 Na istem mestu v spisu o svojem otroštvu in mladosti omenja še, kako se je naslednjega dne, ko se je noč prevesila v jutro, z očetom in njegovim prijateljem (Prešernom) rada podala na jutranje sprehode, na katerih je ona hodila spredaj, medtem ko sta bila možaka zatopljena v svoje razgovore, da je še opazila nista.

srečanja, konverzacija, galantni večeri in dogodki, ki pa se premišljajo in zapisujejo v zavetju *lastne sobe*, v kateri si lahko zapisovalka vsaj za trenutek odpočije od zahtev t. i. zunanjega sveta. Na ta način se nepretrgano prekoračujejo nevidne in fluidne meje med obema omenjenima sferama, pri čemer se dnevnik (v svoji umeščenosti med avtobiografijo in pismom) sidra v magičnem medprostoru, ki ni niti samo javni niti zgolj zasebni. Zato je pisanje dnevnika mogoče razumeti v njegovi vzporedni različnosti: kot pot(ovanje) k sebi, a tudi v širšem risu procesa meščanske socializacije, ki poteka v skladu z meščanskimi privilegiji, pravicami in naziranjmi.

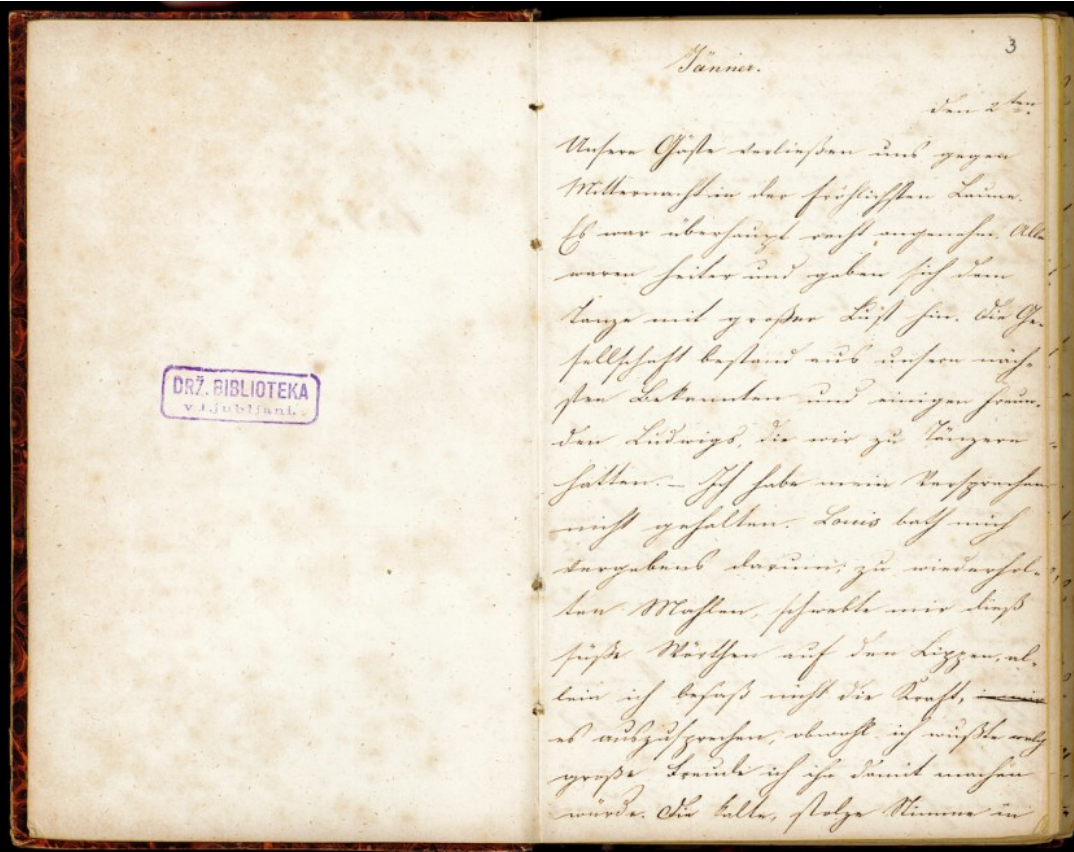
Esther Baur ob naslonitvi na Renéja Hockeja in Ralpa-Rainerja Wuthenowa¹¹⁰ poudarja, da je dnevnik zaradi svoje nerazdružne povezanosti z medijem pisave in dejavnostjo pisanja prvovrstni »medij samorefleksije«, »samoizražanja« in »samoraziskovanja«, ¹¹¹ ki

110 Za več in nadrobneje gl. Hocke 1991 in Wuthenow 1990. Hocke v pregledu (neliterarnega) dnevniskega pisanja seže nazaj do renesanse, ko so se t. i. helenistični pristopi subjektivnega samoopazovanja prepočili s kronističnim načinom poročanja, značilnim že za antični Rim. Zagovarja stališče, da prave dnevnike pišejo avtorji, ki ne stremijo k objavi, zaradi česar tako pisanje odlikujejo neposrednost, več subjektivnosti in manjša stopnja stilizacije (Hocke 1991, 37–64). V njegovi knjigi, ki je obenem antologija, so zbrani odlomki iz več kot stotih dnevnikov (iz evropskega prostora); od Kristofa Kolumba prek Dürerja in Ignacija Lojolskega do Samuela Johnsona ali Johanna Georga Hamanna, Christiana F. Gellerta pa Herderja, Wilhelma von Humboldta, Samuela Taylorja Coleridgea, Lorda Byrona, Juliena Greena, Witolda Gombrowicza ali papeža Janeza XXIII.

111 Zlasti Wuthenow (1990), ki v svoji monografiji obravnava značilnosti, oblike in genezo evropskih dnevnikov, poudarja pomen (samo)refleksivnosti za dnevnik. Dnevnik je opredeljen kot oblika pogovora s samim seboj in je zato nujno zaznamovan s premišljanjem o lastnem jazu. V primerjavi z avtobiografijo je pomembna poteza dnevnika njegova neprestana odprtost (Wuthenow 1990, 247–249, 251, 253; prim. Lejeune 1994). Poudarja pa Wuthenow tudi, kako se je spoved (iz verske tradicije) razvila oziroma nadaljevala v dnevniku, kjer se je sekularizirala (Wuthenow 1990, 198–200).

omogoča vpogled v način oziroma proces konstituiranja »meščanske subjektivitete«. V obdobju od poznega 18. stoletja in v naslednjem stoletju se omenjeno samoraziskovanje, samospoznavanje (Baur 2000, 106–107) in samoopazovanje subjekta, ki svojo individualnost (prek zapisovanja v dnevnik kot izrazito meščanske prakse) vselej razkriva na horizontu pripadnosti stanu oziroma identificiranja s konkretnim družbenim slojem, vrši zlasti v dnevnikih (in pismih), za katere je (samo)refleksivnost konstitutivnega pomena (Wuthenow 1990, 248).

5.1 Kdo piše?

Slika 1: *Tagebuch 1844* Louise Crobath. Vpis z dne 1. januarja 1844. Ms 488:
Zapuščina Luize (Crobath) Pesjak. Foto Urška Perenič. Hrani: NUK.

To je povsem jasno razberljivo tudi v *Tagebuch 1844*, ki se začenja natanko na novega leta dan, 1. januarja 1844, in s pomočjo katerega se lahko podamo na skoraj pitoresno popotovanje po še ne docela raziskanem svetu oblikujočega se ljubljanskega meščanstva, h kateremu je sodila družina Crobathovih in najstarejši izmed otrok Blaža Crobatha in Josipine Brugna(c)k, Louise. Crobathova prvorojenka v dnevniku pričakovano najprej pojasni nagibe in namere za pisanje, ki kažejo tako na globlje zavedanje o pomenu zasledovanja svojega osebn(ostn)ega razvoja kakor pripadanja sloju ljubljanskega izobražensko-gospodarskega meščanstva (njegovim pravilom ravnanja, vrednostnim predstavam, miselnosti) in sploh načinu življenja v mestu.

5.1.1 Pogled skozi ključavnico

Še precizneje povedano, provincialnem mestu, ki ga je še ob koncu 19. stoletja, po rušilnem potresu, torej debelega pol stoletja po tistem, ko je svoj dnevnik na vogalu tedanje Slonove ulice pisala Louise Crobath, dopisnik nemškega časnika *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* označil z besednima zvezama »malo mesto« in »velika vas« (nav. po Studen 1995, 15). V prvi polovici 19. stoletja in okrog njegove sredine je bila Ljubljana resda glavno mesto oziroma upravno središče Kranjske, deželno stolno mesto in na Kranjskem največje središče, ki je štelu čez 10.000 prebivalcev,¹¹² vendar očitno tudi kraj z videzom podeželskosti, ki se je ohranil skozi vso drugo polovico 19. stoletja, ko se začneta

112 O glavnem mestu Kranjske oziroma ljubljanskega gubernija v knjigi *Das Königreich Illyrien* iz leta 1826 sicer preberemo, da je (že) tedaj štelu 12.000 prebivalcev ter 953 hiš. Pa tudi, da je bilo mesto dobro grajeno in je imelo šest predmestij in petero župnij, izmed katerih je v ljudski zavesti šenklavška veljala za bolj »gosposko«, šentjakobska za »beraško«, župnija Marijinega oznanjenja v Kapucinskem predmestju za »bogato«, šentpeterska za »kmečko« ter fara sv. Janeza Krstnika v Trnovem za »bahato« (nav. po Kidrič 1938, XC–XCI).

postopna urbanizacija in industrializacija, tja do obdobja pred prvo svetovno vojno. Mestno obzidje okrog stare Ljubljane, ki je spodbudilo razvoj in širjenje mesta na območja poprejšnjih vrtov, pristav in v predmestja, je padlo šele v zadnji petini 18. stoletja in priseljevanje semkaj je bilo skozi 19. stoletje razmeroma skromno,¹¹³ kar je gotovo vplivalo na živahnost mesta pa tudi dinamiko migracijskih gibanj, ki jih skupaj z razvojem industrije (ta se bo naselila predvsem v predmestnih predelih, medtem ko se bo v središču Ljubljane ohranila obrtniško-trgovska struktura) spodbudi dograditev južne železnice Dunaj-Trst (1857) (Studen 1995: 15–18).¹¹⁴ Predmarčna Ljubljana, v kateri se je pomeščanjala naša dnevničarka, je bila torej Ljubljana pred svojo dinamično preobrazbo (v času urbanizacije, industrializacije in deagrarizacije), čeprav še vedno (kakor v dobi mestnega zidu) sorazmerno jasno razmejena od podeželja, kar se morda najbolj kaže v načinu življenja, ki se je korenito razlikoval od kmečkega. Kakor je v knjigi *Stanovati v Ljubljani* zapisal slovenski zgodovinar Andrej Studen, ki se je opiral na študijo avstrijskega zgodovinarja Romana Sandgruberja o začetkih konzumne družbe,¹¹⁵ se je ta razlika kazala tako v oblačenju kakor prehranjevanju,

113 Skozi drugo polovico 19. stoletja se v Ljubljano doseljujejo praktično samo ljudje s Kranjskega (in iz Ljubljani bližnjih sodnih okrajev), ne pa tudi s slovenskega Štajerskega, slovenskega Koroškega, iz Primorske (Studen 1995: 17; gl. tudi Zwitter 1936).

114 Gl. tudi Melik 1956, 507–524. Prav tako Melik 1984, 201–211.

115 Sandgruber analizira zgodovinski razvoj evropske potrošniške družbe v zgodnjem novem veku. Osredišča se na porabo potrošniškega blaga, življenjski standard in vsakdanjo kulturo v Avstriji v 18. in 19. stoletju. Knjiga obravnava teme, kakor so oblačila, bivalne razmere in sploh izkušnje z bivanjem ter povezavo med porabo potrošniškega blaga in industrializacijo. Roman Sandgruber je porast potrošnje pojasnil z domnevo o večji industrijski proizvodnji. Za namen naše raziskave so njegove ugotovitve pomembne tudi zato, ker je premišljal o željah in stremljenjih nižjih slojev družbe po posnemanju višjih slojev, kar bi utegnil biti eden izmed pomembnih dejavnikov, ki so prispevali k povečanju

v bivanjski kulturi in številu stanovalcev na hišo (Studen 1995, 19–20). Za urbanizirajoča se naselja je bilo značilno, da je bilo v eni hiši v več najetih stanovanjih vedno več prebivalcev, katerih število se je skozi 19. stoletje dvigalo, zaradi česar po Meliku predmarčno dobo lahko označimo tudi za čas »poleta v rasti prebivalstva« (Melik 1984, 201). V najetem stanovanju, in sicer v hiši družine Luckmann, so v času nastajanja *Tagebuch 1844* živeli tudi Crobathovi, kar ni bilo za tisti čas nič neobičajnega. Za primerjavo: v tujih hišah je v Ljubljani skozi vso prvo polovico 19. stoletja stanovala večina uradnikov, ki jih je bilo v Ljubljani že leta 1828 (v rojstnem letu Louise Crobath) »nad tisoč«, kar je »razmera zelo veliko«, izmed kakih dvesto plemičev, med katerimi najdemo le tri grofovске družine ter tri družine z baronskim naslovom, pa jih je hiše posedovalo samo sedemindvajset (Kidrič 1938, XCII–XCIII).

Četudi je bil razširjen¹¹⁶ popis stanovanjskih razmer v Ljubljani na našo žalost (saj bi tako lahko imeli več konkretnjših informacij o Crobathovih) izveden šele 1910, tako iz njega kakor (manj detajlnih) popisov iz let 1890 in 1900 izvemo nekaj podatkov, ki dopolnjujejo predstave o bivanju v Ljubljani v predmarčni dobi. Kot prvo izvemo, da so z okrog 40 % prevladovalе pritlične hiše, da so tretjino obljudenih stanovanjskih poslopij predstavljale enonadstropne in petino dvonadstropne hiše, medtem ko so bile tri- in štirinadstropne hiše redkost, da o petnadstropnih hišah niti ne govorimo. Drugič, da je

potrošnje. Knjiga je prepređena z empiričnimi podatki, denimo o upadu porabe vina na Dunaju, in sicer se je ta s 120 litrov na osebo letno okrog leta 1899 na predvečer prve svetovne vojne zmanjšala na samo 25 litrov, pri čemer se je vse več pilo tudi pivo. V času krize v drugi tretjini 19. stoletja je z jedilnikov na Dunaju izginjalo meso (s povprečja 129 kg pridemo na okrog 90 kg na prebivalca na leto) itd. (Sandgruber 1982, 148–159, 187)

116 To pomeni, da ni vključeval le popisa hiš, stanovanj, ampak so popisovalci lahko zastavljali druga, za statistiko relevantna vprašanja, povezana z bivanjem (Studen 1995, 21).

Ljubljana mestni vodovod – kar je »naznanil strel iz topa na gradu«¹¹⁷ –, na katerega je bilo 1910 priključenih dobrih 1368 hiš (kar predstavlja dobrih 77 %), dobila (šele) 1890, leta 1898 pa kanalizacijski načrt. In tretjič, da je bila opremljenost stanovanj s kopalnicami do prve svetovne vojne slaba in je bila kopalnica »privilegij bogatih« ter »znamenje prestiža«. Pač pa je bila boljša opremljenost s stranišči, saj so jih po popisu iz leta 1910 stanovanja z več prostori večinoma imela (Studen 1995, 19–25).¹¹⁸ Higienizacija je skratka napredovala, vendar so bila stranišča lahko tudi nevarna. Od dnevničarke Louise Crobath skorajda poltretje desetletje mlajši Simon Rutar, eden prvih slovenskih univerzitetno šolanih zgodovinarjev, je »v noči od 3. na 4. maj 1903 tragično umrl, ko mu je sveča vnela obleko in je zaradi opeklin dočakal smrt *med dvojnimi vrati sobe* [kurzivno označila U. P.], v kateri je prebival« (Marušič 1987).

Zavedanja o pomenu prostorov za opravljanje potrebe ter umivanje oziroma kopanje v dnevniku Crobathove prvorojenke ne detektiramo, kar je po svoje čudno, če upoštevamo, kako zelo je poudarjala svojo pripadnost stanu, ki jo je razen s kultiviranim zabavanjem vseskozi priklicevala z urejanjem svojega videza. In obenem razumljivo, če upoštevamo predstavljeno statistiko. Zato si lahko samo zamislimo, kje se je urejala, kakor ostaja v meglo zavit podatek o tem, koliko prostorov je dejansko imelo

117 Takó beremo v spominih pisatelja, politika ter med letoma 1896 in 1910 ljubljanskega župana Ivana Hribarja (1851–1941), ki navaja, kako so morali tedaj utihniti vsi nasprotniki vodovoda. Seveda pa se ne pozabi spominjati, koliko ljudi mu je za to javno napravo čestitalo. Čisto posebej se mu je v spomin vtisnil obisk postarne ženice, ki je nekega poletnega dne proti večeru pozvonila na vratih njegovega stanovanja in izrekla besede, ki so bile zanj večje vrednosti od diplome častnega občanstva: »Hvala Bogu, da vas vidim! Samo zato sem prišla sem, da bi Vas spoznala. Vsak dan molim za vas zato, ker ste nam preskrbeli vodo, da se nam ni treba toliko truditi, kakor prej, ko smo jo od daleč morale v hišo nositi.« (Hribar 1928, 105–106)

118 Podobno Studen 1991, 239–257, 411–427, 595–605.

njihovo stanovanje na Slonovi ulici.¹¹⁹ Vendar se je (v avtobiografskem zapisu iz sredine 80. let 19. stoletja) vseeno ohranil podatek o tem, da je imela sobo, ki jo je dojemala kot prostor, s katerim sama razpolaga in v katerem se je lahko uredila v (za tedanje predstave) dobrih higienskih razmerah. Sicer že dejstvo, da so si Crobathovi lahko privoščili najem¹²⁰ svojčas precej spodobnega stanovanja, kaže, da so vsekakor bivali imenitneje in udobneje, kakor je to veljalo za nezanemarljiv delež tedanjega prebivalstva v deželnem stolnem mestu. Še en podatek, in sicer da so stanovanje uporabljali za bivanje in pisarno, pa nakazuje na potek njihovega vsakdanjega življenja v družini in omogoča sklepanje na sprepletanje zasebnega in javnega oziroma gospodarsko-poslovnega življenja. Ob upoštevanju dognanj glede uporabe stanovanj skozi 19. stoletje tja do prve svetovne vojne primer Crobathove družine potrjuje še nekatera druga spoznanja, ki izhajajo iz avstrijske državne statistike. Prvič, da je bila Ljubljana, ki je med vsemi večjimi središči na Slovenskem veljala za skorajda najmanj industrijsko,¹²¹ mesto uradništva, javnih uslužbencev, aktivnih vojakov,¹²²

119 Še leta 1910 je imela večina stanovanj dva ali tri prostore (Studen 1995, 30), vendar je izjemno težko, če ne nemogoče, sklepati na to, kako prostorna so bila in iz tega nadalje na kakovost bivanja (posebej če izhajamo iz današnjih predstav in standardov).

120 Studen (1995, 31) postreže s podatki o najemu stanovanja v Ljubljani za 1910 in poda opažanje, da so premožnejši meščani v splošnem bivali ceneje od delavcev in obrtnikov, saj je bilo treba za skromnejša stanovanja za kvadratni meter odšteti višjo najemnino.

121 Verjetno je bila še bolj neindustrijska Gorica, ki je slovela kot letovišcarsko-rentniška destinacija.

122 Če je bila navadna vojaška služba v trajanju dolgih štirinajst let bolj priložnost za razmislek o tem, kako se ji izogniti oziroma se od nje odkupiti, pa so bili častniki dobro plačani in »so bili v ljubljanski višji družbi običajen, a važen činitelj«. Kidrič v prikazu življenja v predmarčni Ljubljani navaja, da je bilo tu za spoznavanje vojaškega življenja več kot dovolj institucij, med njimi »vrhovna komanda z brigadirjem, naborni reviziorat, žrebčarna, deško vzgajališče«. Garnizija je štela več kot dva tisoč fantov in mož (Kidrič 1938, XCIII).

rentnikov, svobodnih poklicev pa tudi duhovnikov¹²³ in trgovcev (ti so bili najpomembnejši sloj že 1828¹²⁴). In drugič, da je bil delež tistih, ki so v predpotresni Ljubljani stanovanja uporabljali za storitve, vsekakor večji kakor v času neposredno pred rušilnim potresom in po njem, ko so stanovanja služila skorajda samo še bivanju (Studen 1995, 32–33)¹²⁵ – ne pa tudi ali samo opravičnim obratom. Kar velja za Crobathove, ki so bili družina vrhnje plasti srednjega sloja, v kateri je v doma urejeni pisarni figuriral zaposleni oče, medtem ko se je mati posvečala družini in otrokom, izmed katerih je najstarejši (na poti k svobodnemu poklicu) pisal – oziroma pisala. Kdo torej piše in kje?

5.1.2 Veščina meščanskega (samo)opazovanja

V zasebnosti sobe in domačnosti očetove hiše iz občutka dolžnosti, delavnosti, a tudi želje po varnosti in stabilnosti ter zvestobe lastnemu domu kot idealnemu življenjskemu cilju piše mlada Louise Crobath. Nestrpno pričakujoča izpolnjeno šestnajsto leto – to je za Ljubljančanke, odraščajoče v območju patriarhalnega nadzora, pomenilo pravico do vstopa v družbo in med ženstvo (Kidrič 1938, CIII) –, pa si v svoji skromni ponižnosti ne prizadeva za kakršno koli izgubljanje v brezskrajnosti individualnih teženj, ki bi jo mogle rešiti moralnih, telesnih, socialnih idr. spon, temveč je zanj zlasti pomembna uravnotežena drža, ki ji omogoča identificiranje z družino in z meščanskim stanom, iz katerih črpa svoje moči in ugled.

123 Duhovnikov je bilo ob skorajšnjem izteku tretjega desetletja 19. stoletja v Ljubljani blizu sto (Kidrič 1938, XCII).

124 Plast trgovcev je toliko bolj izstopala zato, ker je bilo število prebivalcev v mestu sorazmerno majhno in ker praktično ni bilo industrije. Med špecerijskimi trgovci naletimo na Simona Pesjaka (Pessiacka) (Kidrič 1938, XCIII–XCIV, XCVI), poznejšega moža dnevničarke, avtorice *Tagebuch 1844*.

125 Andrej Studen se največ naslanja na avstrijsko statistiko (Österreichische Statistik, LXV, Dunaj, 1903).

»1844¹²⁶

1. januar

Tako je minilo še eno leto, v katerem sem užila toliko dobrih stvari od svojih dragih staršev, a vse pravzaprav le iz blage Božje Očetove roke, zato naj [novo leto] začnem le s pristrčno zahvalo in prošnjo, da Bog ohrani vse moje najdražje zdrave in dolgo pri življenju ter da njim in meni še naprej podarja vse dobro na telesu in duši.

Oče v nebesih, usliši prošnjo svojega otroka, ne umakni svoje očetovske roke od nas in nas ohrani v svoji milosti in očetovski naklonjenosti tako v tem letu kakor tudi v vsem preostalem življenju!!! –

Dnevnik sem vodila več let, vendar je večinoma vseboval le opise mojega zunanjega življenja, zdaj pa želim spregovoriti o svojih notranjih občutkih in odpreti svojo notranjost. Čez leta si bom morda očitala, da sem bila neumna, toda kakor sem prebrala v knjigi odličnega pisatelja, je to dobra navada, ki je ni mogoče dovolj priporočiti drugim. Zato bom podala svoje vtise, misli in občutke. –« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 1. januar 1844)

Dnevnik Louise Crobath se torej začenja 1. januarja s hvaležno mislijo na drage roditelje, ki so pogoj in predpogoj njene eksistence, položene v roke Boga Očeta, ki se mu prvega dne novega leta 1844 srčno zahvaljuje za vse prejete darove in ga, s pogledom, uprtim v prihodnost, prosi, da tako njim, torej vsej družini, in njej posebej še naprej podarja vse dobro na telesu in v duši. Dnevničarkin jaz se v družini, kjer naj ne bi nihče pred nikomer ničesar skrival, najintimnejši občutki pa naj bi ostali zaklenjeni med stenami srca, razkriva v neločljivi povezanosti s tistimi, od katerih je odvisen njen obstoj, ki so ji najbližji in med katerimi sta v prvi vrsti starša – in posebej oče Blaž Crobath. Zato je treba tudi v neposrednem nadaljevanju izraženo misel, da želi za

126 Celoten *Tagebuch 1844* sem iz nemške pisane gotice v humanistiko transkribirala in odlomke v slovenščino prevedla Urška Perenič.

razliko od poprejšnjih let, ko naj bi tudi že pisala dnevnik, odpreti svojo notranjost ter podati svoje življenjske vtise, misli in občutke, jemati s pridržkom.

5.1.2.1 Oče kot producent in zaščitnik

Obrzdanost čustev in vseskozi samoomejujoče ravnanje sta prav tako razvidna v odnosih med člani družine in zasebnem domačem življenju, kakor se nam skozi dnevnik odstira za »kulisami«, ki Crobathov salon kot »odrski prostor« razmejujejo od drugih »prostor[čk]ov« njihovega doma in dekletovega srca. V prvi vrsti mislimo na odnos med očetom kot glavo družine, ki je skozi 19. stoletje v prevladi tudi v zasebnem življenju in uživa avtoriteto, ter otroki – s posebnim ozirom na njegovega najstarejšega otroka, hčerko in avtorico dnevnika *Tagebuch 1844*. Specialistka za zgodovino zasebnega življenja Michelle Perrot piše, kako je moč očeta v meščanskem stanu izhajala iz prepričanja, da je on tisti, ki otroku dá ime in s tem življenje, od koder je mogoče razumeti moč in vpliv, ki ga imata na posameznika, zavedajočega se na vsakem koraku svojega izvora, oče in rodbina (Perrot 1992, 127).¹²⁷ Zato mora v meščanskem miljeju (tudi odrasel) otrok na različne načine izkazovati sveto spoštovanje do stvariteljev svojega življenja (Perrot 1992, 128). Dvojna moč figure očeta, kar je pojem, s katerim Perrotova zlasti v krogih srednjega sloja nakazuje tako

127 Vzpostavljajoč tradicionaliste, revolucionarje in republikance, zgodovinarica za francoski prostor ugotavlja, da so si bile vse tri omenjene skupine nemajhnim razlikam navkljub enotne v stališču, da je državo mogoče tem bolj razbremeniti odgovornosti pa tudi ukazovanja in odločanja samo na način, da se družini in posebej očetu povrne »vsemogočna oblast«. Omenja Julesa Simona, francoskega političnega voditelja, filozofa in teoretika francoske radikalne stranke, ki je obžaloval erozijo očetovske moči (kaznovanja). Tej nasproti postavlja vzpon Marijinega kulta, ki je naletel na plodna tla tudi pri republikancih in »vsilil« ločevanje med javnim in zasebnim (Perrot 1992, 127 sl.).

njegovo (pre)moč v javnem življenju¹²⁸ kakor v zasebnosti doma, ki praviloma velja za »kraljestvo« žensk (in otrok), se v dnevniku Crobathove hčere pokaže takoj. Pa ne samo tam, kjer prosi pri Bogu milosti in naklonjenosti za Blaža Crobatha, ampak tudi v neposrednem nadaljevanju, ko jo grizejo skrbi in preveva občutek tesnobe zaradi telesnega in duševnega stanja svojega »stvaritelja«. Vidi namreč, kako »Papa«¹²⁹ v predanosti poslom velikokrat tvega svoje zdravje. Olajšanje občuti šele, ko gre očetu bolje. Takole beremo: »Papa je bil danes v Mekinjah,¹³⁰ bilo je nevihtno in mrzlo, ubogi očka, ta dragi dobri mož je tako zaposlen s svojim delom, da mora pogosto tvegati svoje dragoceno zdravje, oh, žalostno življenje!« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 11. januar 1844)

»Papa« je tisti, ki ji ob povabilu sorodnikov odmeri čas in denar za popotovanje oziroma izlet v Kranj in njemu gre zahvala da sme dekle tam (ob prigovarjanju tete in mame, ki vztrajata, da se udeleži kranjskega »bala«) za nekaj dni podaljšati svoje bivanje. Na tem ozadju lahko

128 Vloga očeta kot hranitelja meščanske družine je ekonomska. Samo v domeni moških je bila tudi politika (Perrot 1991, 130). Analiza vlog skozi dolgo 19. stoletje očeta, ki je tradicionalno veljal za gospodarja v hiši, povezuje z vprašanji dediščine. Njegova smrt je pogosto postala povod za poravnavo med družinskimi člani. Oče je odigral pomembno vlogo pri sklepanju zakonskih zvez, in to na podlagi t. i. razumskih argumentov. Oče ima v meščanskih družinah v odnosu do sinov tudi vlogo hišnega učitelja in do njih na zunaj ne sme kazati pretiranih čustev, ki naj bi se bolj svobodno razvijala v razmerjih do hčera. Toda ne glede na vse to so bili v 19. stoletju otroci bolj kot kdaj koli prej središče družine in se je vanje »vlagalo« čustveno, izobrazbeno, ekonomsko itd., in sicer z mislijo, da bodo nadaljevali družinsko tradicijo (Perrot 1992, 127–194).

129 Avtorica dosledno uporablja izraz »Papa« v pomenu »oče« v naklonjenem nagovoru. Izraz ima več pomenskih odtenkov, po etimološki razlagi gre za prevzem (2. polovica 17. stoletja) iz francoskega *papa* (s francoskim naglasom na zadnjem zlogu) in ne obliko otroškega jezika (Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute, b. d.).

130 Izvirno *Minkendorf*.

bolje razumemo živo veselje in blažen občutek sreče ob vrnitvi v rodno mesto,¹³¹ ki ju po krajši ločitvi občuti Louise, ko lahko znova objame ljubljene starše ter sorojence:¹³² »Že nekaj ur sem znova nazaj v svojem rojstnem mestu. Kakor po vsaki kratki ločitvi čutim živo veselje, ker lahko znova objamem svoje ljubljene starše in brate in sestre! Kako blagoslovljen občutek ob ponovni združitvi je to!« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 1. februar 1844)

V razmerju do avtoritete očeta, ki je v dnevniku prikazan na najboljši možen način, gre razumeti tudi nenehno samoomejevanje dnevničarke, ki ne samo sledi (moralnim) pravilom in redu meščanskega stanu, ampak se bržkone dobro zaveda očetove nadzorne vloge. V družinah srednjega sloja meščanstva je namreč oče kot glava družine in avtoriteta imel pravico nadzorovati ženine stike ter družabne stike otrok, obiske, opravke in njihovo (do)pis(ov)anje (Perrot 1992, 131),¹³³ kar je kljub načelni tajnosti pisanja pomenilo svojstven nadzor nad izraženimi mislimi in čustvi zapisovalk.

Družina je bila tedaj tudi ekonomska skupnost, v kateri je bil oče v vlogi producenta, a žen(sk)i oziroma materi je bila »zaupana« konsumpcija. Kar ugotavlja kulturni in literarni zgodovinar Igor Grdina za Franca Ipavca v znameniti zdravniško-glasbeni družini Ipavčevih (Grdina 2002, 69), lahko v družini Crobathovih ugotovimo za očeta Blaža Crobatha. Kajti četudi ni bil ne trgovec ne rokodelec oziroma obrtnik, je bil vsekakor uspešen »producent«. In sicer v poklicu odvetnika. Na

131 Izvirno *Vaterstadt*.

132 Za še več gl. zlasti celotna vpisa v *Tagebuch 1844* z 11. januarja in s 1. februarja 1844.

133 Perrotova na istem mestu pojasnjuje, kako se je v pismih in dnevnikih, ki so bila pod patriarhalnim nadzorom, izogibalo tematiziranju spolnosti, denarja, smrti. Namesto tega se je pisalo o vsakodnevni rutini ter prikazovalo čustveno in vsakršno povezanost med člani družine. Seveda so v vsebini med spoloma obstajale razlike, vendar je bila glavna funkcija dnevnikov, ki so jih pisala ženska peresa, v minevanju časa beležiti zgodbo svojega življenja.

te so, takó Kidrič, lahko gledali bodisi s spoštovanjem bodisi z nezaupanjem. V Ljubljani jih za leto 1828 našteje enajst, kar je bilo precej, vendar podatek vseeno ne čudi, saj je bil tu sedež deželne uprave oziroma ljubljanskega gubernija (Kidrič 1938, XCII).¹³⁴ Vendar Grdina opozarja, da so bili »producenti« še kako odvisni tudi od »dobrega glasu« oziroma »slovesa, ki pa ga v močno patriarhalnih okoljih brez urejenih družinskih razmer ni moglo biti« (Grdina 2002, 69–70). To se pravi, od podobe, ki so jo o družini skupaj z očetom kot glavo družine dajali njegovi najbližji z žen(s)ko v središču – ter s primerno vzgojenimi otroki.¹³⁵ Povedano še drugače, so se morali tako bodoči odjemalci odvetniških uslug kakor stalna klientela na advokatovem domu vselej prepričati o njegovi urejenosti in ustaljenosti (Grdina 2002, 70). Gospa Josipina/Jožefina, Crobathova soproga, je bila (tako kakor Ipavčeva gospa Katarina) »primer idealne soproge« (Grdina 2002, 71). Kakšna naj bi bila idealna in plemenita življenjska družica, je v *Nauku o gospodinjstvu* (1871) zapisal tudi od Louise Crobath šest let mlajši Janko Sernec st. (1834–1909), ki je postal odvetnik v Mariboru. V uvodu preberemo, da mora »skerbeti za uživanje, da vsak po hiši dobi svoj kos vžitka, da mu diši, da se zopet pokrepča za daljni trud; [...] da se ohrani blago, po možeh pridelano, in da doseže svoj namen po zmernem in pametnem povžitju« (Sernec 1871, 3).

Janko Sernec je vodilno misel svoje knjige pravzaprav zasnoval na razločku med konsumpcijo in produkcijo ter v tej povezavi med vlogo ženske in moža. Njena naloga »v narodnem gospodarstvu je uravljanje

134 Ljubljana pa je spadala v območje celovškega apelacijskega sodišča.

135 Čeprav ne gre pretiravati, ko salone pri nas primerjamo s tistimi v prestolnicah po Evropi, je salon veljal »za tipično obliko ženske kulture«. Sklicujoč se tudi na Vereno von der Heyden-Rynsch (1992), Igor Grdina navaja, da so se v salonih običajno okrog talentirane ženske zbirali »zanimivi«, »po možnosti genialni ali vsaj talentirani« moški (Grdina 2002, 54).

konsumpcije, [...] lepa naloga! [T]rudnemu priskerbeti mir in pokrepčanje; gladne sititi, žejne napajati; tako pa vsako čelo po hiši zvedriti, vsako serce zveseliti!« Njemu pa je namenjeno »pridelovati živež in obleko, postavljati poslopja, braniti svoj dom z orožjem, množiti blago v hiši na vse strani« (Sernec 1871, 3). Kot »najuglednejšo gospodinjo« in »najmilejšo mater«, ki od najzgodnejšega jutra do poznega večera »ni ne trenotek postajala brez dela« in je bila nadvse potrpežljiva, svojo mater Jožefo (roj. Križan oziroma Krischan) v *Spominih* predstavi tudi istega leta kot Sernec st., samo da v Šoštanju, v posestniški družini rojeni Josip Vošnjak (1834–1911), zdravnik, politik in pisatelj, medtem ko pri očetu omenja njegovo »neumorno delavnost«, »podvzetnost« in »nenavadno zmernost«, s katero mu je uspelo privarčevati toliko denarja, da si je upal dva sinova poslati študirat. Omenja pa tudi »najlepšo slogo«, v kateri so živeli njegovi starši, in se ne spominja, da bi se kdaj zares sprli, ampak da je v njihovi hiši vselej vladal mir (Vošnjak 1982, 11–15).¹³⁶ To je veljavno tudi za Crobathova zakonca, katerih vez se v dnevniku skozi oči njune hčere kaže kot srečna in zadovoljna. Prav takšna, o kakršni vé avtor priročnika *Olikani Slovenec* v razdelku, ki tematizira medsebojno postopanje med zakonskimi ljudmi, še povedati, kako prepotrebno je v skupno korist ter korist in veselje otrok izogibati se preprirom ali jih hitro zgladiti in raje zaključiti s prijaznim objemom.¹³⁷

136 Gre za poglavje »Na očetovem domu«. Ni bilo funkcijskega prepletanja oziroma tekmovalnosti. Je pa tudi tako, da je bil mož večinoma zunaj domačih prostorov, pri čemer se Crobath kaže kot nekoliko netipičen.

137 Avtor priročnika *Olikani Slovenec*, ki ga je leta 1868 založila Slovenska matica v Ljubljani, je bil Ivan Vesel. To je bila pomeščanjena priredba nemškega priročnika pravil o lepem vedenju (utemeljenih na razsvetljskih idealih in sistemu vrednot, katerega temelj je morala) z naslovom *Über den Umgang mit Menschen*, ki je prvič izšel leta 1788 in ga je napisal baron Adolf Franz von Knigge. Torej bi bilo zmotno misliti, da gre za priročnik o bontonu pri mizi ali o pravih oblačenju, ampak imamo opraviti z razsvetljskim in razsvetljenim delom o morali v medsebojnem občevanju za vsakogar, ki si želi olajšati vstop

5.1.2.1.1 Kako naj se vedó starši in otroci med seboj¹³⁸

Zato tudi, ko oče ni neposredno navzoč v krogu družine – saj ga naloga »braniti dom« peha za posli in je veliko zdoma oziroma odsoten – v resnici (simbolno) dominira (Perrot 1992: 132–133).¹³⁹ S tem v zvezi spomnimo na bidermajerski portret oziroma družinsko sliko izpod čopiča Jožefa Tominca (1790–1890), ki velja za enega najboljših bidermajerskih portretistov na Slovenskem in širše. In se zaustavimo za trenutek ob družinskem portretu družine dr. Dimitrije Frušića, ki je bil po rodu premožen srbski meščan, doma iz Divoša (Sremska Mitrovica) in je od 1819 živel in kot zdravnik deloval (in umrl) v Trstu, kjer se je enako dejavno vključil v tamkajšnje politično in kulturno življenje. Umetnostna zgodovinarka Mojca Mikolič je sliko datirala v obdobje med letoma 1831 in 1835, ko je bil Frušić na vrhuncu svojih moči, in opozorila na njene glavne vsebinske sestavine. Soproga (Jovanka Frušić) sedi poleg moža, torej dr. Frušića, ki je na portretu namenoma nekoliko umaknjen od preostalih članov v družine – in sicer v hierarhični, od žene rahlo višji drži. V prvem

v družbeno in družabno življenje. S tega stališča so pomenljiva na več mestih v priročniku dana napotila, kako je treba mnogokrat drugim dati priložnost, da se pokažejo, kako se ni dobro pretirano izpostavljati (in si tako nakopati zavisti) ter da moramo biti v svojih srečevanjih z najrazličnejšimi značaji kar se da strpni (ne pa se prepirati ter drugim nasprotovati za vsako ceno).

138 Naslov pričujočega podpoglavja je izposojen iz istoimenskega poglavja v priročniku *Olikani Slovenec*. Veselova oziroma Kniggejeva publikacija v posebnem razdelku obravnava ravnanje v odnosih med starši in otroki, torej med krvnimi sorodniki. Priročnik pravil o lepem vedenju s posebnim poudarkom na vljudnem občevanju z bolj in manj bližnjimi ljudmi govori v prid teze naše raziskave, ki gradi na prepričanju o vpetosti (individualnih) ravnanj posameznice v okove svojega (meščanskega) stanu.

139 Perrotova navaja, kako so nekateri prostori v meščanski hiši pripadali samo očetu. To velja za kadilnico ali sobo za biljard, kjer je lahko klepetal z drugimi moškimi. Tudi knjižnica in delovna soba oziroma kabinet, ki so ju otroci le spoštljivo prestopali, sta bila bolj domena moških kakor pa žensk.

planu vidimo še ob mizi klečečega dečka, prvorojenca, ki je postavljen neposredno pred očeta, kar »kaže na tradicijo dedovanja« [in delovanja] v družini,¹⁴⁰ medtem ko je mlajši sin pozicioniran rahlo za njim, a hči, očitvidno najmlajša izmed otrok, je na sliki najbolj v ozadju, ob materi (Mikolič 2011; prim. Komelj 2000, 270–271; Komelj 2001, 178–179). Gre za tipičen bidermajerski družinski prizor v zavetju lepo opremljene dnevne sobe na mehko oblazinjeni zofi – z očetom blagega pogleda, uprtega naprej in hkrati nadzorujočega preostali del družine z lepo oblečeno ženo in otroki, kar daje občutek nekakšnega opornega stebra in stroge, vendar obenem ljubeznive prisotnosti »producenta«.

V primeru družine Crobath občutek nenehne prisotnosti očeta, ki ne razpolaga z lastno nepremičnino, vendar njegovi posli družini vsekakor zagotavljajo obilje materialnih dobrin, prav tako krepi njegova delovna soba, kakor si jo je uredil na domu in od koder je lahko »nadzoroval« gospodinjstvo, ženo in otroke, ki so vanjo le spoštljivo vstopali. Iz dnevnika *Tagebuch 1844* in v njem posebej tematiziranega odnosa med prvorojenko in očetom zato na splošno domnevamo, da je bil Blaž Crobath v družini kot oče nadvse pomemben in (pri)ljubljen, vendar so hkrati med njim in otroki prevladovali odnosi izrazito formalnega značaja. To ne pomeni popolne odsotnosti emocij, vendar pa je na račun omenjene formaliziranosti oziroma ritualiziranosti v medsebojnem občevanju praktično nemogoče razbrati čustva, ki naj bi se razvila v odnosu med posameznim otrokom in očetom oziroma v notranjosti posameznika. Oče je prikazan predvsem v svojih poslih, medtem ko so

140 Umetnostni zgodovinar Ferdinand Šerbelj ustno pojasnjuje, da gre pri bidermajerskem portretnem slikarstvu praktično v celoti za upodobitve posameznih oseb, med njimi otrok. Redkeje se pojavita mati in hči, praktično nikjer samo oče z otrokom. Vsekakor pa ima oče na družinskem portretu reprezentativno vlogo. Strinja se, da je bil pri nas Jožef Tominc na relaciji med Ljubljano in Trstom na svojem področju najboljši. Gl. še Quinzi 2011; Zalar 1992. Prim tudi z Rozman 1971.

otroci v oskrbo dodeljeni materi in hišnim služabnicam. S strani očeta so deležni pozornosti in ljubezni, vendar se v interakcijah ohranja formalna vljudnost (Schütze 1988,¹⁴¹ 118–133).¹⁴² Za označbo družinskega odnosa med očetom in otroki oziroma hčerjo, za katerega je značilna diskretna bližina oziroma oddaljenost, se zdi zato posebej posrečen izraz »mili tiran«, kakor ga predlaga Michelle Perrot in s pomočjo katerega ji uspe združiti lastnosti skrbnosti ter oblastnosti očeta, ki izhaja iz njegove avtoritete in odgovornosti v meščanski družini. Oče je pravzaprav tisti, ki deklici ljubeznivo odpira vrata v svet in predstavlja najvišjo različico moške moči (Perrot 1992, 134–135).¹⁴³

141 Yvonne Schütze obravnava tudi različne vloge staršev v meščanski družini v 19. stoletju.

142 Prim. z Drinck 2005, 139 sl., 214 sl. Barbara Drinck v obravnavi različnih idealnih tipov očetov in med njimi seveda tudi t. i. tradicionalnega očeta podobno opozarja na opisano ambivalentnost. Tradicionalni oče je po eni strani utelešenje patriarhata (saj je oblasten in lahko včasih zloben), po drugi strani pa se kaže kot pravičen in dober. Zapletene odnose med spoloma ter med starši in otroki v meščanski družini in družbi je tematizirala Ute Frevert (Frevert 1988, 17), medtem ko je Reinhard Sieder s socialnozgodovinskega vidika prikazal, kako so se v družini pod vplivom gospodarskih sprememb in v procesu oblikovanja modernih držav spreminjale naloge in vloge njenih članov ter odnosi med njimi (Sieder 1987). Martine Segalen obravnava denimo t. i. izmenjalne odnose med starši in otroki, saj so prvi s starostjo vse bolj odvisni od naklonjenosti drugih in od tega, kaj so v otroke »investirali«, ko so bili ti še majhni (Segalen 1990). Heidi Rosenbaum pa se bolj osredotoča na sodobne družinske razmere in družino ter delitev vlog v njej razlaga na ozadju družbeno-ekonomskih razmer (Rosenbaum 1977, 2). Poudarek je na moderni družini s predrugачenimi odnosi med očetom in otroki in v splošnem precej drugačnimi odnosi med otroki in starši.

143 Perrotova na istem mestu pojasnjuje, da je taka očetovska figura značilna za katoliško in tudi protestantsko, judovsko ali ne nazadnje ateistično tradicijo in je zelo globoko zakoreninjena. Očetovstvo opredeli tudi kot orodje za prenašanje življenjske moči in časti. Nakaže povezave s klasično moško častjo, kakršna izvira iz podeželskih tradicionalnih družb in sloni na enačenju očetovstva in moškosti, razumljene kot dejavnostne zmožnosti.

V *Olikanem Slovencu* Ivana Vesela o odnosih med člani v družini, ki jih veže »natorna krvna vez«, lahko preberemo o ljubezni otrok do matere in očeta, ki je podobna domovinski ljubezni, in čisto posebej o vlogi in poslanstvu očeta, ki je »ljubeznivi oče«, na katerega tako odraščajoči kakor odraščeni otroci gledajo s spoštovanjem in zaupanjem ter hrepeneč po njegovi »modri prijaznosti« in dobrem (na)svetu (Vesel 1868, 58–59). Očetovska figura jim je v vsem v gled.

5.1.2.1.2 Očetov god in rojstni dan

Ravno takšna vloga očeta in zakonskega moža, ki je v lastnem domu dominantna figura in obenem tujec, saj tu preživlja redkejšo prosto trenutke, vzgojo srca otrok pa prepušča ženi in služinčadi,¹⁴⁴ je razvidna iz priprav na praznovanje godu in rojstnega dne Blaža Crobatha, z besedami, zapisanimi v *Tagebuch 1844*, »najboljšega izmed očetov«. Družinsko slavlje privzame obliko ritualizirane interakcije z obdarovanjem. Avtorica dnevnika ga naznani z naslednjimi besedami: »Danes¹⁴⁵ je god in rojstni dan najboljšega izmed očetov. Dragi dan, pogosto se vračaj – znova spet. To je nujno potrebno za srečo in blagoslov vseh nas.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 3. februar 1844)

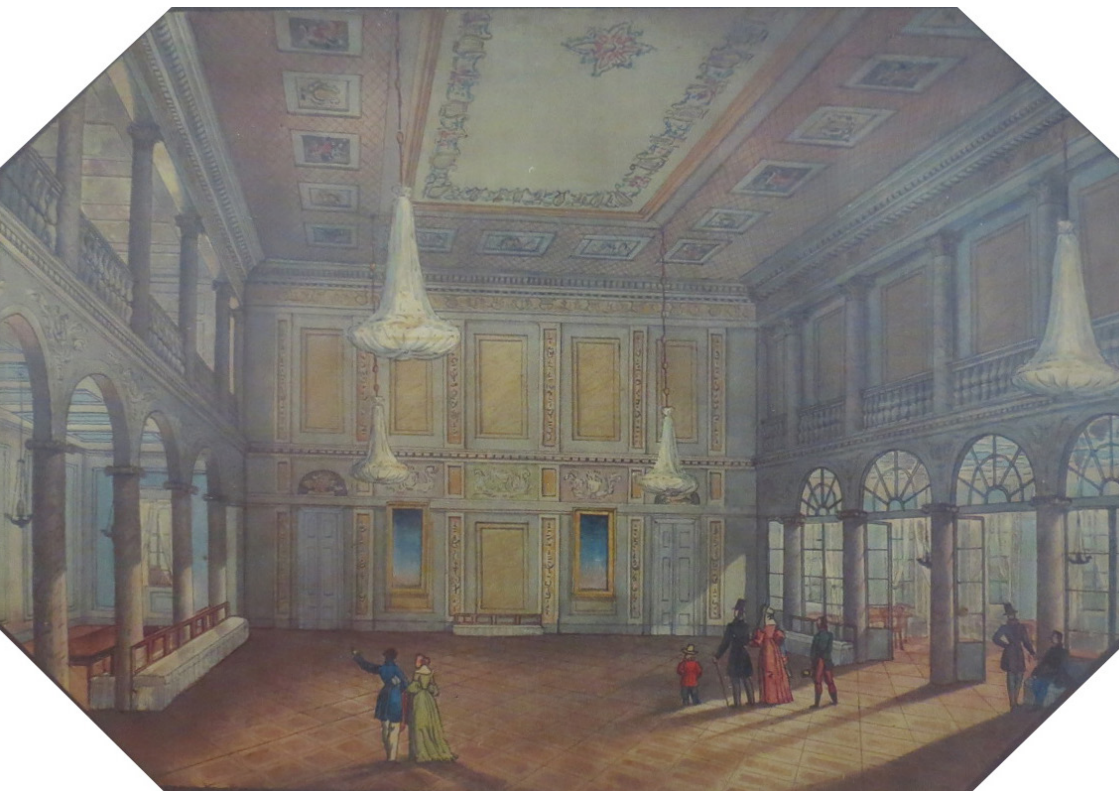
144 Analizo odnosov med družinskimi člani in posebej razmerij med očetom in preostalo družino prinaša študija Williama H. Hubbarda iz leta 1883, ki seže v čase Nemškega cesarstva 1871 in bralca pripelje do praga druge svetovne vojne. Avtor v obravnavi upošteva regionalne razlike. Na ozadju spreminjajočih se pravnih okvirov pojasni prehod od patriarhata k t. i. partnerstvu v družini (Hubbard 1983, 37–61). Zavrne prevladujočo tezo o prehodu od velike k majhni družini kot premalo diferencirano ter raznovrstne oblike družine razlaga predvsem skozi materialne okoliščine (Hubbard 1983, 9–10).

145 V prispevku za *Slovenski biografski leksikon* je pri rojstnem podatku Blaža Crobatha napaka, saj piše, da se je rodil 4. februarja 1797. Predvidevamo, da je avtor biografskega članka, literarni zgodovinar France Kidrič, izhajal iz krstne knjige (h krstu so otroke navadno odnesli naslednjega dne po rojstvu) (Kidrič 1925).

V dnevniku izražena želja ali kar nujna potreba, da bi se dan, na katerega skupaj s škofom in mučencem sv. Blažem goduje in spomin na svoje rojstvo praznuje »stvaritelj« njenega življenja, vedno znova vračal, takó ne določno izraža željo po ohranitvi družine. In dekletove sreče, ki je odvisna od vračanja rojstnega in godovnega dne očeta, dragega ji »papana«. Čisto v tem duhu gre brati nadaljevanje istega dnevniškega zapisa, v katerem Crobathova prvorojenka obžaluje usodo družabnice Netti Paschali, z njenimi besedami »sladkega, lepega dekleta«, ki je pred mesecem dni izgubila očeta in skupaj z mačeho, ki ji s svojo dobroto nadomešča pravo mamo, žal podedovala tudi veliko dolgo.

Čeprav je zasebnost meščanske družine, kjer naj bi »kraljevala« ženska, veljala za steber meščanske družbe, se ni mogoče izogniti vtisu o neenakosti med spoloma oziroma podrejenem položaju žensk v zasebnem in zlasti javnem življenju. Nemški socialni in kulturni zgodovinar Jürgen Kocka dobro poantira problem teh neenakosti oziroma asimetrij, ko premišlja, ali niso bile morda del funkcionalnih predpogojev vsake meščanske družbe, torej za meščansko družbo konstitutivne (Kocka 1988, 9). To se skozi dnevnik potrjuje tudi ob primeru Crobathovih, pri katerih je bila zasebna sfera po eni strani ločena od družbe oziroma javnosti in kjer je veljala jasna delitev med vlogo matere, ki skrbi za dom, in vlogo očeta, ki je odgovoren za dohodek. Po drugi strani pa tudi ženska in otroci niso docela priklenjeni na dom, saj v prostem času pozornost in energije namenjajo družabnim obveznostim, prek katerih vzdržujejo in širijo socialno mrežo stikov in s tem posredno omogočajo poklicne in poslovne možnosti možu in očetu. Družabni dogodki so zato predvsem priložnost za (samo)predstavljanje družine in vzdrževanje njene javne časti, dejanja posameznikov pa ne toliko izraz individualnega doživljanja, ampak prej priložnost za izkazovanje lepega in družbeno sprejemljivega vedenja, ki naj ustreza pravilom in pričakovanjem meščanskega stanu.

5.2 Kdo pleše?

Slika 2: Plesna dvorana v prostorih ljubljanske Kazine (1839).
Wikimedia Commons.

Zavedanje o sebi v neločljivi povezanosti s pripadnostjo stanu se kaže v vseh okoliščinah življenja (prim. Vesel 1868, 25), ki so prežete z bidermajersko »dobrodušno omejenostjo«, »samozadovoljnostjo« in »željo po dovoljeni zabavi« (Kidrič 1938, LXXXIX). Vendar se po drugi plati bidermajer uveljavi po velikih pretresih, ko plesi niso mogli biti povsem brezskrbni; nekaj milijonov Evropejcev je padlo v vojnah s francoskimi revolucionarji in Napoleonom, potem pa so si ljudje nekoliko oddahnili in si dali duška. Bidermajer je lahko s plesno manijo vzporeden stanju po prvi svetovni vojni – ko so nekaj let poskušali »nadomestiti« vse tisto, kar so prej zamudili. Omejenost je torej relativna in stvar je mogoče videti drugače (kar pomeni, da Kidrič morda le nima povsem prav, čeprav je ples mogoče razumeti kot znamenje miru ali varnosti).

In tako, kakor je domača hiša oziroma stanovanje poljavni prostor, v katerem sta vsa družina in vsak njen član postavljena na ogled, tako velja, da so zunaj domačega salona, v družčinah, ki jih lahko razumemo kot podaljške salona, na posameznika (in po tej poti družino) uprte vse oči. O vedenju v »družčinah« vé *Olikani Slovenec* povedati, da nas v njih presoja »[v]sak posame[z]en ud družčine«, zaradi česar se je treba vesti takó, »da se ne zamerimo« in družini ne naredimo sramote (Vesel 1868, 97). Kakor doma oziroma po enakih pravilih bontona, veljavnih v domačem salonu, se mlada dama obnaša ter s prijatelji in znanci zato vselej občuje tudi na večernih družabnostih in plesih (Martin-Fugier 1992, 216).

Pleše torej prvi otrok Blaža Crobatha, 12. junija 1828 na naslovu Mesto 171 rojena in ime Alojzija Jožefina Viljemina (Aloysia Josepha Wilhelmina) krščena hčerka (nav. po Perenič 2022, 16),¹⁴⁶ ki jo je dvor-

146 Tako piše v Krstni knjigi/Taufbuch (1. 1. 1820–31.12.1835) v hrambi Nadškofijskega arhiva v Ljubljani. V konskripcijski tabeli iz leta 1830 je navedena hišna št. 183, saj je bila to tedaj Nemška ulica 183. Številko 183 navaja

nemu in sodnemu odvetniku, sinu kmečkih staršev iz Železnikov Hrovatu, ki je dosledno uporabljal ponemčeno obliko priimka,¹⁴⁷ rodila žena Josipina/Jožefina Brugna(c)k. Pleše pa ravno tako tudi krščenka dr. Maximiliana I. Wurzbacha (1781–1854), doktorja prava in dvornega advokata – pri katerem je bil njen oče Blaž vsaj od 1826. leta koncipient in ki bo čez nekaj let Louise poročna priča (tik pred smrtjo pa kot Edler von Tannenberg povišan v plemiški stan) – ter Josipine Eberl (Perenič 2022, 17).¹⁴⁸

5.2.1 Soareje

Različno nadrobni in obsežni popisi večernih družabnosti v Crobathovem salonu in pri nekaterih drugih članih ljubljanske srenje so ena izmed tematskih stalnic ali kar rdečih niti *Tagebuch 1844* Louise Crobath. Soareje dajejo poseben ritem meščanskemu vsakdanjiku oziroma ga ob večerih uspešno »okronajo«, da bi se lahko z novim jutrom znova nadaljeval. V skladu s priročniki o bontonu, ki so se na široko uporabljali skozi vse 19. stoletje, je obnašanje mlade dame, ki temelji na vljudnosti in prijaznosti, kakor se izkazuje v odnosu do drugih ljudi, namenjeno predvsem potrjevanju vrednosti, veljave in časti njene družine. S tem ko zapisovalka v *Tagebuch 1844* vztrajno samoopazuje lastno uglasjenost v

tudi Kidrič (1938, CXVI). Danes je to Križevniška ulica. Za še več in nadrobneje gl. Perenič 2022.

- 147 Tako pravi krstna matica. Vendar bi bilo iz tega narobe sklepati, da se je sramoval svojega kmečkega porekla. Prav nasprotno, ob čemer je bil izjemno naklonjen narodnemu preporodnemu gibanju (Kidrič 1938: CXVIII).
- 148 France Kidrič v monografiji o Francetu Prešernu za leto 1828 izpostavlja dva posebej uspešna in gmotno dobro stoječa odvetnika, in sicer Wurzbacha in Eberla, ki sta bila po plačilu davka (100 goldinarjev) primerljiva s trgovci (druge davčne stopnje) (Kidrič 1938, XCII). Ni pa bilo mogoče z indeksa s popisom prebivalstva h konskripcijski tabeli za leto 1830 ugotoviti, za koga gre pri Josipini/Josefi Eberl.

vedenju, svoje izborni govorjenje, čudovito obleko in sploh svoje izvrstno občevanje, nenehoma nastavlja tako zrcalo svojemu osebn(ostn)emu razvoju kakor se spravlja v polno zvezo z imenitno družino in s svojim stanom.

Samo med sedmim in 31. januarjem 1844¹⁴⁹ se v dnevniku zvrsti osem omemb različnih družabnih dogodkov, ki napovedujejo živahno in pestro leto. Pri tem pa bi bilo napak sklepati na banalen in trivialen vsakdan (ljubljskega) meščana v sredini 19. stoletja. Kulturna zgodovinarica Anne Martin-Fugier pojasnjuje, kako meščan oziroma meščanka¹⁵⁰ ponavljajočih se dejavnosti ne istoveti z rutino. Meščani so bili namreč večji bolj ali manj vsakdanja opravila ritualizirati in spremeniti v pravcate obrede, ki so imeli to moč, da so iz njih izvabljali intenzivnejša čustva (Martin-Fugier 1992, 202) ter vplivali na njihovo zavest o pripadnosti isti skupini, skupnosti oziroma meščanskemu stanu. Seveda pa se ritualizacija ne nanaša samo na dogodek, ampak vključuje tudi priprave nanj ter z njim povezano pričakovanje, pogovarjanje in razmišljanje, ki se nadaljuje še potem, ko je dogodek že mimo – in kar potrjujejo vpisi v *Tagebuch 1844*. Prek njih skuša zapisovalka v dnevnik še tako majhen in navidezno malopomemben dogodek zadržati v trajanju ter si ga obenem vtisniti v spomin za večnost. Anne Martin-Fugier to plastično ponazori z nizanjem perlic na vrstico (za ogrlico): perlice predstavljajo trenutke sreče in veselja, ki (po)trajajo in se k njim (kakor večkrat nosimo ogrlico) lahko po zaslugi tistih, ki so jih prelili na papir kot lepe spomine, pozneje v življenju vračamo ter jih podoživljamo (Martin-Fugier 1992, 202 sl.).

Na tem ozadju je treba *Tagebuch 1844* brati in razumeti kot nekakšen hranilnik, kakor »posodo«, namenjeno hranjenju lepih dogodkov,

149 Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 11., 15., 19., 21., 23., 28., 29., 31. januar 1844.

150 Podobno velja za aristokratsko družbo, pri kateri se meščani zgledujejo.

misli in predstav iz nekdanjih časov, ki jih Anne Martin-Fugier enako slikovito primerja s telesnimi ostanki svetih oseb, relikvijami, ki naj se jim skozi spominjanje izkazuje posebno spoštovanje. Ob dnevnikih omenja nekatere druge oblike (avtobiografskega) pisanja. Med njimi damske/ženske albume, kjer v verzih ali prozi zapisane misli zlasti od zadnje tretjine 19. stoletja začnejo bogatiti fotografije (česar v primeru *Tagebuch 1844* še ne more biti), ki pomagajo ohraniti spomine na dogodke in vzpostavljati zavest o minevanju časa. V angleškem in francoskem okolju izpostavlja rojstnodnevne knjige (frc. *livres pour anniversaires*), ki so lahko vsebovale citate iz domače in svetovne književnosti. Kakor za dnevnike je bilo tudi zanje značilno, da so posredovale vrsto dragocenih podrobnosti iz življenja avtorice oziroma zapisovalke, če omenimo podatke o družinskih članih, otrocih, odnosu med zakoncema, sorodstvu, zdravju ali bolezni družinskih članov, prijateljstvih in ljubeznih, obiskih, izletih ali popotovanjih, promenadah ali vožnjah s konjsko vprego, zapovedanih in osebnih praznikov (npr. Božič, velika noč, rojstni, godovni dan idr.) ter raznih prazničnih obredih (ob rojstvu, krstu, zaroki, poroki ipd.), družinskih slavnosti in balih, obiskih gledališča ali celo o prehranjevalnih navadah, bontonu za mizo, o oblačilnem videzu – in mnogo mnogo čem (Martin-Fugier 1992, 203–206).

5.2.1.1 Bližine in razdalje¹⁵¹

Kakor je o mnogo čem tekla beseda na novoletni družabnosti sledočem in čudovitem¹⁵² družabnem večeru, katerega popis se je ohranil v vpisu v *Tagebuch 1844* s 7. januarja. Bil je to večer pri vodji deželnega

151 Ples je svojevrstno znamenje enega in drugega; je urejena, predvidljiva bližna in hkrati oddaljenost.

152 Izvirno *herrlich*.

okrožja Kun(t)schitzu, ki so ga poleg Crobathovih s svojo prisotnostjo počastili pripadniki rodbin Debellack, Burger, Bruner, Langer, Margheri, Janeschitz in Pelikan. In nekateri drugi, ki so vsi plesali in so se redno odzivali tudi povabilom na soareje pri družini Crobath. To je bilo obvezujoče, vsak izostanek pa je bilo treba tehtno opravičiti. Mlada zapisovalka v dnevnik omenja svoje srečanje s Tonijem (Antonom) Debellackom, s katerim se lahko bežneje seznanimo že v njenem dnevniškem vpisu s 1. januarja 1844. Označi ga za »otroka«, starega med 16 in 17 let, ob čemer ne skriva zadovoljstva ob spoznanju, da je zaljubljen vanjo. In četudi ji ljubezni ni izpovedal, si skuša predstavljati, kak lep mora biti njen »jezik« – vsaj če človek sklepa iz knjig (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 7. januar 1844). Toda Louise mora tu odložiti pero.

Zapis o družabnem večeru zato učinkuje kot dvojno ali celo trojno znamenje. To pa o prvih ljubezenskih čustvih v emocij polni in vznemirljivi situaciji, kakor jo poraja plesanje in jo je treba v skladu s pravilom »lične vljudnosti« (Vesel 1868, 65), ki pritiče meščanom, primerno uravnati in pomiriti. Prav tako kot znamenje o tem, kako postopati v odnosu do drugih in čisto posebej Adamovih sinov oziroma moškega spola ter kako naj se ta vede do nežnejšega oziroma »krasnega« spola. Kot tretje je med vrsticami nakazan pomen bližajoče se zaroke (in tej sledeče poroke), ki je v življenju meščanskega dekleta predstavljala pomembno cezuro. Kajti če so se fantje iz (višjih) srednjih slojev večinoma podali na pot študija (medicine, prava), to za dekleta ni veljalo (Martin-Fugier 1992, 241). Za Crobathovo prvorojeno hčer vemo, da je imela za tedanji čas dostop do zavidljivo široke humanistične izobrazbe, ki si jo je pridobila na Fröhlichovem zavodu in na domu, kjer se je s starejšim bratom Lud(o)vikom učila vseh gimnazijskih predmetov do 6. razreda. – Poučevala sta jo očetova sošolca Peter Petruzzi (v romanskih jezikih in poetiki) ter

France Prešeren (v klasičnih jezikih, angleščini, zgodovini, svetovni književnosti),¹⁵³ bila pa je tudi glasbeno razgledana (Pesjakova 1886, 674 sl.). – Vendar kljub temu ni bila določena za nadaljnji študij, temveč poroko, po kateri bo po vzoru svoje matere postala skrbna žena in skrbnica doma ter mati in vzgojiteljica svojim otrokom. To je samo po sebi pomenilo, da jo je bilo treba tik na pragu odrasle dobe, ki jo naznanja bližajoči se šestnajsti rojstni dan, na primeren način uvesti v družbo in ji najti primernega sopotnika za življenje.

In še prej sogovornika in soplesalca, ki se v odnosu do dnevničarke kot pripadnice krasnega spola vede v skladu z načeli dvorljivosti, ki je v pomeščanjeni izdaji *Olikanega Slovenca* predstavljena v opreki z zarobljenostjo in neomikanostjo. Kakor lahko preberemo v omenjenem priročniku, »[l]ične uljudnosti pravilo to ni, da se mladenec vetreno suče in lahko miselno laská gospém«, tudi ne, da se vede kakor njihov »postrežnik«, ravno tako ne, da skuša biti na vsak način smešen in se okrog njih vrsti kot kakšen gledališki igralec, ki povrhu govori na pamet naučene besede (Vesel 1868, 64–49). Skratka, da je siten, nadležen in osladen. Pač pa se vsekakor od njega pričakuje, da je kratkočasen in zabaven, da zna kdaj primolčati in kdaj pohvaliti krasni spol; da se v pogovoru spretno izogiba preveč »modrostnih besed« in »učenostnih predmetov«, pa tudi suhoparnih »politiških pogovorov« (Vesel 1868, 66). Da je na vsak način v svojem občevanju z žensko odkritosrčen ter v vedenju prisrčen in prijazen.

Vse povedano je veljavno za predstavo o moškem, kakršno je gojila mlada Louise Crobath, ki si je svojega življenjskega druga začela izbirati v okvirih svojega stanu oziroma v širšem okolju domačega salona, v katerega so na soareje redno prihajali člani zgoraj naštetih in še nekaterih drugih ljubljanskih meščanskih družin, iz katerih je deloma

153 Več o tem v njenem avtobiografskem spisu »Iz mojega detinstva« (Pesjakova 1886).

izhajala klientela Blaža Crobatha. Priložnosti večernih družabnih prireditvev v dekletu porajajo tudi spolno specifično pomenljiva ljubezenska občutja in jo napeljujejo k individualiziranemu doživljanju odnosa z moškim – ne brez vpliva lekture oziroma literarne vrste romana, ki igra vlogo nekakšnega »katekizma« ljubezni –, vendar ob hkratni družbeni distanci. Ta je pogojena z očetovskim, patriarhalnim nadzor(stv)om, ki pred lastna čustva in zavezanost sami sebi (Vesel 1868, 16 sl.) po eni strani postavlja dolžnosti do Boga, po drugi strani pa od mladenke terja izpolnjevanje zlasti tistih (moralnih) dolžnosti, ki izhajajo iz njene podrejenosti domači hiši in stanu, v katerem išče svoje mesto. Podobno kakor Herrard Schenk¹⁵⁴ tudi nemška zgodovinarica Anne-Charlott Trepp opozarja na dejstvo, da v predmodernih stoletjih sploh ne gre toliko ali predvsem za individualizirano doživljanje in artikuliranje lastnih čustev, ampak bolj kot ne ritualizirane načine delovanja, zaradi česar lahko govorimo celo o brezčutni in hladni predmodernosti, ki se kaže v luči potlačene čustvenosti (Trepp 2001, 14–21, 44–51). Zapisovalka v *Tagebuch 1844* previdno odloži pero ravno v trenutku, ko trezno presodi, da je ali bi lahko prekoračila dovoljeno mejo. Zato je v resnici nemogoče razlikovati med tistim, kar Treppova na več mestih iste razprave poimenuje z izrazoma »kodirana« in »nekodirana« čustva,

154 V mislih imamo njegovo knjigo o »svobodni ljubezni« in »divji zakonski zvezi«, kjer analizira zgodovinski razvoj zakonske zveze in ideala ljubezni. Osredotoča se na pravico ženske do svobodne izbire partnerja. Pokaže, kako se skozi čas spreminjajo merila za izbiro partnerja. Za koncept zakonske zveze v 18. in 19. stoletju je bilo značilno, da se je ta sklenila predvsem iz ekonomskih razlogov in zaradi (ohranitve) družbenega statusa (Schenk 1995, 67 sl., 179), kar se kaže tudi pri avtorici *Tagebuch 1844*. Njene moči in moči očeta so usmerjene v izbiro stanovsko primernega življenjskega sodruga. Vendar lahko zaznamo nekatere spremembe v pojmovanju zakonske zveze, ki se kažejo v naraščajočem pomenu individualne naklonjenosti, čustvene povezanosti in torej težnji izbirati čim bolj svobodno. Vsekakor pa (samo) ljubezen pri izbiranju partnerja za (vse) življenje še ni glavno, kaj šele edino merilo.

to se pravi, med subjektivno doživljanimi in kulturno posredovanimi (in obremenjenimi) čustvi, ki se kažejo kot dejanska čustva. Torej med čustvi, ki so avtentična, in družbeno fasado – kar znova implicira nekajkrat problematizirano dihotomijo med posameznikom/posameznico in družbo (Elias), ki je za razumevanje dnevnika kot samopričevanjskega ego dokumenta, v katerem se individuuum kontinuirano in diskretno razkriva na horizontu pripadnosti meščanskemu stanu, bistvenega pomena. Strnjeno povedano: kar je v *Tagebuch 1844* zapisano in daje vtis beleženja individualnih izkušenj, je že izvirno zaznamovano s specifičnimi konvencijami, literarnimi vzorci, modeli in tradicijo oziroma družbeno-kulturnim okoljem, iz katerega izhaja tista, ki beleži oziroma piše (prim. Medick in Sabeen 1984, 11–24; Trepp 1996, 57–77; Trepp 2001, 89–90).¹⁵⁵

Zato bi s pomočjo Anne-Charlott Trepp in Herrarda Schenka v *Tagebuch 1844* Louise Crobath naznanjajočo se zakonsko zvezo lahko opredelili v razponu med (z)možnostjo individualnega odločanja, potrebo po vzpostavljanju čustvenih vezi in dekletovim poskusom uresničevanja ideala ljubezni, kakor se oblikuje zlasti pod vtisom branja literature, ter utilitaristično-ekonomskimi omejitvami in težnjo po koristi (in častihlepjem). Pri tem se tehtnica nagiba v prid zadnjega.

Da je bil v dobi, ko nastaja *Tagebuch 1844*, meščanski zakon, v katerega si pot utira skorajda šestnajstletna dnevničarka, bolj »poslovna« kakor srčna zadeva,¹⁵⁶ potrjuje nadaljevanje ljubeznive dvorljivosti Crobathovi prvorojenki ob priložnosti soareje na začetku februarja, ki so jo

155 Pri nas je na to temo pisal zgodovinar Dušan Kos v študiji o zakonski zvezi na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo v knjigi *Zgodovina morale 1*, kjer premišlja o čustvih in vedenju bodočih zakoncev z ozirom na družbena in kulturna pričakovanja (Kos 2015).

156 Podobno potrjuje npr. Spree (2007) v obravnavi vzpona odvetnika Hermana Ritterja med gospodarsko elito in plemstvo.

priredili pri trgovski družini Luckmann. Po navedbi v dnevniku so se je udeležili člani ljubljanskih meščanskih družin Burger in Kunschitz ter gospa Malitsch. Posebne pozornosti pogleda zapisovalke so v *Tagebuch 1844* deležni Bruner, Tautscher, Pelikan, Koschacker¹⁵⁷ ter oba Debellackova sinova, Gustel in Toni (Anton),¹⁵⁸ ki se je vztrajno sukal okrog nje. To pa z vprašanjem (v francoščini, dobesedno navedenim v dnevniku),¹⁵⁹ ali je njeno srce še prosto, pri čemer je kakor ponavadi spretno zadrževala čustva in se snubcu – pod nadzorstvom očeta, čigar beseda je bila zanjo nadvse pomembna – izmikala z izgovorom, da bo odgovor morda dobil prihodnjič (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 5. februar 1844).

5.2.1.2 Kolo sreče

Pač pa je Louise Crobath veliko lažje kakor o srčnih zadevah govorila in v dnevniku pisala o tedaj priljubljeni javni igri na srečo, tomboli,¹⁶⁰

157 Najbrž okrožni glavar, saj je v neposrednem nadaljevanju dnevnika, in sicer v vpisu s 7. februarja 1844, omenjen njegov sin Seraphin, ki je bil sošolec dnevničarkinega brata Lud(o)vika. Izvemo, da je bil Seraphin, ki ga avtorica *Tagebuch 1844* na kratko opiše kot lepega in urejenega fanta, začasno na njihovem domu, kajti njegov oče, okrajni glavar, je bil premeščen v Postojno, kamor sin očitno ni hotel, tako da je družina morala potrpežljivo počakati, da se na novo situacijo nekoliko privadi.

158 Avtorica *Tagebuch 1844* Antona Debellacka skoraj dosledno imenuje Toni, kar utegne biti znamenje tako generacijske bližine kakor njune medsebojne naklonjenosti. Tudi njene sorojenke in sovrstnice so v dnevniku kdaj poimenovalne s pomanjševalnicami in ljubkovalnimi različicami svojih imen, torej ne vedno z uradno krstno obliko, kar je gotovo izraz dejstva, da so bili velikokrat skupaj in je šlo za sorazmerno ozek krog družabnikov.

159 »Mon coeur est tu libre? – Je te repondrai répondrai une autre fois. [...] Je te répondrai une autre fois« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 5. februar 1844).

160 Prevzeto iz it. *tombola*, ki je izpeljanka iz *tombolare* v pomenu »pasti, telebniti«. Tombola pomeni »padec«, poraz ostalih igralcev, ko eden izmed njih zmaga (Snoj, b. d.). O tej izvorno italijanski družabni igri, pri kateri so iz košare oziro-

ki so jo 7. januarja 1844 zvečer mladi in stari igrali pri Luckmannovih. Zraven nekaj izvemo o vremenu ter bolezni in zdravju družinskih članov. Dne 11. januarja jih je presenetil pravcati snežni metež z močnim vetrom, v katerem se je njen »ubogi očka«, takó zatopljen v svoje posle,¹⁶¹ torej odpravil v *Minkendorf*, Mekinje, medtem ko je imel starejši brat Lud(o)vik visoko vročino,¹⁶² ki je po nekaj dneh pojenjala (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 15. januar 1844). Zapisane misli o zdravju oziroma bolezni bližnjih in dnevničarkina zaskrbljenost za sorojenca in očeta, občemer se v njej porajajo občutki strahu in žalosti, naznačuje pogled vase, avtoričino introspektivno usmerjenost, ki je pomemben faktor v procesu njenega samoopazovanja, obenem pa jih je treba brati in razumeti v širšem družbeno-kulturnem okviru javnih zadev. Oče kot glava družine in (po Sernecu) »producent« je bil namreč tisti, ki je družini zagotavljal primeren družbeni položaj in obstoj.¹⁶³ Prav tako je treba vedeti, da je bilo govorjenje oziroma pisanje o bolezni (staranju in umiranju) pred skoraj

ma pušice žrebali številke in katere začetki segajo v 16. stoletje, je od konca 30. let in posebej intenzivno v petdesetih letih predprejšnjega stoletja pisal nemški časnik *Laibacher Zeitung*. Družabno igro na srečo se je običajno organiziralo v socialne ali dobrodelne namene. To izpričuje denimo časopisno poročilo s konca aprila 1839 (»Illyrien« 1839), kjer preberemo, kako so ob bližajočem se jubileju presvetlega cesarja Ferdinanda I. na domu glavnega guvernerja v kranjski prestolnici organizirali dobro obiskano tombolo, da bi počastili tako dobrodelno nagnjenje dobrotljivega monarha kakor pomagali zavodu za oskrbo dojenčkov in majhnih otrok. Ne spreglejmo niti številčnejših poročil iz bližnjih in daljnih krajev, zlasti iz Benetk, v katerih preberemo, kako veselja polni so bili večeri zaradi lepega poletja, vedno več tujcev, ki so prenapolnili hotele, ter veličastnih večernih spektaklov na Trgu sv. Marka, kjer so organizirali nadvse priljubljeno tombolo (»Lombardisch-Venetianisches Königreich« 1845).

161 Izvirno *armes Väterchen*.

162 Izvirno *katarhelisches Fieber*.

163 Čeprav je hčer spodbujal pri izobraževanju, jo je kmalu tudi pomagal prepričati, da se je poročila v premožno in uveljavljeno (poljubljanjčeno) trgovsko družino Pesjakovih (Perenič 2022, 15–24).

dvesto leti običajnejše kakor danes, saj je bila ta tudi za mladega človeka pogostoma usodna.¹⁶⁴ – S tega stališča je *Tagebuch 1844* (s sporadičnimi omembami bolezenskih stanj ali strahu pred njimi) lahko dragocen vir za razumevanje dojemanja bolezni in smrti pri ljubljanskem meščanstvu okrog sredine 19. stoletja. Družba, v kateri je živela Louise Crobath, je bila v splošnem veliko bolj zaznamovana s smrt(nost)jo in boleznijo, zato se je tudi zdravje v krogu družine in znancev drugače dojemalo.

Povsem običajno je bilo ob priložnosti družabnih večerov tudi govoriti francosko. Avtorica *Tagebuch 1844* z vzklikom– »O mon Dieu!« [O, moj Bog!] – podkrepi tako strah zaradi bolezni najbližjih (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 15. januar 1844) kakor v francoščini izkaže čustveno vznemirjenost in vznesenost. Hkrati gre za jasno znamenje prisotnosti francoske konverzacije v okolju Crobathovega salona in dokazovanje znanja tujih jezikov in izobraženosti avtorice dnevnika. Karin Schulz v monografiji *Konversation und Geselligkeit: Praxis französischer Salonkultur im Spannungsfeld von Idealität und Realität* (2018) na podlagi številnih strokovnih in literarnih virov ugotavlja, da so francoska kultura konverzacije in tovrstne pogovorne prakse izvirale iz zavesti meščanov o tesni bližini s francosko kulturo družabnosti. Šlo je torej za izkazovanje občutka vključenosti v takratno intelektualno razsvetljsko kulturo oziroma poskus (raz)kaz(ov)anja intelekta. Schulzova načenja tudi vprašanje merjenja moči med porajajočim se meščanstvom in izginjajočim plemstvom,

164 V povezavi z našo raziskavo je dragoceno brati digitalizirane dnevnike od Louise Crobath sedemdeset let starejše Anne Marie Preiswerk-Iselin (1758–1840), hčerke švicarskega filozofa in razsvetljenca Isaaka Iselina, ki se hranijo v švicarskem državnem arhivu v Baslu. Vseh 32 zvezkov je prosto dostopnih prek spleta (*Tagebücher Anna Maria Preiswerk-Iselin 1795–1839*, b. d.). Za vtis omenimo samo dramatičen, razgiban in bolečine poln zapis iz leta 1812, ko se avtorica dnevnika zaradi šibkega zdravja hčere zбоji njene bližnje smrti (samo štirje od sedmih otrok Preiswerk-Iselinove so dosegli odraslost, osmi je umrl takoj po rojstvu).

kar pomeni, da pogovorna praksa v francoščini sloni na zavedanju zgodovinske tradicije pojava. Na tem ozadju je francosko kulturo pogovarjanja mogoče razumeti kot poziv k vedenjskim idealom salonskega pogovora od 17. stoletja dalje (Schulz 2018, 87, 101, 103, 113, 126, 139).

Večerna družabnost, ki predstavlja temeljno komunikacijsko obliko interakcije med člani meščanske srenje in je v dnevniku mlade Louise med najpogostejše popisanimi oblikami, se razen z igranjem tombole povezuje s še nekaterimi drugimi vrstami občevanja. Te na podoben način (in farizejsko) sledijo strogim družbenim pravilom, ki so v skladju s težnjo po ohranjanju čednosti in kar je podobnih vrlin, zaradi katerih je zunaj domače hiše spoštovana vsa družina. Mednje sodijo počastitve osebnih in verskih praznikov, ki jih lahko označimo s pridevki fin, galanten, uglajen, kurtoazen, udvorljiv in prek katerih se zapisovalka v dnevnik vztrajno na ogled postavlja z zavestjo o svoji družini. Zaključijo pa se tudi take priložnosti običajno s plesom.

5.2.1.3 Stričev god

Ilustrativen primer počastitve osebnega praznika, ki je v bistvu liturgični spominski dan v cerkvenem letu,¹⁶⁵ je stričev god, ki je glavni motiv za to, da mlada Louise za nekaj dni odpotuje v Kranj.¹⁶⁶ Tu je med letoma 1843 in 1845 z družino bival dnevničarkin stric po materi, ujec, ki je bil stotnik 5. kompanije 17. pehotnega regimenta, princ Hohenlohe-Langenburg Ferdinand Brugna(c)k (roj. 1797, Lvov).¹⁶⁷ Njegova soproga, dnevničarkina teta, je bila 44-letna Avgusta Jožefina Zialansky

165 Za razumevanje in namen splošnega razgleda po pomenu (imen) svetnikov, zavetnikov, cerkvenega leta ipd. smo posegli po Wimmer in Melzer 1984 ter Smolik 2001.

166 Izvirno *Krainburg*.

167 Nato so ga premestili nazaj v Ljubljano (v hišo na naslovu Mesto 144) (Budna Kodrič in Perenič 2020, 41).

von Barga. Godovni dan (nar. tudi ímendan), ki se navadno praznuje na dan smrti krščanskega svetnika zavetnika, po katerem oseba nosi ime, je bil nekdanj in v katoliški tradiciji pomembnejši praznik od rojstnega dne,¹⁶⁸ ob čemer je šlo kakor ob Božiču ali veliki noči tudi za dan, namenjen družini in veselemu druženju s prazničnim obedom, ter priložnost za pogovor in krepitev tako družinskih kakor širših, sorodstvenih vezi.

Prek obhajanja praznikov in z njimi povezanega obredja se nakazuje pomen t. i. »liturgične duhovnosti«, ki je pomembna sestavina meščanskega življenjskega sloga.¹⁶⁹ Slavko Krajnc pojasnjuje, da kristjan trenutke duhovnega izkustva resda lahko doživi »izven liturgije«, zasebno (npr. v intenzivni molitvi, ljubezni do bližnjega), da pa je ne glede na to zanj vendarle pomembna tudi vpetost v »obredni okvir« (sem sodijo zakramentalna obhajanja, molitveno bogoslužje, pridiganje, različni načini pobožnosti idr.), s čimer se utrjuje(ta) tako življenje s Kristusom in »predanost Presežnemu« kakor pripadnost skupnosti in instituciji (Krajnc 2018, 797–801). »Človek je obredno in s tem tudi liturgično bitje, bitje praznovanja, saj brez praznikov upanje nima kje prebivati[,]« ugotavlja in opozarja na vključenost (liturgične) duhovnosti v vsakdanje življenje, in obratno, s čimer se oblikujeta identiteta posameznika in skupnosti (Krajnc 2018, 800).

V dnevniku Louise Crobath preberemo, da je ob priložnosti osebnega praznika, ki je torej hkrati liturgični spominski dan,¹⁷⁰ svoj obisk

168 Pomen godovnega dne, katerega obeleževanje je globoko zakoreninjeno v krščanski tradiciji, izpričuje v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* koncem maja 1848. leta objavljena notica o praznovanju godu »miliga« in »presvitliga cesarja Ferdinanda«, ob katerem so »[g]oreče prošnje za ohranjenje ljubezniviga Očeta [...] iz serc zvestih Krajncov puhtéle proti nebesam« (»Praznovanje godú« 1848).

169 O praznikih in praznovanjih ter obredih tudi Ovsec 1992 ter Grün 2009.

170 Krščansko cerkveno leto je temelj večini ali vsaj znatnemu delu praznovanj.

pri stricu in teti na pobudo slednje in svoje mame,¹⁷¹ ki je strica obiskala v družbi moža¹⁷² in sina Lud(o)vika, podaljšala na debela dva tedna.¹⁷³ Dnevnik vsebuje pet obširnejših vpisov (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 19. januar, 21. januar, 23. januar, 28. januar, 29. januar 1844), ki nazorno predočujejo praznovanje godu, priložnost bala (tj. družabna prireditve s plesom), ki ga je teta na svojem domu priredila dva dni po nečakinjinem prihodu v Kranj, 18. januarja 1844, in na katerem se je veliko jedlo in pilo, ter obiske pri kranjskih pomembnejših.¹⁷⁴ V vseh primerih sta družanje in zabavanje v krogu sorodstva in prijateljev podkrepljena z zavestno skrbjo, da se ne pozabi, iz čigave hiše kdo prihaja, kar pomeni, da dnevničarki predstavljata »podaljšek« očetovega, domačega salona, v katerem se zasebno in javno srečujeta po utečenih pravilih bontona, ki jih je treba spoštovati tudi, ko se sama nahaja stran od doma. Ali z besedami Louise Crobath, ki pomagajo zaključiti njen zapis z dne 19. januarja, po francosko povedano: »Chacun à son gout.« To bi pomenilo: »vsakemu svoje« ali »vsakdo po svojem okusu«. Besede, ki so zapisovalki privrele z jezika, so vzete iz operete *Netopir* (*Die Fledermaus*) Johanna Straussa ml.,¹⁷⁵ v kateri je prikazano prefinjeno in obenem razsipno, nepremišljeno, amoralno in hinavsko življenje aristokracije, ki pa izgublja moč v družbi v prid meščanstva,¹⁷⁶ kar dnevničarki na ustnice izvablja nasmeh.

171 Za več o tem gl. Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 21. januar 1844.

172 Louise Crobath poroča, da je Blaž Crobath imel opravke v Dorfarjih/*Dörfen*.

173 V Kranj se je podala 16. januarja in se domov vrnila 1. februarja 1844.

174 Izvirno *Honorationen*.

175 V kateri se izrečejo na soareji princa Orlowskega.

176 Razkroja aristokracije v prid meščanstva se v knjigi *Die bürgerliche Gesellschaft* (2017) posredno dotika Bernard Schäfers, ko pojasnjuje nastanek meščanske družbe, katere korenine se razraščajo v obdobju razsvetljenstva in meščanskih revolucij (zlasti francoske revolucije 1789). Med glavnimi gonilnimi silami tega razvoja vidi zahteve po svobodi in enakosti, industrijsko revolucijo, doktrini

Povsem zaključí pa se omenjeni zapis v *Tagebuch 1844* z ugotovitvijo, da se je v splošnem lepo imela,¹⁷⁷ ter izraženim občutkom zadovoljstva po uspešno opravljeni nalogi, da je s svojo osebnostjo uspešno podržala zrcalo tako ožji družini kakor sorodstvu, ki ji je čast izkazalo s povabilom na dogodek. Anne Martin-Fugier uporablja pojem »idealne družabnosti«, ki se nanaša na tip večerne zabave ter z njo povezano prefinjeno konverzacijo in uglašeno vedenje. Prav tako bi k idealni družabnosti sodile dejavnosti, povezane z glasbo, gledališčem, poslušanjem ali igranjem inštrumentov, petjem, risanjem in celo vezenjem (Martin-Fugier 1992, 219),¹⁷⁸ pri čemer kljub niansam v oblikah družabnega občevarja pravila samoumevno ostajajo enaka. Dekleta oziroma ženske prek naštetih vrst dejavnosti tudi izven domačega salonskega miljeja v končni posledici predstavljajo svojo družino, ki v meščanski družbi ostaja temelj vrednot, védenja in vedênja.

5.2.1.4 Na obisku

Zato ne more biti ne vseeno, koga se v času bivanja pri sorodnikih (v imenu družine) počasti z obiskom, ne koga se v večnost zapiše v dnevniku, kjer sta obiskoma, ki ju je napravila 20. in 23. januarja, namenjena dva vpisa, datirana z 21. in 23. januarjem. Louise Crobath je

liberalizma in kapitalizma. Po naštetih poteh je buržoazna družba postopoma izpodrinjala dotlej v Evropi prevladujočo fevdalno družbo, z razkrajanjem ktere je po mnenju Schäfersa izraziteje začela šibeti tudi moč Cerkve. V okvirih meščanske družbe se osredotoči na meščansko družino, kjer obravnava njene kulturne razsežnosti in dimenzije, kamor sodi zlasti odnos do umetnosti.

177 Izvirno *Ich unterhielt mich im Ganzen gut*.

178 Med primeri navaja večerne zabave na dvoru francoske dinastije Bourbonov ali Napolena I., ki se jih je udeleževalo okrog 80 stalnih gostov in na katerih so moški (za namen zabavanja) igrali biljard, ženske pa so se pogovarjale, risale, vezle in nestrpno čakale na večerjo, ki je bila (še) ob dveh zjutraj in je bila redka priložnost za intimnejši klepet.

20. januarja v Kranju takó najprej obiskala družino okrožnega sodnika Schreia¹⁷⁹ in zatem družino Kalker. Sodnika Schreia je v svojem zapisu označila za zelo prijetnega sogovornika, a o njegovi ženi,¹⁸⁰ ki se ji je zdela nekam vzvišena,¹⁸¹ namignila, da je menda ljubica barona Antona Zoisa, ter pripomnila, da sta zakonca Schrei vrla pianista. Njen pogled kot opazovalke in zapisovalke se zaustavi na ostalih gostih, ki so se pri Schreievih udeležili soareje. Poleg rodbine kranjske »guvernerke«¹⁸² Kalker, lastnice gradu *Kieselstein* (Khislstein), in njenih hčera Franziske in Ferdinande¹⁸³ so naštetí Pepi Florian, Dorina Pagliarucci (prav je Pagliaruzzi), sicer sestrična Ferdinande in Franziske

179 Schreievi so stricu in teti obisk vrnilí 27. januarja (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 28. januar 1844).

180 Louise Crobath jo omenja tudi v vpisih v dnevniku aprila, junija in avgusta.

181 Izvirno *fière*.

182 Ta oznaka mora biti mišljena zafrkljivo, saj ni bila ne guvernerka ne žena guvernerja; očitno se je obnašala precej ošabno. Je pa bila Antonija Kalker (1795–1872) hči Natalisa von Pagliaruzzija, zemljiškega gospoda, zdravnika in lastnika manufakture, ter vdova po stotniku Ferdinandu Kalkerju. Posestvo Khislstein ji je pripadlo v upravljanje po sestrični smrti 1836 (Budna Kodrič in Perenič 2020, 41). Pagliaruzziji in njihovi sorodniki so bili v bistvu plemeniteni meščani. Plemiči so v (malih) mestih živeli kot meščani, saj je v predmarčni dobi plemstvo že izgubilo boj z birokracijo (in so nekateri izmed njih postali birokrati ali podjetniki). Čeprav so imeli grad, so bili kot nižji plemiči čisto meščanski (to je čas zatona plemiškega stanu). Nekateri so gospodarsko propadali in posta(ja)li nepomembni.

183 Antonija Kalker je bila torej mati hčerkama Franziski (18 let) in Ferdinandí (14 let), zaljubljeni v del Negra, ki ima že 34 let in je videti zelo star, vendar izobražen. Dnevničarki se zdita sestri skupaj srečni, zlasti ko si izmenjujeta svoje misli in občutke. – Pri Kalkerjevih se je ob priložnosti družabnega plesa Louise, najbrž skupaj s stricem in teto, mudila tudi 27. januarja. V dnevniku omenja še družino Andrioli in gospoda Pototschnigga (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 28. januar 1844). – Dvorec Khislstein je od drugih stavb v Kranju, sredi 40. let tihem podeželskem mestu, ki je šteló okrog 2000 prebivalcev (s predmestji vred), izstopal tudi arhitekturno in estetsko (Budna Kodrič in Perenič 2020, 39–40).

Kalker, dr. Beschnig ter gospoda del Negro in Locker. Medtem ko je pisanje o domnevnih stranpoteh sodnikove žene zadržano, kar velja tudi za opis ljubezni med Ferdinando Kalker in del Negrom,¹⁸⁴ pa Louise Crobath brez dlake na jeziku govori o fizičnem izgledu deklet, njihovem obnašanju, ki je v vseh ozirih uglajeno, in celo izgovarjavi. Za slednjo ob Dorini ugotavlja, da je izumetničena in pretirano kaže čustva, vendar ob tem ne spregleda dekletove široke razgledanosti. Kot dobro ocenjuje tudi izobraženost Josefine (Jožefine) Florian,¹⁸⁵ ki jo opiše kot lepo in v odnosu do ostalih prijazno. Takšna, torej prijazna, uglajena, lepa, ter v značaju mehka jo spominja na gospo Terpinz (Terpinc),¹⁸⁶ pri kateri Josefine preživi lep del leta – in naj bi v celoti posnemala tudi njene manire [!] (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 21. januar 1844, 23. januar 1844).

Meščanski življenjski slog in način življenja v višjih (srednjih) slojih torej nista zaobsegala samo kurtoaznega druženja in zabavanja, temveč sta predpostavljala tudi izobrazbo. Pisanje o izobrazbi in stremljenje po njej prihajata v dnevniku do izraza na več drugih mestih in potrjujeta nagnjenost dekleta k razvoju uma, na željo ženske po učenju, kar je ključno za njen prihodnji družbeni položaj. Zato stremljenje po znanju nikakor ne pomeni izpostavitve ženske sumu o njeni ženstvenosti ali

184 To je bil Moriz pl. Negro, ki je Ferdinando Kalker (roj. 1829) vzel za ženo 1848. leta. Po smrti njene matere sta zakonca del Negro postala lastnika Khislsteina (Budna Kodrič in Perenič 2020, 41, 46).

185 Iz družine industrialca Karla Florianca ml., ki je bil vnuk Blaža Terpinca. Stanovali so v Koprškem predmestju (Budna Kodrič in Perenič 2020, 40).

186 Gotovo Jožefina Česko (Zeschko), poročena Terpinc (1805–1885), nesojena nevesta Andreja Smoleta (1800–1840), Prešernovega prijatelja. Jožefina je razen na potovanja širom Evrope pogosto odhajala tudi v Belo pri Železni Kapli na Koroškem. Tu so bile toplice, katerih lastnik je bil trgovec Miha Pesjak (Budna Kodrič 2020, 111, 119), poznejši svak Louise Crobath (Pesjakove), ki je zaradi zdravilne mineralne vode zdravilišče na veliko oglaševal in tjakaj privabljal premožne goste (Andrejka 1935).

celo pomanjkanju dobrega okusa (Baur 2000, 115–117), ampak je razumljeno kot prednost. Hkrati deklet s svojo izobrazbo in intelektualnim razvojem, ki ju v veliki meri dolguje očetu, omogočajočim ji šolanje, še na en način v javnem življenju skrbi za ugled družine.

Dolžna skrb za primerno obnašanje, lep izgled ter vsestranska razgledanost se združujejo tudi v osebi tete – 44-letne Avguste Jožefine Zialansky von Bagen, hčerke majorja Emanuela Z. von B. (Budna Kordrič in Perenič 2020, 41) –, ki jo Louise Crobath opiše kot občasno melanholično in slabovoljno, vendar v konverzaciji¹⁸⁷ nadvse zabavno in poučno, za kar da se ima (tudi ona) zahvaliti svojim starim staršem in staršem, posebej očetu, o čigar dogodivščinah bi bilo mogoče napisati roman. Iz *Tagebuch 1844* izvemo, da je izhajal iz velike šlezijske družine in starega plemstva (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 23. januar 1844).¹⁸⁸ Kakor že v zapisu pred tem, ki na kratko tematizira odnos med Blažem in Josipino Crobath (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 21. januar 1844), so podčrtane čustvene vezi med zakoncema in njun ljubeč odnos do otrok, katerih moralno in duhovno počutje so bili v meščanski družini primarnega pomena. Zapisovalka v dnevnik nadalje navaja, kako dobrosrčen je bil njen ujec in predvsem, kako zelo je bil še vedno zaljubljen v svojo ženo, teto Avgusto, v njeno lepo postavo in enako lep obraz. Izmed njunih treh otrok daleč največ pozornosti posveti najmlajši Vi(c)tor(ij)i, ki da je lepa kot angel, vendar kakor sorojenca preveč razvajena, kar daje slutiti, da njihova vzgoja ni najboljša (Crobath, Louise,

187 Izvirno *Conversation*.

188 Pa tudi, da je bil najmlajši izmed šestih sinov, ki jih je oče z velikimi vsotami denarja odkupil iz vojske. Vendar so nastale težave; starega Zialanskega, tetinega starega očeta, so vrgli v ječo, kjer je umrl. Najmlajši sin Emanuel, njen oče, pa se je podal v svet, na Poljsko in Nemško. Vstopil je v avstrijsko vojsko in si pridobil čin majorja ter po triletnem bivanju v Neaplju umrl. Ob njem je bila tetina starejša sestra, preostali del družine je tedaj živel v Gradcu, saj mati zaradi šibkega zdravja ni mogla na tako dolgo pot.

Tagebuch 1844, 23. januar 1844). Ta je tudi v »podaljških« domačega salona, kjer naj se vzdržuje častna podoba družine, predpostavljala zadržanost in uglajenost. Oboje sta vrlini, s katerima skuša Louise Crobath – v vedenju, govorjenju in oblačenju – na obiskih v Kranju, kjer ji je z njenimi besedami vseč ter vzbuja občudovanje, očarati tamkajšnje družabnike in kar med drugim potrjuje tudi eden izmed opisov plesne družabnosti na predzadnji januarski dan, ki se je potegnila dolgo v noč, do četrte ure zjutraj. Louise je na plesišče povabilo več plesalcev, tako da se je lahko vrtela brez konca in kraja (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. januar 1844).¹⁸⁹ Znova je nakazan pomen dvorjenja in laskanja dami,¹⁹⁰ in sicer gre za barona Sigmunda Zoisa,¹⁹¹ čigar pozornost je Louise Crobath izjemno godila, čeravno niti Anton Zois¹⁹² ni bil do nje povsem ravnodušen, ampak nasprotno prijazen, medtem ko za nekaj drugih gospodov, ki so se ji tistega večera približali, po njenih besedah ni kazala nika kršnega zanimanja. Na istem mestu se kakor po pravilu osredotoči na vizualni estetski videz družabnic: Ferdinande, ki je bila lepo napravljena, in Franziske (Kalker), ki je izgledala najlepše. Avtorica *Tagebuch 1844* piše, da je h Kalkerjevim prejela še eno povabilo, ob čemer upa, da bodo tam Zoisovi, saj namerava obleči surko, ki da ji – kakor sliši – odlično pristoji.¹⁹³ V vpisu v dnevniku ni neposrednih sledi o njeni pripadnosti

189 Po navedbi v dnevniku z zadnjega januarskega dne 1844 je bilo dam kakšnih dvajset in gospodov zagotovo dvakrat toliko.

190 Izvirno *Cour machen*.

191 Karl Sigmund Alfonz Zois (1820–1889), ki je po smrti obeh bratov imel za pet let v lasti posest na Brdu pri Kranju (Budna Kodrič in Perenič 2020, 42, 46; prim. Preinfalk 2013, 191, 197).

192 Starejši brat Sigmunda Zoisa; oba pranečaka Žige Zoisa (1747–1819). Njegova žena, s katero je živel na posestvu Brdo pri Kranju, je bila Katarina Schwarzenberg, hčeri je bilo ime Serafina (Budna Kodrič in Perenič 2020, 42; prim. Preinfalk 2013, 196).

193 In oživlja spomine na Rogatec (*Ro[h]itsch*), kjer so se nosile podobne obleke

ilirizmu ali slovanstvu, vendar je treba reči, da je šlo pri nositeljici gotovo za izkazovanje slovenske in slovanske zavesti oziroma zavesti o povezanosti z južnimi slovanskimi brati.¹⁹⁴ V naslednjem vpisu v *Tagebuch 1844* pa še preberemo, kako sta bila oba Zoisa, ki sta se 1. februarja udeležila napovedanega družabnega večera pri družini Kalker, do nje zelo vljudna in prijazna in sta občudovala njeno ilirsko surko. V spoznanju, da se je znova imela lepo, in v duhu konverzacijske manire, značilne za francoski salon,¹⁹⁵ se Crobathova hči od kranjske družbe in hiše sorodnikov, kjer je bila sprejeta ljubeznivo in prijateljsko, razhaja s prijetnimi spomini. – »Zbogom, dragi Kranj, tiho mesto, zbogom! - Zbogom! - - -« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 1. februar 1844)¹⁹⁶

Podobe življenja kot praznika, ki se mozaično sestavljajo z lovljenjem in popisovanjem spominov na soareje ali obiske s plesom in galantnim druženjem, vzbujajo vtis, kakor bi običajnega (delovnega) vsakdana v življenju meščanke res ne bilo. Hkrati pa skozi celoten dnevnik vztrajno rišejo vzporednice med zasebnim in javnim življenjem, ki kažejo na milo in obenem tiransko (Perrot), dobesedno in metaforično »ujetost« srca v korzetu, ki po meri meščanskega stanu oblikuje žensko telo in stas in v katerem dekle v znamenje spodobnosti in morale pleše, trdno »privezana« na domačo oziroma očetovo hišo. Osupljiva strogost in samokontrola, ki izhajata iz pripadnosti rodbini in stanu, zato ne dovoljujeta ne izlivov srca in ne izpovedovanja o

in je spoznala lepega Hrvata Gavrila!

194 Po ugotovitvah etnologa Angelosa Baša so v Ljubljani leta 1848 nekateri v svoj oblačilni videz s Hrvaškega sprejeli surko, s katero naj bi izpričevali omenjeno zavest, vendar dnevnik Louise Crobath dokazuje, da se je to zgodilo oziroma dogajalo že nekaj let prej. Baš omenja pisatelja Janeza Trdino, ki v *Spominih I* za leto 1848 piše, kako je v Ljubljani mnogo učencev začelo nositi tako surke kakor rdeče kape (Baš 1987, 239–240).

195 Vpisi v dnevniku vsebujejo francoske, lahko tudi italijanske besedne sestavine.

196 Izvirno »*Adieu, liebes Krainburg, du stilles Städtchen, lebe wohl!* – – –«

(velikih) ljubeznih, celo v osebnem dnevniku ne, temveč nasprotno popliltvujeta introspekcijo na rovaš zajetnih opisov druženja, zabavanja, družabne konverzacije, izkazovanja pozornosti, časti, spoštovanja, naklonjenosti ipd. Ti so komajda sled sence notranjosti individua ali občutka identitete kot posameznice, čeprav so, povezani s pravili in redom meščanskosti, obenem dvignjeni v višave veličastnih življenjskih ritualov, ki pomagajo krepiti družinske in stanovske vezi ter dajejo občutek nadzora in varnosti, a tudi pripadnosti skupnosti in razumevanja dekletove vloge in poslanstva v njej.

5.2.2 Kazina

Enako močan ali še bolj imeniten vtis je bilo treba napraviti v prostorih Kazine na Kongresnem trgu, ki se skozi *Tagebuch 1844* kaže kot še eden izmed »podaljškov« Crobathovega salona. V Ljubljani je že 1775 obstajala »deželna kazina«, ki je nastala po zgledu kazin v evropskih velemestih ter modno-družabne kulture v Italiji in kjer so se shajali plemiči in visoka gospoda. Tudi v francoski dobi in po njej Ljubljana ni bila brez kazinskega društva, in sicer je imelo to prostore najprej na Glavnem trgu in nato (po odhodu Francozov) v Gosposki ulici. Iz časa Ilirskih provinc se je ohranil statut društva, po katerem sta bila njegov namen izobraževanje in družabnost (kakor z *dulce et utile* veleva že Horac), prav tako je veljalo, da temelj medsebojnih odnosov med člani¹⁹⁷ predstavlja bonton, razumljen kot »dostojnost in prava olika« (Matić 2001a, 220). Po navedbi zgodovinarja Dragana Matića na istem mestu je društvo leta 1828, kar je rojstno leto Louise Crobath, štel 111 članov, ki so vsi predstavljali »višjo ljubljansko družbo«, saj so prihajali iz plemiških, cerkvenih, trgovskih

197 Član je lahko postal vsak izobražen prebivalec mesta (ali tujec) ne glede na stan (Matić 2001a, 220).

in uradniških ter vojaških krogov. Med njimi izpostavlja zdravnike, advokate in knjigarnarja Kleinmayra. Članstvo, med katerim spočetak najdemo Franceta Prešerna,¹⁹⁸ Matijo Čopa, Miho Kastelica ali Andreja Smoleta, je krepkeje naraslo po letu 1830 (za 1833 navaja 297 rednih in 36 izrednih članov), kar je mogoče pojasniti z vse živahnejšim družabnim življenjem ljubljanskega meščanstva. Tedaj je tudi padla odločitev za zidavo nove stavbe na Kongresnem trgu, ki je bila dograjena leta 1837 (Matić 2001a, 219) in kamor je Louise Crobath v družbi staršev ali vrstnic in vrstnikov zahajala na plesne zabave.

Prvo v dnevniku omenjeno druženje s plesom je bilo v Kazini 5. februarja (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 5. februar 1844, 6. februar 1844), ko je Louise Crobath srečala Sigmunda Zoisa, medtem ko ji je družbo na galeriji delal Anton (Toni) Debellack, ki jo je po koncu prehitro minulih lepih trenutkov¹⁹⁹ pospremil domov. Znova se je v elitno ljubljansko družbo na Kongresni trg skupaj s starši odpravila 12. februarja, samo en dan po soareji pri družini Martintschitsch,²⁰⁰ in se

198 V Nebeški procesiji Prešeren med t. i. hudičevimi hišami zafrkljivo in v spotiko lažnim moralistom omenja Kazino (»Satanas skoz luknjo ključa / gledal in poslušal je, / brž si zmisli zvita buča / za Ljubljance limance: // zidat' vdihne jim kazino, / kaj de je, pové ime: / žensko, moško tam mladino / z materami vred kazé.«). Literarni zgodovinar Anton Slodnjak piše, kako je ta Prešernova pesnitev (prvič natisnjena 1835 v *Kranjski čbelici*) na praznik vseh svetih 1845 vznemirila Ljubljano ter poudarja pesnikovo brezkompromisno satiro na dvojno moralo vseh: birokracije in dobičkaželjnega meščanstva, obrtništva, propadajočega plemstva in celo služinčadi (Slodnjak 1952). Kazina je tudi ena od petih postojank peklenske pošasti v Prešernovem epigramu Božje in hudičeve hiše v Ljubljani (za več gl. Prešeren 1982). V pogledu Igorja Grdine je bila Kazina nekakšen otok moralne laksnosti oziroma je imela tak sloves, saj so si tu obiskovalci lahko več privoščili (Grdina 2023a).

199 Ob spoznanju minljivosti lepega iz avtorice privrejo italijanske besede »tempi passati!« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 6. februar 1844).

200 Med gosti pri Martintschitschevih omeni Eberla in Rudolfa, svojega ujca, ki si je kruh služil kot pisar na gradu Snežnik (Perenič 2019, 22).

spet družila z Antonom (Debellackom); domov pa se vrnila z rahlo otečeno ličnico – ter kljub vsemu nestrpno pričakovala bližajoči se ples na domu svojega očeta, ki se je imel zgoditi 15. februarja (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 12. februar 1844). – Tu se vidita spoštovanje in pomen tradicionalnega koledarja: čas pred pustom meščani napolnijo s plesom.²⁰¹

Opisi kazinskih družabnosti, na katere jo spremljata mati in oče in kjer redno srečuje Debellacka, dajejo slutiti na zaroko, vendar ostajajo udeleženci tipu dogodka primerno diskretni in zato nevpadljivi. Bistvena odlika vsake družabnosti so in ostajajo pravila spodobnosti 19. stoletja in dostojnost, na podlagi česar poteka druženje med člani, kar vnovič potrjuje, da praktično ni bilo razločkov med vedenjem v salonu in zunaj njega, ki mora biti, povedano jedrnato, lépo. Ali celo lepše in dostojnejše (kakor doma), saj je posameznik izpostavljen še več pogledom drugih ljudi. Podobno meni zgodovinarica Martin-Fugier tam, kjer piše, kako na galeriji, balkonu dvorane ter v gledališki loži gospe, dame in dekleta svoje prijatelje in znance sprejemajo in se z njimi zapletajo v pogovore v skladu z družbenimi in moralnimi normami. Nadaljuje, da so ženske v gledališče – podobno velja za kazinsko društvo – lahko odšle same, če so imele zagotovljen prostor v loži (oziroma na galeriji); v nasprotnem primeru jih je moral obvezno spremljati moški, najsi bo mož, brat ali kak drug sorodnik. Ložo sugestivno primerja s polzaprto škatlo, nekakšnim meščanskim domom v območju javnega, ki je brez t. i. četrte stene (in se kakor oder v gledališču) odpira proti publiki (Martin-Fugier 1992, 216). Če se problematizira dostojnost vedenja v Kazini, potem gre vsekakor povedati, da so do uvedbe plinske razsvetljave in ogrevanja

201 Vidi pa se prav tako, da je bil Prešeren dejansko ljubljanski meščan. Spomnimo na začetne verze iz Prešernove romance *Učenec*, ki gredo takole: »Klel je neki mlad učenec / pust na pepelnično jutro; / te besede je govoril / v jezi svoji tisto uro: /« (Prešeren 1965, 47).

ter elektrike večerne družabnosti potekale v polmraku, zaradi česar je bilo veliko mest in kotov zatemnjenih in je bilo tako precej možnosti za »lahkomiselna« dejanja. Dotlej so se (tudi v stanovanjih premožnejših) uporabljale voščene sveče ali oljenke, ki so ustvarjale prijetno vzdušje za skupno molitev, kakor jo je iz aristokratske tradicije prevzel meščanski sloj. Vendar se še zdaleč ni samo molilo, ampak tudi igralo karte, šah, metalo kocko itd. In pilo; včasih v ogromnih količinah ... (Martin-Fugier 1992, 217).²⁰²

5.2.2.1 Čisto pravi »Kaiserball«

Približno tako in v enakem duhu je navedeno v *Tagebuch 1844* Louise Crobath, in sicer v zapisu z začetka septembra 1844, po katerem se je obiskovalcem ob priložnosti težko pričakovanega »Kaiserball« v ogromnih količinah serviralo »osvežilne pijače«²⁰³ in se jih z njo skoraj dobesedno zalivalo (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 4. september 1844). Ta dnevniški vpis je nastal en dan po velikem in čisto pravem cesarskem plesu, ki je bil 3. septembra v Kazini (Studen 2001, 266–267) ob (pre)urno bližajočem se zaključku tridnevnega obiska med Slovenci priljubljenega (duševno zaostalega, rahitičnega in božjastnega) cesarja

202 Omenimo Prešerna oziroma z njim povezano prigodo iz leta 1845, ko je imel na svet prijokati njegov tretji otrok (in sin Ane Jelovškove), ob čemer je pesnika mučil dvom v očetovstvo. Slodnjak piše, kako se je pesnik v zadnjih dneh avgusta zelo zanimal za nek kazinski ples in se najbrž po naročilu Blaža Crobatha obrnil na kranjskega plemiča Antona Auersperga (o nekem njunem srečanju v kazinskem društvu priča eno izmed nemških pisem Prešerna Auerspergu) s prošnjo, da bi prirediteljem prodal 12 veder, in sicer 10 veder belega in dve vedri rdečega namiznega vina s Šrajbarskega turna (Prešeren 1960, 242).

203 Izvirno *Erfrischungen*. Za več gl. predhodni dnevniški zapis (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 3. september 1844), od koder razberemo, da je ples Ljubljano oziroma občino stal debelih 2000 goldinarjev.

Ferdinanda Dobrotljivega (1835–1848) in njegove soproge, cesarice Ane Marije. Vladarski par je bil dejansko navzoč na plesu, v sredo zgodaj zjutraj (4. septembra) pa sta zakonca iz kranjske prestolnice že morala odriniti dalje, proti Trstu.

O veselju, ki je (za)vladalo med Ljubljancani oziroma Kranjci že v nedeljo popoldan (1. septembra), »kader sta se presvitli Cesar in Cesarica v Ljubljano pripeljala«, so 4. septembra 1844 pisale Bleiweisove *Kmetijske in rokodelske novice* (v prilogi so objavile odo cesarju avtorja Jovana Vesela Koseskega), kjer beremo naslednje vrstice:

»Cela Ljubljana Jima je šla naproti, od stariga do mladiga vse je hrepenelo, obličje našiga premilostljiviga Očeta FERDINANDA in naše presvitle Cesarice ANE MARIJE, pred ko bi bilo mogoče, viditi. Med streljanjem in zvonjenjem po vsih cerkvah sta se v mesto peljala, za Njima pa je bilo ljudi in kočij, de se je vse terlo. Ljudje so ukali, »Vivat« vpili, veselje razganjali, de se je vse razlegalo! Deržavni stanovi in mestna gosposka so, kolikor je bilo mogoče, vse storili, veselí dohod našiga presvitliga Cesarja in Cesarice po vrednosti obhajati, in vse dni je bilo po celim mest[u] takó veliko veselje, de bi ga ne bilo lahko popisati!« (»Sreča in veselje« 1844)

Iz prispevka z dne 11. septembra,²⁰⁴ ki nadaljuje popis slavnosti in dogodkov ob obisku Njunih Visočanstev, se seznanimo: da sta se takoj po prihodu v Ljubljano podala v nunsko cerkev, kjer sta bila pri maši še v ponedeljek (čemur je sledil obisk obrtne razstave);²⁰⁵ da so ju ljudje vseskozi pozdravljali z glasnim in prijaznim vzklikanjem; da je bilo mesto z vsemi predmestji v ponedeljek zvečer (2. septembra) lepo razsvetljeno; da sta obiskala [Stanovsko] gledališče, kjer sta si ogledala predstavo in

204 Prihod cesarskega para v provincialno prestolnico Kranjske je natančno popisal tudi nemški list *Laibacher Zeitung* (»Illyrien« 1844).

205 Obvestilo o razstavi je bilo priobčeno v prilogi *Laibacher Zeitung* (»Kundmachung« 1844).

kjer so ju v znamenje »visokega počastenja« pričakali učenci »ljubljan-skega učelišča« s prižganimi baklami (60 parov) ob spremljavi glasbe; ter da sta se nato podala nazaj v mesto ogledat si slavnostno razsvetljavo – Louise Crobath si je to ogledala v spremstvu tete in strica [iz Kra-nja], ki je prevzel prvo četo v polku –, pri čemer so ju zadaj spremljale kočije in mnogo ljudstva. Za torek 3. septembra, ko je bil napovedan veličasten »Kaiserball« v Kazini, pa *Kmetijske in rokodelske novice* do-kumentirajo njun obisk »gojilnice«, tj. zavetišča,²⁰⁶ vojaške in mestne bolnišnice, domačega regimenta ter slavje v narodnih nošah v gradu Podturen, ki so mu prisostvovali predstavniki vse dežele Kranjske (Stu-den 2001, 266–267).²⁰⁷

Skorajda vse naštetu zajema dnevničarkin zapis v *Tagebuch 1844* z 2. septembra (potem ko je v vpisu z 31. avgusta naznanila prihod cesar-skega para v Ljubljano). Omenja njun prihod v deželno stolno mesto in navaja (nekoliko drugače kakor tisk), da je bil prvi sprejem precej hladen, saj sta prispela prej kot pričakovano, zaradi česar so bile salve iz topov izstreljene šele, ko sta se približevala gradu. Ne pozabi popisati resnično lepe, bogate in okusne večerne razsvetljave, s katero so se po-našale javne zgradbe, kakor so Stanovsko gledališče, Kazina ter glavna straža in mestna hiša. Tudi (kamniti) Frančev most (*Franzensbrücke*)²⁰⁸ je, okrašen z mnogoštevilnimi lučkami, izgledal čudovito. Da niti ne

206 Izvirno *Erziehungshaus*. O posebni časti, ki je doletela zavetišče, piše Marija Čipić Rehar v članku »Otroško zavetišče v Ljubljani – nastanek in delovanje v prvem desetletju (1834–1844)«, kjer navaja, da se je cesarica po ogledu prostorov v spremstvu baronice Franciške Weingartner, ki so ji družbo delali pomembni člani družbe, udeležila praznovanja na vrtu, kjer si je ogledala igro otrok (Čipić Rehar 2020, 60).

207 Gl. še Grdina 2001, 268–269. Prav tako tudi dvodelni prispevek, objavljen v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* (»Sreča in veselje« 1844a; »Sreča in veselje« 1844b).

208 Tu je danes eno ključnih del arhitekta Jožeta Plečnika Tromostovje.

omenja(mo) baklade, ki so jo priredili študentje (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 2. september 1844).²⁰⁹

Vpis v *Tagebuch 1844* se skoraj do potankosti sklada s poročilom v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* (z izjemo zgoraj omenjenega evforičnega vzklikanja »vivat«), kar kaže na načrtno razširjanje nazorskih idej Bleiweisovega kroga. Hkrati dnevničarkina izpostavitve osrednjih dogodkov ob visokem obisku posredno potrjuje njeno zavedanje o tem, da je pisanje dnevnika polzasebno, ali bolje rečeno, poljavno delo, pa tudi, kako pomembno se je v svojih ravnanjih obračati tako na dom kakor na čast in spoštovanje vladarja oziroma cesarja – kar povzema poznano (konservativno) geslo »vse za vero, dom in cesarja«.²¹⁰ Iz slovenske priredbe (znamenitega Kniggejevega priročnika) *Olikani Slovenec* Ivana Vesela se v sorodnem kontekstu lahko prepričamo, kako imenitna dolžnost je izkazovanje časti Bogu (Vesel 1868, 15–16), kar je mogoče primerjati z izkazovanjem spoštovanja vladarju. Oboje sta dolžnosti, ki sta po vrednosti in pomembnosti pred izkazovanjem spoštovanja do samega sebe, čeravno je prav tako na nas, da se primerno častimo (Vesel 1868, 18 sl.) ter s tem izkazujemo čast tudi svoji družini in stanu.

V duhu prizadevanja, da bi v najboljši luči pokazala iskreno in globoko vdanost vzvišeni cesarski hiši in kar najdostojneje predstavila Crobathovo družino, je treba zato razumeti dekletove vročične priprave na kazinski »Kaiserball«, ki iz nje izvabijo naslednji zapis:

209 Vendar je odpadel ljudski praznik v Tivoliju, saj je deževalo, in kar so vsi, ki so se tega dogodka vključno z Louise Crobath veselili, obžalovali.

210 To je v bistvu varianta pruskega patriotskega gesla »für Gott, König und Vaterland«.

»Danes je prišel tako težko pričakovani, a hkrati tudi strah vzbujajoči dan. Danes grem namreč na ples.²¹¹ Že ves dan se ne počutim dobro. Z vročično nestrpnostjo pričakujem večera, a bi ga hkrati najraje odložila za dolgo, dolgo časa. Danes bom stopila na bleščečo pot, ki ji pravijo véliki svet, na tisto nevarnosti polno, [vendar] bleščečo pot, ki prinaša veliko veselja, a zagotovo tudi veliko skrbi. [...] O Bog, o Bog, drgečem ob misli, ali mi bo pustila le obilje solza in celó obžalovanje in kes. Gotovo da se mi je usoda doslej skorajda neprekinjeno in milostno nasmihala, o, in naj se to zdaj ne spremeni in naj me [usoda] v tem nadvse pomembnem obdobju mojega življenja obvaruje pred vsako nevarnostjo. Ne morem več pisati. Glava me tako boli, vendar tega ne kažem, saj ne želim strašiti svoje mame. Oh, kako boli! – Ampak na plesu bo vse bolje! –« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 3. september 1844)

Vročična razdvojenost, ki se čuti v mešanju prijetnih, sladkih in radostnih občutij z nemirom, strahom, kesom in celo bolečinami v glavi, skratka, strahu z upom, kaže na resnično pomembnost bližajočega se dogodka, ki ga ima zdaj šestnajst let stara Louise Crobath za dogodek svojega življenja. Zato ga skuša v trajanju in posebej s pisanjem v dnevnik zadržati ves naslednji dan ter kakor z zlatim pečatom vtisniti v svoj spomin, da ne bo nikdar pozabljen. Ampak da bo trajal. In zraven potrjeval, da je Blaža Crobatha vredna hči. Na tem ozadju moremo razumeti občutenje neizmernega olajšanja, popisano v dnevniku dan po slovesnem dogodku, 4. septembra, ko popustijo tudi vsakovrstne bolečine – in se v srcu znova naseli mir.

»Mimo je zdaj vse, mimo kakor lep sèn, v katerem se bojiš prebujenja, saj te je strah prazne, hladne resničnosti. Oh, zakaj so te nebeške ure tako hitro minile! In vendar je pametno, da čas blaženosti traja le kratek čas, saj bi sicer mi, šibki človeški otroci, postali prevzetni in pozabili na svojo klavnost. Oh, kako božansko je bilo včeraj! Komajda sem zmožna povedati vse [o dogodku], kajti moja glava je še vedno polna vsega čudovitega,

211 Izvirno *Ball*, na več mestih v dnevniku *Kaiserball*.

še vedno slišim očarljivo glasbo, vidim tisoče luči [...], vrti se mi, pozneje bom poskusila« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 4. september 1844).

Pravzaprav spokojnost v srce léže šele proti večeru istega dne, ko se dnevničarka (do)končno razpiše o bleščečem večeru, v katerem ji je bilo dano v pozdrav vladarskemu paru – ki je v čudovito osvetljeno dvorano vstopal ob spremljavi himne²¹² – po nekem zanimivem naključju z gospodom von Raabom odplesati kvadriljo²¹³ oziroma četvorko.

»Občutka, ki sem ga doživela ob vstopu v bleščeče osvetljene prostore, ko sem hodila skozi množico radovednih pogledov, ne morem opisati. Nisem si upala pogledati navzgor. Komaj smo stopili v glavno dvorano, se je približal plesalec in me prosil za kvadriljo, za katero so se že bili postavili v vrsto. Bil je gospod v[on] Raab. Čeprav sem bila z Brunerjem že dolgo dogovorjena [za ta prvi ples], sem v tistem trenutku Raabu mehanično podala roko in mu sledila v koloni. Videla sem veliko ljudi, mnogi so me tudi pozdravili, vendar nisem bila sposobna prepoznati nikogar. Ne vem, za koga me je gospod von Raab imel, kajti komajda sem lahko odgovarjala na njegove vljudne besede. Izrekel mi je tudi veliko laskavega, vendar sem veliko tudi preslišala. Končno so se v [pred]sobi zaslišali vzkliki in vladarski par je vstopil v lepo okrašene prostore.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 4. september 1844)

5.2.2.1.1 Kvadrilja, kotiljon, valček in polka

Ples v kazini ni bil namenjen preprosto zabavi, temveč je bil v izbrani družbi skrbno vključen v potek slavnosti in je imel reprezentativno vlogo. Vlatka Filipčič Maligec za Hrvaško v dobi preporoda med letoma

212 Izvirno *Volks hymne*. Tedaj ni bila več aktualna himna Gott erhalte unsern Kaiser, unsern Kaiser Ferdinand! (njen avtor je bil šlezijski pesnik Karl von Holtei), ki je bila v rabi v letih 1835 in 1836, ampak t. i. Zedlitzeva himna Segen Öst'reichs hohem Sohne, Unserm Kaiser Ferdinand!, ki je bila v rabi do 1854 (cesar Ferdinand I. je odstopil že 1848 v korist nečaka Franca Jožefa) in je bila prevedena tudi v slovenščino (Flotzinger 2006).

213 Izvirno *Quadrille*.

1835 in 1848,²¹⁴ kar je čas mladosti Louise Crobath, piše prav o tem, kako se je družabno življenje [h kateremu sodi plesanje] odvijalo v bolj zasebnih prostorih oziroma zasebnejših, ožjih in skrbno izbranih družbah, vendar z željo najti odmev v širših koordinatah prostora. Prvi javni plesi so se tam začeli v jutru 19. stoletja. Omenjen je primer prve plesne dvorane v Zagrebu, ki jo je zgradil grof Antun Pejačević v svoji hiši, ki je zamenjala več lastnikov in so jo najemali podjetniki za namen gostovanja tujih gledaliških skupin do odprtja prve javne plesne dvorane leta 1834 na Markovem trgu. Sicer pa je bila osrednje javno srečevališče hrvaških preroditeljev, ki bi bilo do neke mere primerljivo s kazinskim društvom v Ljubljani, dvorana zagrebskega Strelišča, kjer se je bralo (poezijo), razpravljalo o politiki, igralo šah in seveda plesalo (Filipčić Maligec 2007, 25–26).

Poleg kvadrilje so bili ob priložnosti svečanega »Kaiserball« po navadbah Louise Crobath v dnevniku (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 4. september 1844) na programu še kotiljon, ki velja za predhodnika prve (Daye 2022, 25–38),²¹⁵ saj gre za družabni ples s figurami po izvoru iz Francije, valček, ki so ga zaradi objemanja včasih imeli za precej nedostojnega (Filipčić Maligec 2007, 26) in je bil v modi od konca

214 Za to obdobje hrvaškega preporoda je zanimivo branje *Dnevnik Dragojle Jarnević: Knjiga obilja i očaja* (Lukšić 2000), v katerem avtorica v nemščini (in pozneje v hrvaščini) popisuje dogajanje, svoja razmišljanja v času od 1833 do 1874. Za razliko od Louise Crobath je Jarnevićeva (1812–1875) leta 1841 začela pisati v hrvaščini.

215 Prim. z *International Encyclopedia of Dance* v petih zvezkih v uredništvu Selme Jeanne Cohen (1998). V daljšem prispevku sledimo razvoju kotiljona od njegovih začetkov v francoskem in angleškem družabnem življenju in gledališkem kontekstu od začetka 18. stoletja do njegove preobrazbe oziroma mutiranja v kvadriljo v drugem desetletju 19. stoletja (Cohen 1998, 184 sl., 285 sl.). Primer, izpričan v *Tagebuch 1844* Louise Crobath, kaže na vztrajnost kotiljona tudi še v dobi okrog sredine 19. stoletja. Louise Crobath dokumentira tako plesanje kvadrilje kot kotiljona.

dunajskega kongresa, ter živahnejša polka.²¹⁶ Tu bi veljalo poudariti, da so plesi imeli tudi močno nacionalno noto; nekateri so se doživljali bolj kot nemški oziroma dunajski, drugi kot slovanski. Značilno vzdušje predmarčne dobe pomaga pričarati dopis nekega K. v Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, ki je datiran s 5. februarjem, objavljen pa je bil 12. februarja 1845 in se glasi:

»Vaše »Novice« tudi nam Slavjanam [tj. Slovanom] na Dunaju prav z[e]lo dopadejo in jih zares vsak teden komej pričakujemo. Geringerjova kavarna [tj. kavarna Geringer na Kohlmarkt] jih je za nas naročila, kamur jih z veliko radostjo hodimo brat. Pa ne samo mi Slovenci imamo veselje nad njimi, ampak tudi drugi Slavjani in posebno Čehi jih radi prebirajo. To smo Vam že dolgo hotli oznaniti, de bi vedili, de imaste tudi na Dunaju prijatlov dovelj. – Pepelnica je sicer pust z svojimi veselicami že odgnala, vunder Vam moram v njegov spomin neke besede pisati. Pravo in serčno veselje je le tamkej, kjer se dobri prijatli snidejo in to veselje je tolikanj veči, če prijatelj prijatla v ptujšini [tj. tujini] najde. Tako veselico so Slavjani na Dunaju tudi letas 20. prosenca obhajali, ko so v nar imenitnišimu rajišu [tj. plesišču] Jožefoviga predmestja krasni ples napravili, kjer je bilo okoli 500 [oseb] visokiga stanu in slavniga imena zbranih. Prav židane volje smo bili do jutra in plesali razne plese slavjanskih narodov, med kterimi jih [...] je veliko že pot po celim izobraženim svetu našlo. Prehitro nam je noč prešla, ki nam je toliko nedolžniga veselja prinesla. »Že velja, kamur serce pelja,« je star slovenski pregovor, z kterim vse naše domorodce pozdravimo. Z Bogam.« (»Dopis iz Dunaja« 1845)²¹⁷

216 Za avtorja prve polke mazurke, ki je podobna poljskemu ljudskemu plesu mazurki, velja Johann Strauss II. Slovanski predznak sta imeli češka polka in poloneza, ki je bila eden izmed slovanskih plesov, ki se je razširil po vsem kulturnem svetu in zapustil odmev v opusu prvega v vrsti štirih skladateljev Ipavcev (za več na to temo gl. Grdina 2002).

217 Za opozorilo na to objavo se zahvaljujem prof. ddr. Igorju Grdini, ki je opomnil, kako so se ljudje že precej pred izbruhom revolucije zbirali pod znamenji nacionalizma – čeprav pod plesno ali pustno krinko.

Kako priljubljeni so bili naštetí plesi vsaj do sredine 19. stoletja (in ponekod še globoko v 20. stoletju), ko se je ustalila plesna tehnika, kaže dejstvo, da ni bilo potrebno izdajanje posebnih priročnikov, ki pa se začnejo množičneje pojavljati v sredini 60. let 19. stoletja, ko začnejo iti posamezni plesi iz mode in zato vse bolj šepa tako njihovo poznavanje²¹⁸ kakor poznavanje plesnega bontona. K slednjemu so sodili t. i. plesni sezname oziroma redi, na katere so ženske lahko vpisale, komu želijo nameniti posamezen ples. V *Tagebuch 1844* lahko na dejanski obstoj takega seznama sklepamo na mestu, kjer zapiskovalka navaja, da je imela precej dobre plesalce ter da je: drugo kvadriljo odplesala z Louisom [Znaimwerthom], tretjo z Rudeschem; prvi valček z Berghoferjem, drugega z Lenkowitzem in tretjega s Strangfeldom; da je s prvo polko počastila Scazedonija, a drugo in tretjo namenila Ecklu in Janeschitzu ter kotiljon– Cantoniju. Seveda je plesala s še več gospodi, od katerih ni vseh poznala, ter se ob tretji uri (pozno v noč) poslovila (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 4. september 1844).

Za vrhunec večera je veljal kotiljon, ki bi ga po Hannelore Unfried lahko opredelili kot družabno igro ali celo predigro v obliki plesa (Unfried 1996, 273–320).²¹⁹ Ples, ki je bil priljubljen v francoskih in angle-

218 Eden takih priročnikov, ki potrjuje, kako priljubljeni so bili družabni plesi tudi v Združenih državah Amerike, je *The dance of society: A critical analysis of all the standard quadrilles, round dances, 102 figures of le cotillon*, ki ga je ob naslonitvi na obstoječe priročnike leta 1864 v New Yorku izdal William B. de Garmo in je bil do konca istega stoletja nekajkrat ponatisnjen, kar priča o »kulturnem izvozu«; torej ples kot izrazito internacionalni medij.

219 Predigro zato, ker ni bilo nepomembno, ali pride pri povabilu na ples do zavrnitve in kdo koga zavrne. Unfriedova kotiljon preučuje tudi v povezavi s pravicami žensk, kamor bi sodila volilna pravica. Poseben kotiljon, ki ga omenja, je Weiningerjev kotiljon. Gre za nekakšnega kameleona med družabnimi plesi 19. stoletja v Pragi. Najprej zato, ker je koreografija obsegala 34 figur, ki jih je moralo izvesti od 4 do 12 parov, pa tudi zaradi tega,

ških dvorana in je bil od začetka 18. stoletja ena izmed stalnic cesarsko-kraljeve plesne kulture, v vzponu pa je bil skozi prvo polovico 19. stoletja, je [za razliko od valčka] na primerni telesni razdalji plesalo od dveh do osem parov, ki so morali v konvencionalnem zaporedju izvesti niz standardiziranih figur²²⁰ in s tem pokazati oziroma dokazati svojo sposobnost javnega nastopanja (Unfried 1996, 273–320; Unfried 1997, 303–313; prim. Daye 2022). Odtod lahko dobro razumemo strah in trepet, ki ju je doživljala Louise Crobath, saj udeležba na čisto pravem cesarskem plesu zanjo ni predstavljala samo izziva, kako z obleko in vedanjem kar najbolj dostojno reprezentirati družino, ampak se je od nje tudi pričakovalo, da bo naučeno zaporedje plesnih gibov brezhibno pokazala pred občinstvom. Ples je bil čisto pravi debí, ki ga je bilo treba preprosto uspešno prestati.

Obenem je plesanje kotiljona in zlasti povabilo na ples, ki je bilo (če pomislimo na omenjene plesne rede) lahko tudi v pristojnosti ženske, mogoče razumeti kot nekakšno strategijo ali način v doseganju cilja, ki je bil izbrati sebi in svojemu stanu primerne zakonca. To je bila za mnoge ženske ena izmed najpomembnejših, če ne usodnih odločitev v življenju. Na kocki so bili družbeni status, ekonomski položaj in zasebna sreča. Plesne prireditve so skratka ponujale priložnost za zaroko oziroma stike z moškim spolom, kar je lahko plesnemu paru tlakovalo pot do skupnega življenja.

ker so se njegove značilnosti križale s potezami mazurke (Unfried 1996, 273–320.)

220 Med publikacijami oziroma priročniki, ki tudi dandanašnji v tej zadevi nepoučenemu bralcu na pregleden način prikažejo zaporedje plesnih figur, omenimo Sr. de La Cuissejev priročnik *Le répertoire des bals* (1762–1765). Priročnik je imel pedagoško vlogo, saj je vseboval praktična navodila za figure in korake, ki so se lahko posredovala tudi prek letakov (*feuilles*), na katerih so bili gibi nog tudi izrisani. Kotiljon je imel dvodelno strukturo, saj sta ga sestavljala glavna, fiksna figura ter zaporedje spreminjajočih se figur (de La Cuisse 1762–1765, 238–239).

5.2.2.1.2 Tudi obleka naredi človeka

Poleg plesnih figur, ki jih je moralo deklet obvladati in so bile natančno popisane in izrisane v plesnih priročnikih, slednji vsebujejo navodila za plesni bonton, ki se je opiral na strog kodeks dobre vzgoje,²²¹ nasvete za (pred)pripravo na plesni dogodek, predloge za oblikovanje plesnega programa in praktična navodila za pripravo plesa.²²² Integralni del navodil so bila tudi priporočila okrog izbire primernih oblačil za oba spola (*The dancer's guide and ball-room companion* 1874, 3). Kakor ples, ki prvenstveno ni bil namenjen užitku, oblačila niso »služila« predvsem izražanju edinstvenega in individualnega sloga dame, ampak oblikovanju in predstavljanju njene pripadnosti – in predanosti – družini in stanu.

Potemtakem kazinsko društvo v Ljubljani ni bilo samo prostor za plesno in družabno, ampak vsaj v enaki meri modno kulturo (Matić 2001a, 219). Zanimanje in zavzetost za oblačilni videz, kar govori v prid (hipo)teze, da je dnevnik kot ego dokument dejansko mogoče imeti tako za izraz kakor podaljšek dekletove meščanske identitete, se kaže v več dnevniških opisih njenega izgleda – pa tudi videzov drugih, ki so do potankosti premišljeni in ustrezajo poenoteni bidermajerski oblačilni modi. Ta skupaj z empirsko oblačilno modo, ki začne izzvenevati okrog leta 1820, pokriva naslednje obdobje do približno sredine 19. stoletja, ko se razmeroma hitro spreminja. Tedaj je bil »temeljni oblačilni videz« meščanskega prebivalstva tako z vidika uporabe

221 Vsako odstopanje od tega (nenapisanega) kodeksa je predstavljalo hudo kršitev. Kot ilustracijo vzemimo primer polke, ki je sodila med tedaj modernejše oziroma intimnejše plesne. V priročniku je bilo natanko popisano, kako naj moški drži soplesalko, in sicer naj jo z desno roko rahlo objame okrog pasu, njeno desno roko pa nežno prime s svojo levo roko in drži ob telesu (*The dancer's guide and ball-room companion* 1874, 21).

222 V priročniku je podan primer programa plesa, kakor se je uporabljal na plesih kraljice Viktorije (*The dancer's guide and ball-room companion* 1874, 9).

oblačilnih materialov kakor izdelave oblačil domala enak plemiškemu videzu, ki sta se oba bistveno razlikovala od kmečkega videza²²³ ter se podrejala oblačilni modi v Srednji Evropi, ki se je narekovala iz cesarskega mesta, z Dunaja (Baš 1987, 144–146, 227–235). Po navedbah Angelosa Baša, ki je preučeval oblačilno kulturo na Slovenskem v dobi Prešerna – in Louise Crobath –, je k poenotenju temeljnega oblačilnega videza plemičev in meščanov veliko prispevalo (tuje) časopisje. Prva raba časopisov oblačilne mode, ki se pojavijo v Angliji in Franciji v zadnji tretjini 18. stoletja in se razmahnejo po francoski revoluciji, je pri nas izpričana ravno v prvi polovici 19. stoletja. Na področju avstrijskega modnega tiska gre posebej izpostaviti dunajski *Wiener Moden-Zeitung* (ta se je 1816 preimenoval v *Wiener Moden-Zeitung und Zeitschrift für Kunst, schöne Literatur und Theater* in 1817 v *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*), ki je prinašal bakrorezne podobe dunajske oblačilne mode in na katerega so se sklicevali posamezni časopisni oglasi za konfekcijo v deželnem stolnem mestu Ljubljani (Baš 1987, 156–159). Tako dunajski *Wiener Moden-Zeitung* kakor časopis *Mercure de France* omenja tudi literarni zgodovinar France Kidrič (Kidrič 1938, LXXXIX). Baš pa dodaja, da je že leta 1828 na Dunaju začel izhajati *Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode*, in se strinja z

223 Angelos Baš naprej pojasnjuje, kako kmečka moda predstavlja nasprotje gosposki, meščanski in plemiški modi, saj se pri njej praviloma ne uporabljajo industrijsko izdelani materiali in ni pod vplivi od drugod. Zato se povezuje z označbo »narodni«. Gre tudi za težnjo (po)kazati negativen odnos do angleških in francoskih oblačilnih modnih muh in poskus razlikovanja od ljubljanske gospode, slabšalno imenovane škrici. V soglasju s tem je dopis v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* s konca septembra 1849, v katerem dopisnik poroča, kako so preprosti kmečki fantje na Šmarni gori kamenjali dva gosposko oblečena Ljubljancana (»Ponovljen rodoljubin klic« 1849). Plemiško-meščanski oblačilni videz je pri kmečkih fantih izzval sovraštvo, ogorčenje in privedel do nasilnega dejanja.

Lippichem,²²⁴ ko ta pravi, da je od sredine 30. let 19. stoletja v Ljubljani že bilo na dosegu roke več časopisov (poleg omenjenih npr. še pariški *Journal des Dames et des Modes* ali leipziški *Allgemeine Moden-Zeitung*) z oblačilno modo, ki se jih je bodisi naročalo na dom bodisi kupilo v eni od ljubljanskih knjigarn ali kavarn. Izmed nemških časopisov na Kranjskem sta o modi občasno poročala *Laibacher wochenblatt* in *Illyrisches Blatt/Illirski list* (Baš 1987, 159–162).²²⁵

Dovolj nazorno predstavo o tem, kaj je okrog sredine 40. let 19. stoletja, ko Louise Crobath piše dnevnik, pomenil meščanski oblačilni videz (in pravzaprav tudi plemiški), si lahko ustvarimo iz njenega vpisa v *Tagebuch 1844*, datiranega s 4. septembrom, ki se nanaša na že nadrobno popisani in bleščeči »Kaiserball« en dan prej:

»Na sebi sem imela belo atlasno obleko,²²⁶ ki je bila zelo okusno okrašena s čipkastimi volani in belimi trakovi. Na glavi sem nosila girlando iz rdečih in belih vrtnic, okoli vratu pa ogrlico iz koral in enake uhanе in zapestnice. Louis²²⁷ mi je prinesel dva šopka cvetja, od katerih sem enega nosila v roki, drugega pa na prsih.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 4. september 1844)

224 To je bil Fran Viljem Lipič (Lippich) (1799–1845), po rodu s Slovaškega, avtor »prvega znanstvenega protialkoholnega dela v svetovni literaturi« z naslovom *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach* (1834) (Pintar 1932).

225 Med knjigarnami so bile Paternolljeva, Kleinmayerjeva, Lercherjeva in Gintinijeva, med kavarnami Lauscheva, Hermannova in Gillyjeva.

226 Dobila jo je 14. avgusta, kar izpričuje vpis v dnevniku (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 14. avgust 1844). Atlas slovi po svojem sijaju in gladkosti.

227 Nekajkrat omenjeni mladenič Louis Znaimwerth, s katerim je Louise Crobath na cesarskem plesu odplesala drugo kvadriljo in je bil poleg Antona (Tonija) Debellacka resen kandidat za njenega zakonskega moža. Vendar so se, kakor vemo iz avtoričine biografije, stvari v pičlih štirih letih zasukale drugače, saj se je omožila oziroma morala poročiti s trgovcem Simonom Luko Pesjakom. Dnevničarka omenja, da Louis na cesarskem plesu ni bil najbolje razpoložen, kar si pojasnjuje z dejstvom, da se je sama precej pogovarjala z drugimi gospodi. Vendar pripominja, da so bile njene misli vseeno samo pri njem.

Oko in pero dnevničarke se spet zaustavi tudi na obleki vrstnice Marie M[artintschitsch], ki je bila prvič na takem plesu in je nosila rožnato obleko z belim ogrinjalom iz krepa, medtem ko še ena vrstnica, Tini Burger, v prepričanju avtorice *Tagebuch 1844* ni imela srečne roke pri izbiri oprave, saj je namesto bele nosila rjavo obleko. O zunanjem videzu Tini Debellack in Amalie Ledeneegg ne izvemo nič določnega, vendar se iz misli Louise Crobath, zaupanih *Tagebuch 1844*, da sta ji bili obe všeč, ne da dvomiti v to, da ne bi bili primerno in lepo oblečeni. Vpis v dnevniku pomagata zaokrožiti ocena, da so bile obleke,²²⁸ ki so jih nosili povabljeni, resnično čudovite, ter misel, zapisana v francoščini – »Plusieurs en bal m'ont disque je suis belle, que je dance a merveille et d'autres flatteries, dait je le croire?« –, ki utrjuje prepričanje o velikem pomenu lepe obleke, odražajoče družbeni status, prestiž in bogastvo njene nositeljice. Zato je tako zelo pomembno, da je dekle – in z njo obleka – na plesu dejansko opažena.

V dnevniku naletimo na še štiri natančnejše opise ženskih oblek za priložnosti soareje pri ljubljanskih družabnikih, za sprehod in praznovanje rojstnega dne avtoričine mlajše sestre. Louise Crobath je enkrat nosila fino roza obleko iz »mousseline de laine« (tj. muslin, zelo lahka, rahlo prosojna in mehka tkanina, klasično tkana iz volne, privlačna na otip), a v laseh girlando iz vrtnic in belih biserov (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. januar 1844). Drugič je imela na sebi roza obleko ter v pričeski, ki so jo oblikovale roke spretnih frizerke,²²⁹ zelene atlasove²³⁰ liste (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 18. februar 1844). Ob neki tretji priložnosti si je poleg obveznega okrasja v laseh nadela novo temno modro obleko, ki je bila po njeni presoji odlično krojena in ji je lepo

228 Izvirno *Putz* v pomenu zunanjega izgleda ali oblačilnega videza, ki ne vključuje samo obleke, ampak tudi pričesko in nakit.

229 Najbrž matere.

230 Svilena tkanina.

oblikovala pas (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 17. april 1844). Za sorojenkin osebni praznik pa je nosila obleko iz rožnatega batika²³¹ in na nogah precej lepe in nove čevljuje (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 6. junij 1844). Pripominja, kako se vselej razveseli prazničnih priložnosti, saj se tedaj vidi ljudi zares lepo urejene, ki tē tudi sami vidijo. Vendar kakor tedaj, ko se denimo loti govorjenja o ljubezenskih doživetjih – prežeta z meščanskim idealom skromnosti in dostojnosti –, odloži pero.

Oblačilni videz, ki vključuje obleko, pričesko, nakit, pokrivalo in obuvalo, se v življenju vzhajajoče meščanke kaže kot tisto področje, h kateremu je usmerjenih ogromno energij in s pomočjo katerega si lahko bolj kakor o individualnih nagibih in osebem slogu dame, ki hoče na vsak način vzbujati občudovanje pri drugih, znova ustvarimo zlasti predstavo o njeni socialni provenienci (in o tem, kdo so »stvaritelji« njenega življenja), družbenem statusu, premoženjskem stanju (očeta Blaža) ter načinu življenja Crobathovih. V še širšem risu pa o kulturnih razmerah in oblikah sociabilnosti na sredini 19. stoletja, kajti toalete oziroma boljše obleke se oblečejo zlasti za kazinske plesne in slavnosti.

Večerne in plesne obleke (pa tudi promenadne, pomladanske, poletne idr.) so bile v obravnavanem času dejansko največ iz muslina, ki se omenja v *Tagebuch 1844*, in batista; izmed oblačilnih materialov sta se redkeje uporabljala svila in perkal (gosta, vendar tanka bombažna tkanina s potiskom, iz katere so bile bluže, šali, srajce). Komajda kdaj so bile take obleke izdelane iz polsvile, listra (tj. lahka, svetlikajoča se in nekoliko hrapava tkanina iz bombaža in volne) ali volne. Pogostnost muslinastih oblek²³² si je mogoče pojasniti z njihovo sorazmerno do-

231 To je tkanina z vzorčki, ki se potiskajo s pomočjo voska.

232 Te so bile v prvi polovici 19. stoletja pri meščankah vedno manj izrezane, še najbolj na večernih oblekah. Rokavi so bili (v primerjavi s prejšnjimi dobami) vedno daljši, kar je veljalo tudi za krila oziroma obleke, ki so morale diskretno zakriti poprsje, zadnjico in telesne obline. Čez obleke oziroma ramena so se

stopnostjo, čeprav še zdaleč niso bile najcenejše. Za občutek: leta 1844, kar je čas nastajanja *Tagebuch 1844*, se je njihova cena gibala v razponu med dvema in 13 goldinarji, kar je predstavljalo do ene petine mesečne plače starejšega gimnazijskega profesorja, medtem ko je bilo za svilen obleko v približno istem času treba odšteti od 15 do 50 goldinarjev, kar je predstavljalo od ene četrtine do treh četrtin iste vrste plače (Baš 1987, 94, 130, 148 sl.). Ni bilo mogoče ugotoviti, koliko so pri Crobathovih (na mesec) potrošili za obleke in tudi ne, ali gre za konfekcijo ali po meri urezana oblačila, vendar z ozirom na dejstvo, da je zapisovalka v dnevnik za vsako priložnost imela novo opravo (prav tako pa so se stanu primerno morali opraviti njeni sorojenci in starša) in da se je posebej skrbno napravljalna za sprehajanje na promenadi in za plese, lahko sklenemo, da so bili ti izdatki veliki. Vendar nikakor niso bili zaman, saj je šlo za realno in simbolično naložbo,²³³ izhajajočo iz prepričanja, da tudi obleka, takó kakor v noveli *Kleider machen Leute* švicarskega pesnika, pisatelja in politika Gottfrieda Kellerja (1819–1890), vendarle naredi človeka²³⁴ in v osnovi odraža njegov izvor in družbeni položaj.

Ženski obleki in znamenjem, ki jih ta odseva, je na začetku 20. stoletja v knjigi *Dobra gospodinja* (1908) prevajalka in publicistka Minka Govekar (1874–1950), žena pisatelja, dramatika, prevajalca in nekaj časa ravnatelja Deželnega gledališča Frana Govekarja (1871–1949),

nosili šali, najpogostejše obuvalo so bili lahki brezpetni čevlji ali polškornji z nizko peto (Baš 1987, 148 sl.).

233 O vrednosti oblačil posredno pričajo oporoke in zapuščinski inventarji. Od dnevničarke približno poltretje desetletje mlajši Josip Jurčič je malo pred smrtjo dal napraviti oporoko, v kateri je del svojega »premoženja«, med katerim je bilo nekaj oblek, skupaj s pohištvom in ustanovnim deležem pri *Ljubljanskem zvonu* zapustil bratu in sestri (Perenič 2021, 17).

234 Dogajanje je postavljeno v 30. leta 19. stoletja. V središču novele je zgodba krojaškega vajenca Strapinskega, ki se kljub revščini lepo oblači in ga ljudje zaradi njegovega videza zamenjajo za poljskega grofa (Keller 2021).

namenila naslednje vrstice, katerih vsebina je veljavna tudi za dobo mladosti Louise Crobath, in sicer zlasti v tistem segmentu, kjer je govor o oblačenju, ki naj bo stanu primerno. Takole beremo:

»Tudi v obleki naj kaže ženska nekaj svojega, svojo osebnost in naj ne posnema v vseh podrobnostih drugih. Res je sicer, da je ženska smešna, če se nosi prav po starem, zato je prav, da gleda v splošnem na modo. Toda uloge brezumne opice pa tudi ni treba igrati. [...] Oblači se torej primerno svojemu stanu, svoji starosti in letni dobi; skrbi, da je tvoja obleka čista in neraztrgana ter da te tvoja oprava ne dela smešno in pohabljeno, nego da delaš povsod vtisek pametne in varčne Slovenke, ki ima okus ter ve, kaj je lepo in čemu se človek oblači.« (Govekarjeva 1908, 124–125)

Čeprav od začetka 19. stoletja oblačilnih redov, ki bi kmetom prepo-vedovali nošenje oblek iz materialov (mišljene so industrijsko izdelane bombažne tkanine), iz katerih so se izdelovale obleke za višje sloje (npr. meščane), ni bilo več, vseeno niso poniknila prizadevanja, da se tudi z oblačenjem oziroma oblačilnim videzom še naprej prispeva k vzdrževanju obstoječega družbenega reda. Zgodovinar Dragan Matić izpostavlja tovrstna prizadevanja »častitljivega škofa« Antona Martina Slomška in cerkvenih krogov, ki so radi poudarjali in ponavljali, da kmečkemu človeku pristoji kmečka obleka (iz domačega platna in narejena doma) (Matić 2001b, 251–252). Vseeno se je bilo v deželnem stolnem mestu Ljubljani v istem času mogoče nositi nekoliko drugače. Kakó – skozi očala uveljavljajoče se bidermajerske mode v trinajstem letu po dunajskem kongresu, ki je rojstno leto Louise Crobath – poma-ga v naslednjem opisu približati France Kidrič:

»Mesto ob vodi, ki prihaja od zapada sem z Vrhnike, v časih, ko sta »Wiener Modenzeitung« in »Mercure de France« predpisovala damam tesno prepasano taljo, zvončasto krilo in avbi sličen klobuk s trakovi in z velikim nadčelnim senčnikom, gospodom pa dolg temen frak brez

izrezkov, tako zvani »kveker«, svetlejše, spodaj široke hlače, vzorčast telovnik, visok trdi ovratnik, temno ali svetlo ovratnico, ki so jo ovijali krog ovratnika, visok svetel ali temen cilindar in palico! [...] Skratka: Ljubljana v dobi, ki so ji dvajset let pozneje [1848] vzdeli po neki tipični figuri v šaljivem listu ime: Biedermeier!« (Kidrič 1938, LXXXIX)

Razberemo, da ne gre zgolj za obleko (tj. tisto, kar pokriva zgornji in spodnji del telesa), ampak tudi različne pritikline, predmete, ki sodijo k njej, najsi bo to cilindar, palica, senčnik ... Enako pomembni so bili nekateri drugi oblačilni dodatki, med katerimi omenimo špenzer (šal), rokavice, muf, torbice, ter nakit (obročkasti ali dolgi, z diamanti okrašeni uhani, zapestnice iz nizov kroglic, prstani s kamenčki, ovalne zaponke z okrasnim in zlato okvirjenim kamnom ali s t. i. kapeljskimi obeski, tanke črne in v zlato prehajajoče verižice). Lasulje se niso nosile. V modi so bile frizure – z ob straneh zavitimi, skodranimi lasmi, ki se lahko spuščajo na ramena (Baš 1987: 148–149, 151–152).²³⁵ Avtorica *Tagebuch 1844* ob oblekah, ki jim gre največja pozornost, omenja nakit iz koral ter čisto posebej girlande, ki so iz cvetja. V njenem primeru so to iz vrtnic bele in rdeče barve spleteni venčki, ozaljšani z biseri in v loku obešeni čez lase oziroma glavo (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. januar, 21. junij, 4. september 1844). Z vsem naštetim je Crobathova

235 Bidermajerski nakit je v diplomski nalogi iz leta 1978 temeljito preučila umetnostna zgodovinarica Marjeta Ciglenečki, na katero se Baš v obravnavi tega segmenta oblačilnega videza veliko sklicuje. Za kulturno zgodovino Dunaja in mode v habsburški monarhiji je uporabna knjiga *Wiener Mode im Wandel der Zeit* [Dunajska moda skozi čas] Leopoldine Springschitz, objavljena leta 1949, saj je bogata z več deset umetniškimi prilogami, ki omogočajo nazornejšo predstavo o oblačilni kulturi in kostumih. Obravnavano je modno časopisje v prvi polovici 19. stoletja, poučimo se o modnih trendih, med katerimi je bil triumf škotskega karirastega vzorca, ali denimo priljubljenosti dodatkov, kakor so bili dežniki, rokavice, pahljače, torbice. Avtorica knjige se dotakne trenda spreminjanja frizur in uporabe kozmetike. Opisano je prevzemanje hlač v splošno oblačilno kulturo (Springschitz 1949, 18–19, 57–58).

hči v obilju razkazovala svojo moč, kajti nakit v njenem času ni bil poceni. Prvič zato, ker so bila šele sredi 19. stoletja odkrita najpomembnejša najdišča dragih kamnov in zlata, drugič zaradi tega, ker je šlo za ročno izdelavo, pri čemer je treba vedeti, da se je nakit povečini kupovalo zunaj Ljubljane, denimo v Trstu (Baš 1987, 152–153), kamor je iz poslovnih vzgibov večkrat potoval Blaž Crobath.

Na obravnavanje oblačilnega videza oziroma mode v širokem spektru njenih kulturnih in političnih pomenov spodbuja Elizabeth Wilson (1989),²³⁶ ki opozarja, da ne glede na to, kakšen odnos gojimo do mode, ta skozi zgodovino predstavlja pomemben vidik vsakdanje kulture – in je že zaradi tega ni mogoče prezreti. Nemški sociolog René König bolj kakor o oblačilih govori o modi, vendar podobno poudarja, da te ne gre razumeti samo z ozirom na določen predmet (npr. obleko), temveč kot obnašanje v najrazličnejših situacijah in nasproti najrazličnejšim predmetom; kot »socialni totalni fenomen«, h kateremu je treba pristopati iz različnih perspektiv²³⁷ (König 1988, 402; prim. König v Schnierer in Schnierer 1995, 223). Njegova osrednja

236 Elizabeth Wilson (1989) si je prizadevala, da bi raziskovanje mode postalo samostojna akademska disciplina. V knjigi *In Träume gebüllt: Mode und Modernität* jo je preučevala v odnosu do modernosti oziroma v povezavah z modernizacijo (industrializacijo, urbanizacijo). Pokazala je tudi, kako oblačila označujejo posameznike, jih naredijo bodisi vidne bodisi nevidne oziroma anonimne. Poudarja pomen estetike v življenju posameznika in sploh v sodobnem življenju ter pri modi izpostavlja estetsko ustvarjalnost in umetniškost. V odnosu do del, ki obravnavajo starejša obdobja v zgodovini, je pobudno brati študije, ki se osredotočajo na modne trende v 20. stoletju. Konec prejšnjega stoletja oziroma 80. in 90. leta skozi svet visoke mode obravnava Thomas Schnierer, ki se tako kakor Wilsonova in nekateri drugi zavzema za to, da bi moda postala resno področje raziskovanja. Poudarja vlogo mišljenja pri oblačenju ter organiziranost in nadzorovanost oblačilne kulture. Na podlagi različnih socioloških teorij (npr. Simmla, Tönnies, Webera idr.) modo povezuje s procesi modernizacije in globalizacije (Schnierer 1995, 223–239).

237 Sociološke, antropološke, filozofske, komunikološke, etnološke itd.

teza je bila, da moda predstavlja simbolično komunikacijsko sredstvo, ki služi za signaliziranje bližine ali oddaljenosti. Moda torej zajema celotnega človeka (König 1988, 49).²³⁸ Podobno tudi Baudrillard (1991), medtem ko Silvia Bovenschen nasprotuje čezmernemu raztegovanju pojma moda, saj je ta vendarle najtesneje povezana z obleko, ter kot edino konstanto mode poudarja (paradoksalno) trajnost sprememb v njej (Bovenschen 1986, 13; Bovenschen v Schnierer 1995, 223 sl.).²³⁹ So si pa vsi raziskovalci enotni v stališču, da je (oblačilna) moda pojav, bistveno povezan z izkazovanjem skupinske oziroma

238 König je v opreki z več preučevalci mode trdil, da ta ni »produkt kapitalizma« (König 1988, 403), ampak ima svoje izhodišče v prazgodovinskih in arheoloških pogojih, ki segajo vse do kamene dobe, in sicer paleolitika. Modo v zgodovinskem prerezu razdeli v štiri sloge. Prvi in drugi slog pokrivata dobo od arhaičnih visokih kultur do evropskega fevdalizma in kaže, da je moda ekskluzivni znak bogastva in omejena na višje razrede. Tretji slog, ki traja vse do leta 1914, pomeni korak k demokratizaciji, pri čemer moda buržoazne denarne aristokracije (König 1988, 213 sl.) služi predvsem »razlikovanju« (König 1988, 424) in izključuje široke sloje prebivalstva. Četrti izmed slogov pa se povezuje z radikalno demokratizacijo mode, pri čemer se rušijo pregrade med socialnimi sloji (König 1988, 429). Primer Louise Crobath bi sodil v tretji slog oziroma tip.

239 Med sodobnejšimi in prodornimi preučevalci mode in kulture oblačenja ne pozabimo niti na antropologinjo Gabrielo Mentges, ki v več delih obravnava evropsko modo med sredino 15. in 20. stoletja. Njene analize segajo od vprašanj oblačilnih kodeksov pri aristokratskih in meščanskih elitah, kar je pomembno za naš kontekst, do vprašanja modeliranja teles spolov z oblačenjem. Če je v srednjem veku prišlo do ločitve med oblačili za duhovno elito in učenjake, ki so vseeno ostali zvesti dolгим moškim opravam, ter posvetno modo, pa je po zaslugi prevlade meščanskega sloja od konca 18. stoletja dalje meščanska moda, ki se je najprej vzorovala pri modi višjih, aristokratskih slojev, postala normativna in postopoma vse bolj funkcionalna. Oblačila se kažejo kot pomemben predmet materialne kulture in vsakdanje prakse, ki posreduje in uresničuje norme in kulturne predstave o telesu, spolu in identiteti (Mentges 1994, 27–43; Mentges, 2000, 67–92; Mentges 2005, 11–54; Mentges 2011).

kolektivne pripadnosti — v našem primeru meščanskemu stanu – ter da predstavlja in odraža specifične socialne, kulturne, zgodovinske, prostorske kontekste.

Obenem gre pri modi vselej za željo po izstopanju. V eseju o modi z naslovom »Philosophie der Mode« iz leta 1905, ki velja za enega od pionirskih dosežkov na tem področju, je nemški filozof in zgodovinar Georg Simmel (Simmel 1911, 29–64) ugotavljal, da je moda, ki jo razume predvsem z ozirom na obleko, tudi tisto, kar ni značilno za vse ljudi oziroma družbo. Modo razume kot vrsto kulturne prakse, ki je izrazito pogojena s človeškim dualizmom oziroma z dvema enakovrednima potrebama, ki sta v napetostnem razmerju. Eno je potreba po stapljanju z drugimi in družbo, drugo je potreba po izstopanju iz nje oziroma težnja biti edinstven, neprimerljiv, poseben (Simmel 1998, 241–259). To je mogoče zaslediti tudi pri Crobathovi prvorojenki, ki ve, kaj je priložnosti primerno oblačilo, ki z vidika primernosti ocenjuje izgled vrstnic in družabnic, vendar želi biti obenem lepša od njih ter za trud pri izbiri oprave pričakuje hvalo.

Simmel pojasnjuje, da se na socialnem področju omenjeni nasprotujoči si potrebi kažeta v dveh težnjah, in sicer posnemanju in razlikovanju. Če posnemanje posamezniku omogoča, da v svojem delovanju ni sam in se »pojavlja kot skupinsko bitje, kot nekakšna posoda socialnih vsebin« ter po tej poti »najde svojo zadovoljitev v stapljanju posameznega s splošnim«, je bistvo razlikovanja »izstopanje iz splošnosti«, s čimer je izpolnjena potreba posameznika po novih življenjskih oblikah (Simmel 1998, 241). S tega stališča moda zadovoljuje tako našo potrebo po splošnem kakor individualnem – ki ga v obravnavanem primeru ni mogoče zares (raz)ločiti od občega, saj je zavest o stanovski pripadnosti in izenačevanju s tistimi, ki so avtorici *Tagebuch 1844* ekonomsko, socialno, kulturno, politično in kako drugače blizu, močnejša od intimnejših in osebnejših hrepenenj. Razmejitve med posamezniki se

po Simmlu razen po spolu torej določajo tudi glede na njihov socialni izvor – in ne individualne razlike.²⁴⁰

V odnosih med družbenimi sloji oziroma razredi pa prav tako po Simmlu še velja, da so višje plasti družbe tiste, ki se skušajo razmejevati in izolirati od nižjih plasti in lahko predstavljajo zgled za posnemanje.

»Moda je, kot rečeno, proizvod razrednega ločevanja in z njo je tako kot s številnimi drugimi tvorbami, pri čemer velja še posebej omeniti čast, katere dvojna funkcija je v tem, da določen krog povezuje in ga obenem izolira od drugih. [...] Moda tako pomeni po eni strani priključitev sebi enakim, enotnost z njo zaznamovanega kroga, in ravno s tem zaprtje te skupine pred nižje stoječimi na družbeni lestvici« (Simmel 1998, 243).

Zato bi lahko rekli, da je moda kot pojav bolj vezana na višje plasti družbene strukture; da je nekakšna »igra«, ki »pripada le zgornjim družbenim slojem«. Po njih pa si modo postopoma prisvajajo nižje stoječi na družbeni lestvici. S tem ko si začnejo prisvajati oblačila, stil idr., »prebijejo enotnost v tako simbolizirani sopripadnosti zgornjih slojev«, zaradi česar se slednji znova obrnejo k novi modi in se znova diferencirajo od ljudske množice (Simmel 1998, 244). Moda dejansko potrebuje stratificirane družbe, pri čemer si jo lasti predvsem ena njena plast oziroma socialna skupina.

Kot socialna opora, sredstvo za poudarjanje družbenega položaja v srednjem višjem sloju, izobrazbe, ekonomskega statusa in kulturne orientacije ter ne nazadnje kot znamenje prehoda iz nižje v višjo plast kulture imetja (ne pozabimo, Crobathovi se intenzivno družijo s propadajočimi plemiči) služi moda tudi Louise Crobath, katere obleke je zlasti na podlagi uporabe naštetih oblačilnih materialov ter uporabljanih dodatkov oziroma nakita mogoče prištevati k zadnjemu obdobju

240 »Moda posnema dane vzorce in s tem zadovoljuje potrebo po socialni opori. Posameznika usmerja na pot, po kateri hodijo vsi, daje splošen vzorec [...] Prav nič manj pa ne zadovoljuje tudi potrebe po različnosti, težnje po diferenciaciji, spremembi, izstopanju« (Simmel 1998, 243).

fevdalne družbe (Baš 1987, 10). Pri tem je pomembno vlogo odigral razvoj denarnega gospodarstva in denarnogospodarska okrepitev, s katero so postali predmeti mode širše dostopni in s pomočjo katerih so lahko od plemstva nižje stoječi sloji, h katerim sodi meščanstvo, začeli vzpostavljati enakost z vrhnjimi plastmi družbe (Simmel 1998, 245).²⁴¹

V teoriji/filozofiji mode se je pod vplivom Simmla uveljavil t. i. »trickle-down« pristop (teorija kapljanja),²⁴² s katerim je mogoče pojasniti proces kapljanja potrošnih dobrin iz vrhnjih plasti družbe v nižje družbene sloje, zlasti v povezanosti z gospodarsko okrepitvijo izobraženskega meščanstva. V tega se umešča avtorica dnevnika, katere oblačenje in sploh življenjski slog lahko pojasnimo tudi na način posnemanja višjih

241 Tam, kjer ni vertikalne stratifikacije, se moda polasti družbe na ravni horizontalne stratifikacije, ko si posamezne skupine oblikujejo posebno modo, ki jih pomaga razlikovati od ostalih skupin na isti ravni.

242 Med mlajšimi zagovorniki tega pogleda iz sredine 80. let prejšnjega stoletja je Grant McCracken. Prav tako je menil, da je prisvajanje mode vselej selektivno, kar bi pomenilo, da se posnemajo samo določeni elementi oziroma prvine mode. Vendar je hkrati soglašal s Simmlom, ko ta pravi, da moda izraža in utrjuje družbene razlike. Opomnil pa je tudi na to, da je treba modo opazovati ne samo v povezanosti z gospodarskimi vidiki in družbeno strukturo, ampak tudi z ozirom na spol, starost, etnično, kulturno, versko, političnonazorsko pripadnost itd. (McCracken 1985, 39–54). Vendar ima Simmla teorija nekatere nasprotnike, če omenimo Charlesa W. Kinga, ki trdi, da teorija Georga Simmla ne zdrži v dobi modernosti. Kot prvo zato, ker je prišlo do ekonomskih in socialnih izenačevanj, zaradi česar si večji del prebivalstva lahko privošči prevzemanje najnovejše mode. Kot drugo, ker obstajajo množične komunikacije, časopisi, televizija, ki omogočajo, da ekskluzivni modni vzorec iz Pariza ali Amerike v nekaj urah doseže množično občinstvo. In kot tretje, ker so se spremenile proizvodne in prodajne strategije, ki onemogočajo vertikalno pretakanje informacij, saj so sezonske kolekcije v zelo kratkem času v veleblagovnicah potrošnikom na voljo po prijaznejših, »ljudskih« cenah. Posledica tega je, da za proces kapljanja oziroma vertikalni tok sprejemanja mode na ravi potrošnikov sploh ni časa. Do razlikovanja pride kvečjemu na ravni proizvodnje oblek (višji razredi težijo k višji kakovosti materialov, izdelave) (King 1976, 375–392).

slojev (aristokracije in plemstva). Obenem pa naj bi bile po Simmlu ženske (za razliko od moških) bolj privržene in podvržene modi, kar je mogoče razložiti z njihovim socialnim položajem skozi zgodovino in zlasti s položajem žensk v poklicnem stanu. Kajti če je bil moški, ki je vstopil v izbrani poklicni stan, s tem izenačen z drugimi pripadniki poklica in stanu, je ženski socialno kompenzacijo predstavljala ravno moda, ki je odpravljala manko v njenem zgolj osebнем bivanju. Moda je v veliki meri nadomeščala to, »za kar se zdi, da osebnosti ni dovoljeno, da bi dosegla po zgolj individualni poti« (Simmel 1998, 252), ter s tem pomagala zadovoljevati tako žensko vznemirjenost po izstopanju kakor njeno potrebo po vezanosti na skupnost, svoj socialni krog in stan.

»Na utrjenih tleh običaja, povprečnosti, splošne ravni ženske močno stremijo za še močno individualizacijo in izstopanjem posamezne osebnosti. Moda jim na najugodnejši način ponuja ravno to kombinacijo: na eni strani področje splošnega posnemanja, plavanje po najširši socialni plovni poti, razbremenitev posameznika odgovornosti za njegov okus in delovanje, po drugi pa izstopanje, poudarjanje in individualno okrašenost osebnosti.« (Simmel 1998, 251)

Ob upoštevanju vpliva ekonomskih načel na različna področja življenja in v okviru svoje ekonomske teorije, ki ni bila brez posledic za kulturno-zgodovinske študije, je obleko in kulturo oblačenja na pragu 20. stoletja obravnaval ameriški sociolog in ekonomist Thornsten Veblen. V študiji *The Theory of the Leisure Class/Teorija brezdelnega razreda* (1899) je uvedel troje soodvisnih pojmov, ki so: brezdelni razred (*leisure class*), vpadljiva potrošnja/potrata (*conspicuous consumption*) in vpadljivo brezdelje (*conspicuous leisure*). Za nas je najbolj tehtno poglavje »Obleka kot odraz kulture imetja« (Veblen 2019, 99–110), kjer pojasnjuje, kako se splošno načelo vpadljive potrate (sinonim je presežna poraba) odraža v kulturi oblačenja oziroma na obleki. Obleka je po Veblenu eden od načinov za izkazovanje posameznikovega gmotnega položaja, saj oblačila preprosto

bodejo v oči. Bolj kot praktična vrednost, ki je »mehansko služenje temu, da odevajo imetnikovo telo«, je pomembna njihova tržna vrednost, ki jo določata »modnost in uglednost«. Zato Veblen potrebo posameznika, da se ugledno in modno oblači, razume kot »višjo« in »duhovno potrebo« (Veblen 2019, 99). Ne gre za naivno razkazovanje zapravljanja, ampak bolj nagnjenost k »skladanju z uveljavljeno prakso ter doseganju uradno priznanega standarda okusa in uglednosti« (Veblen 2019, 100).

Dokazovanje plačilne zmožnosti svoje družine, lagodne brezdelnosti in prestiža (ne pa toliko osebnih teženj) je za (samo)oblikujočo se meščanko, kakršno predstavlja Crobathova prvorojenka, bistvenega pomena. V *Tagebuch 1844* skuša tako sebe kakor svoje potencialne bralce dejansko prepričati, da njena obleka, ki je razkošna in lepa, stane veliko denarja, pa tudi, da se – po Veblenu – kot tista, ki jo nosi, ne ukvarja z nobeno vrsto produktivnega dela – in da je odvezana slehernega stika s produkcijskimi procesi (Veblen 2019, 100–107).²⁴³ Da ji torej v imenu glave družine in »stvaritelja« življenja pripada ta čast, da lahko troši, porablja – po Janku Sernecu – konzumira, s tem pa dokazuje plačilno in presežno zmožnost svoje družine ter krepi njen ugled in ime (prim. z Veblen 2019, 105–106).

Dejstvo, da je bila moda stvar ekonomije, vzporedno lahko potrdimo z dopisi iz približno istega časa v periodičnem tisku. Med njimi je prispevek oziroma »odperto pisemce« nekega Alojzi[j]a Globočnika iz Kroke, objavljen 14. septembra 1859 v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, kjer avtor zabavlja čez »lajtarsko modo«,²⁴⁴ zaradi katere da bo treba širiti vrata.

243 Poleg elegantnih in nabranih oblačil, ki njihovim nositeljicam onemogočajo vsakršno koristno delo in obenem krepijo njihovo dostojanstvo in ugled, na brezdelje namigujejo ročno izdelani čevlji (s francosko peto), svetlikajoči se cilinder ali nepraktičen ženski klobuček, sprehajalna palica, dolgi lasje idr.

244 Lajta v pomenu »velik, podolgovat sod«.

»Zakaj so, menda na Francozkem, najdle ženske to »lajtarsko« nošo, ne vém, čeravno bi se utegnilo misliti, da zato, da je ktera miloserčna Adamova hčerka želela znajti kaj, kar bi ogrinjalo bilo tiste ženske širjave, ktera vsled naturnih postav le 9 mescov térpi in ktera ni pri vsaki ženski brez očitnega spodtikleja. »Nosimo se vse tako široke, da nihče ne bo spoznal, kar je ta ali una s Kurentom pregrešila[,]« – je menda rekla kakošna dobrovoljna Francoz[i]nja, in lejte! [Ž]enska za žensko se je vtaknila v obroče, in lajta za lajto, sod za sodom korači sedaj križem svetá.« (Globočnik 1859, 279–280)

Priča pa prispevek tudi o tem, kako je »sodarska« moda krinolin s tujega prišla na Slovensko in celo že iz mesta v vas (med hišne, kuharice, kmetice), kjer razberemo odločno priseganje dopisnika na »stanovsko razslojeno družbo« (Grdina 2001, 279–280). To velja na neki način za prvi slovenski dnevniški roman *Beatin dnevnik* (1887), katerega dogajanje je Louise (Crobath) Pesjakova umestila na grad Snežnik na Notranjskem ter med nižje kranjsko plemstvo²⁴⁵ in je zlasti zaradi nekaterih motivnih drobcev kot zgodovinski vir zanimiv tudi s stališča bidermajerske mode. Za ponazoritev vzemimo kratek opis guvernantine²⁴⁶ obleke, ki je bogato nagubana, da se v njej lahko skrijeta obe varovanki, Roza in Vijola (Pesjakova 1887, 35) – in kaže na razkošnost, a obenem nepraktičnost oprave. Še dražjo »sivo svilno popotno obleko«, ki se omenja ob njenem izstopanju iz kočije, nosi grofica Dora (Pesjakova 1887, 59–60), ki je pozneje preoblečena v lahko belo (Pesjakova 1887, 71) in zatem v enako čudovito sinjo obleko (Pesjakova 1887, 79). Ostarela kneginja pa ima na sebi obleko iz rumenega foularda (Pesjakova 1887, 81), ki je tudi veljal za lahko in dražjo tkanino, običajno

245 To sem na podlagi *Tagebuch 1844* Louise Crobath odkrila avtorica pričujoče knjige. Za več gl. Perenič 2019.

246 Guvernanta Beata je alter ego pisateljice.

iz mešanice svile²⁴⁷ in bombaža ter potiskano z enostavnim, drobnim vzorcem.

Kako se hoče dama vtisniti v spomin prihodnjih ljudi, ob *Tagebuch 1844* in na njegovi podlagi spisanem dnevniškem romanu *Beatin dnevnik* (gl. Perenič 2019) navsezadnje potrjujejo umetniške slike in redkejšo ohranjene fotografije. Posebej mislimo seveda na široko poznan stiliziran portret, ki prikazuje avtorico *Tagebuch 1844* pred letom 1848²⁴⁸ in je delo Mihaela Stroja, hrani pa ga Narodna galerija v Ljubljani. Na njem portretiranka nosi čudovito belo obleko z naborki, modro cvetlično girlando, viseče uhane z dragimi kamni, ovalno sponko s kapeljskim obeskom in okoli pasu bidermajerski šopek, v katerem prevladujejo vrtnice.²⁴⁹ Ta portret je za Louise Crobath z vidika mode, v širšem smislu pa tudi z vidika podobe ljubljanskih meščanov oziroma meščank²⁵⁰ naravnost reprezentativen.

247 Iz te so tudi zavese ter ogrinjalo zofe in naslanjača (Pesjakova 1887, 48).

248 Leta 1848 je torej postala žena bogatega trgovca Simona Luke Pesjaka (Perenič 2022, 22–24).

249 Te ima na poprsju in v laseh tudi na oljnem portretu, ki je delo Karla Vogla in je iz leta 1848 (Perenič 2022, 23). Na še enem Strojevem portretu iz poznejšega časa, in sicer iz leta 1855, pa je ozaljšana z zlatimi uhani in prav tako ogrlico (s kapeljskim obeskom) ter zapestnico, ki so vsi okrašeni z zelenimi kamni.

250 Za namen boljšega vizualnega predstavljanja izgleda ljubljanskih meščanov in meščank smo uporabili katalog *Podobe ljubljanskih meščanov: Mestni muzej* (Moder idr. 1991).

5.3 Kdo hodi?

Entworfen von Franz v. Kurz.

Lithog. und verlegt v. G. Ritz in Laibach.

Der Congressplatz in Laibach.

Slika 3: Jurij Pajk, Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Kongresni trg v Ljubljani, 1836, litografija. Hrani: MGML Ljubljana.

5.3.1 V ritmu stanu in srca

V funkciji reprezentiranja oblikujočega se meščanstva je bilo tudi sprehajanje – sprva privilegij plemstva²⁵¹ in postopoma praksa vseh družbenih slojev. Pri njem se z obleko in tej pripadajočimi dodatki v javni sferi (kakor pri plesanju in galantnem druženju) ne predstavlja samo posameznik oziroma posameznica, ampak se prek njega oziroma nje osvetljuje vsa družina, kar prispeva k (samo)zvesti ter občutku pripadnosti znotraj meščanskega stanu. Nemška kulturna zgodovinarica Gudrun M. König (1996) je v monografsko izdani študiji sprehod oziroma sprehajanje v javnih prostorih, kakor so aleje, sprehajališča in parki (katerih razvoj je dejansko vzporeden pojavu sprehajanja), identificirala in opredelila kot kulturno prakso, močno povezano z vzponom nanovo nastale družbene plasti meščanstva zlasti od zadnje tretjine 18. do sredine 19. stoletja.²⁵² Sprehod se je (v nasprotju z razumevanjem takega gibanja kot banalnega in vsakdanjega početja) skozi 18. in 19. stoletje razvil v pravi emancipacijski akt meščanstva, saj je prispeval k uprizarjanju meščanskih norm in vrednot. Meščanstvo se je tako še na en način začelo ločevati od plemstva, prevažajočega se v kočijah. In od sebe nižje stoječih slojev, katerih pripadniki so povečini hodili peš – vendar iz nujnosti ter poklicnih ipd. potreb. V meščanskem miljeu pa se je peš hodilo z namenom demonstriranja lepega vedênja in (samo) predstavljanja, kar je posledica razpolaganja s prostim časom ter potrebe po izkazovanju razkošja in brezdelnosti. Königova prikaže sprehod in sprehajanje v transformacijah; najprej se zgodi prehod od vožnje k hoji, pri kateri pride pride še do premika iz notranjosti (sprehajalca

251 Plemstvo je imelo ta privilegij, ko je bil še stanovski red in so kot posebna korporacija imeli stanovske privilegije.

252 Königova se osredotoča na čas med letoma 1780 in 1850, kar pokriva obdobje mladosti in odraščanja Louise Crobath.

oziroma sprehajalke) navzven, saj se med sprehajanjem predstavlja meščanska samozavest, tisti, ki se sprehaja, pa se vključuje v meščansko javnost in si pridobiva njeno naklonjenost oziroma naklonjenost sebi stanovsko enakih. Zato je sprehod mogoče po Königovi opredeliti kot kulturno-estetski program, v katerem estetskemu užitku začne služiti tudi narava.

Pri osvetljevanju družbenega in kulturnega pomena sprehajanja je Gudrun M. König posebej opozorila na nekatere moralno-etične razsežnosti, in sicer na njegovo vlogo pri samouresničevanju »razsvetljenih« meščanov ter pri oblikovanju njihove notranjosti. Namen sprehoda ni bil samo v razkazovanju, ampak tudi pomagati prebivalcem, ki so bili odtujeni od narave, da se vrnejo v čas pred napredkom civilizacije, da vsaj delno nadomestijo izgubo »naravnosti« ter se ostresejo malenkostnih bremen mestnega življenja. To se ujema s filantropskimi cilji izboljšanja družbe, saj je pri sprehajanju poudarek na notranjem očiščevanju, ki je eden od dejavnikov v moralnem in osebnem razvoju in rasti posameznika. Opazovanje lepe narave naj bi sprehajalcu pomagalo uravnati čustva in osvoboditi njegovo dušo težav ter mu omogočilo, da se telesno in duševno sprosti. Spregledati ne gre niti medicinskih vidikov sprehajanja, kajti sprehod predstavlja enega izmed dragocenih virov zdravja. Zlasti v višjih družbenih slojih, kjer je bila fizična obremenjenost manjša kakor v nižjih plasteh družbe, se je povečalo zavedanje o gibanju kot bistvenem dejavniku zdravja (König 1996, 11–64, 230–243, 259–262).²⁵³

Semkaj bi sodili daljši meščanski²⁵⁴ sprehod ali pohod v obliki družinskega ali nedeljskega izleta, ki so se ga po možnosti udeležili vsi člani

253 Posebej je izpostavljen družinski sprehod (König 1996, 224).

254 Tu je pridevek »meščanski« znova (za)mišljen v povezavi s predstavami, ki so bile v osnovi stanovske.

družine, vključno z očetom,²⁵⁵ sprehajanje na promenadah v zdraviliščih ali pa denimo sprehodi v (pri)mestnem zelenju, kakršne v *Tagebuch 1844* predstavljajo tisti na Rožnik in so učinkovali poživljajoče na telo in duha ter takó predstavljali nasprotje gibanju po zadušljivih, higien-sko problematičnih ali (pre)polnih mestnih ulicah.

Da je hoja (najsí gre za sprehajanje po mestu najsi merimo na daljše pohodništvo, romanje ali obiskovanje zdravilišč, t. i. »Kurort«, v katerih se je hodilo na promenade) veliko več kakor fizična dejavnost, potrjuje knjiga študij iz leta 2023 z naslovom *Geben – kulturwissenschaftliche Erkundungen zu alltäglichen Praktiken* v uredništvu Konrada J. Kuhna, v kateri vsi avtorji stojijo na stališču, da hoja ni samo navadno in naravno premikanje s korakanjem, ampak kompleksna telesna praksa, ki se jè je ne samo težko naučiti, temveč odraža tako individualne kakor kolektivne izkušnje in je prežeta z družbenimi in kulturnimi pomeni. Hoja kot telesna in rekreacijska dejavnost se povezuje z različnimi ravnmi pomenov, ob čemer prihaja do izraza tudi njena povezanost s spolom, krajem idr.

Za nas je morda najbolj (s)po(d)buden prispevek Claudie Frick, ki obravnava prakso sprehajanja v (malo)mestnem okolju Innsbrucka 19. stoletja. Frickova sprehod razume kot družbeno prakso javnega predstavljanja, povezano predvsem s primerno obleko, dodatki (cilindri, sprehajalne palice, klobuki, šali idr.) in ustreznim vedénjem, ki poudarjajo in krepijo tipično meščanski habitus (Frick 2023, 45–60).²⁵⁶

255 Družinski sprehod ali izlet je postal motiv v pesniških podobah Louise (Crobath) Pesjakove, zbranih v dveh pesniških knjigah za otroke in mladino z naslovoma *Vijolice* (1889) ter *Ins Kinderherz* (1885). Omenimo pesem Prvega majnika dan (Perenič 2022, 175–176).

256 Elisabeth Waldhart denimo preučuje, kako hoja zaznamuje mestni prostor Innsbrucka (nav. po Frick 2023, 17–45), Franziska Niederkofler pa analizira hojo v majhnih mestih z etnografskega gledišča (nav. po Frick 2023, 104–

Meščanski sprehod v 19. stoletju torej ni samo blagodejna dejavnost, ki omogoča mentalni počitek, izboljšuje duševno zdravje in ponuja zmerno telesno aktivnost, ampak predvsem priložnost za to, da se posameznik v javnem prostoru (po)kaže in je viden. Ravno tako sta sprehajanje in hoja pokazatelja razumevanja družbenega sveta. Zato poleg obleke enako pomemben meščanski ideal predstavlja pravilna hoja, ki naj bi bila pri zrelem meščanu oziroma meščanki kar se da pokončna, saj se s tako držo telesa simbolično prikazuje notranjo samozavest in samostojnost, dostojanstvo in moč stanu, ki mu sprehajalec oziroma sprehajalka pripada. Prav tako pa je sprehajanje sredstvo razlikovanja meščanstva od preostalih prebivalcev in posebej delavstva: meščani zaslužijo toliko, da si lahko privoščijo prosti čas, v katerem se lahko (lepo oblečeni) brezbrizno in brezdelno sprehajajo in celo (po)lenarijo.²⁵⁷

105). Vendar hoja in sprehajanje nista kulturni in socialni insigniji nujno samo pri premožnejših ljudeh, ampak lahko podoben pomen dobita v nižjih slojih družbe. Bernd Jürgen, ki je analiziral sprehajanje predstavnikov nižjih plasti družbe okrog leta 1900, je v svoji študiji pokazal, kako je pri delavstvu mogoče razlikovati med specifičnim načinom hoje med delovnim tednom in opravljanjem obveznih poti ter hojo oziroma sprehajanjem kot prostočasno dejavnostjo; prvo vrsto poti so morali delavci običajno prehoditi hitro, kar ima vpliv na način hoje, druga vrsta hoje pa je bila tudi pri njih ležernejša in v tem smislu podobna sprehodom predstavnikov višjih slojev (Jürgen 1994, 429–430, 437–439).

257 Zanimanje za »flâneurja«, kar je francosko poimenovanje za sprehajalca, pohajkovalca, brezdelneža, opazovalca in tudi soustvarjalca mestnega, uličnega življenja, je spodbudil Walter Benjamin. Izhajajoč z marksističnega stališča, je »flâneur« po eni strani opisan kot buržoazni diletant, ki kot figura zacveti okrog sredine 19. stoletja, zlasti v velikomestnem okolju Pariza, po drugi strani pa Benjamin pokaže na njegovo ločenost od družbe, že zapuščenost v množici in odtujeno opazovanje drugih z roba mestnega življenja. Svoj konec naj bi po Benjaminu »flâneur« dočakal v dobi potrošniškega kapitalizma (Benjamin 1939, 50–91).

5.3.1.1 Zvezdna aleja

Med javnimi prostori, ki so v Ljubljani predstavljali »modni oder«,²⁵⁸ na katerem so se med sprehajanjem razkazovala tako oblačila in modni dodatki kakor blaginja in svetovljanskost vzhajajočega in oblikujočega se meščanstva, je bil v središču mesta urejen park, v katerem je bila pod pokroviteljstvom guvernerja barona von Schmidburga²⁵⁹ v sedmem letu po Dunajskem kongresu, in sicer 1822, zasajena aleja. Mislimo na »Sternallee«, park, ki se ga je prijelo ime Zvezda in je po navedbah v popotnih spominih zgodovinarja, publicista in politika Heinricha Coste (1796–1870) močno vplival na javno življenje prebivalcev tedanje in poznejše Ljubljane. V *Reiseerinnerungen aus Krain* Costa park najprej primerja s punčico očesa (nem. *Augapfel*), s čimer skuša približati dejstvo, kakó pomemben je bil za ljubljanski živelj: za otroke in mladino, ki so v njem, z besedami potopisca, našli varno igrišče, zbirališče in zabavališče, in enako za starejše in bolne, ki so se semkaj prikradli, da bi si okrepčali dušo in sodelovali v javnem življenju stolnega mesta. V nadaljevanju alejo poimenuje okras Ljubljane (Costa 1848, 37–38). Nahaja se v središču mesta in štirikotnika, katerega oglišča predstavljajo Uršulinska cerkev, Stanovsko gledališče (nem. *Ständisches Theater*), grad in stavba Kazine (nem. *Casino-Gebäude*), kjer se je na plesih

258 Na izraz naletimo v Frick 2023.

259 Baron Jožef Kamilo Schmidburg (1879–1946) je bil za deželnega guvernerja v Ljubljani imenovan leta 1822. Ob zaslugah za zasaditev Zvezde gre omeniti njegova prizadevanja za ustanovitev ljubljanskega muzeja ter povezave s čbeličarji in zlasti z Matijo Čopom, ki je že leta 1828 guvernerjeve hčere poučeval poljščino, nekoliko pozneje tudi francoščino in italijanščino (Kranjec 1960). Literarni zgodovinar France Kidrič (1938, CXIII–CXIV) posebej izpostavlja Schmidburgovo delavnost, in sicer njegova prizadevanja in zasluge za osuševanje barja, podpiranje kmetijske, filharmonične družbe, posojilnice ter prispevke k družabnemu življenju, pri čemer podčrta pomen in vlogo salona, ki ga je vodil Schmidburg.

vrтела Crobathova prvorojenka – na mestu, kjer je bilo v rimskem mestu Emoni javno kopališče, a v poznejših časih kapucinski samostan, ki je pod Francozi postal vojaško skladišče in konjušnica, dokler ni bil 1817 porušen. V srcu Ljubljane torej, nedaleč od tedanjega družinskega domovanja Crobathovih, od koder je Louise prihajala kakor na bulvar.

S tako podobo parka se sklada od Costove nekoliko starejša omemba akacijeve zvezdaste aleje na Kongresnem trgu, in sicer v knjigi *Die Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach*, kjer se njen avtor Fran Wilhelm Lippich/Lipič razpiše o tem za otroke in zlasti starejše ljudi, ki si ne morejo privoščiti daljšega sprehoda v zelenje, priljubljenem delu mesta. Lippich meni, da bi se aleji dobro podala fontana. Omenja pa tudi vojaško glasbo, ki se tu sliši ob poletnih večer (Lippich 1834, 117).²⁶⁰

V dnevniku *Tagebuch 1844* na znamenito, dnevničarki nadvse ljubo »Sternallee« ali t. i. zvezdno alejo (ta se pojavi celo v naslovu romana Jakoba Alešovca²⁶¹), od koder se je v spremstvu svoje druge resnejše simpatije (po Antonu/Toniju Debellacku), Louisa Znaimwertha, ali sovrstnic iz ljubljanskih meščanskih družin pogostoma odpravila na Rožnik, prvič naletimo v vpisu s prvega maja (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 1. maj 1844),²⁶² ki ga avtorica na istem mestu imenuje srečni,

260 Manj obiskana je bila po navedbah Lippicha aleja orehov na desnem bregu Ljubljance in na vzhodnem koncu notranjega mesta.

261 Gre za njegov roman *Ein Held der Sternallee: Roman aus der Gegenwart* (1866), ki se dogaja v Ljubljani in v katerega središču je zgodba mladeniča Alberta, nesrečno zaljubljenega v hčer premožnega rentnika Amalijo, ki se zagleda v tujca, brezvestnega prevaranta in pustolovca Gustava Rodena.

262 Sprehajanje v družbi gospe Debellack, Brunerja, Louisa Znaimwertha in Tonija Debellacka je na kratko omenjeno tudi v vpisu v dnevniku nekaj dni pozneje. Za dnevničarko se je slabo končalo, saj je (najbrž na vrtiljaku) izgubila precej lepo broško iz francoskih kamnov (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 6. maj 1844).

užitkovih in ugodij poln mesec.²⁶³ V parku se je lepo opravljena mudila v prvi polovici dneva, ki je bila vremensko prijetna, ter bila priča zabavi in pestri družini. Pestrosti gre vzrok iskati v dejstvu, da je bila zvezdna aleja zbirališče in srečevališče najrazličnejših ljudi; od dam do častnikov, kar posredno potrjuje Alešovec v svojem romanu, ko piše, kako je bil park, »Sternallee«, »Konzentrierungspunkt der Stadt«, pravcato družabno žarišče mesta. In prav tu so po navedbah avtorice *Tagebuch 1844* na kresni večer, 26. junija 1844, učenci v čast prof. [Janezu Krstniku] Kersniku,²⁶⁴ ki je sodil v krog Prešernovih učiteljev,²⁶⁵ priredili ognjemet, česar pa se je sama veselila zlasti zato, ker je slutila, da bo znova srečala Louisa Znaimwertha, »krivega« za to, da je začela pri njej podobna Antona/Tonija Debellacka polagoma bledeti. Četudi si, dobesedno in v prenesenem pomenu besede, »ukleščena« v korzet, dnevniku ne

263 Izvirno *Wonnemonat*.

264 Janez Krstnik Kersnik (1783–1850), ded pisatelja Janka Kersnika, narodni buditelj, vzgojitelj in od leta 1808 do smrti profesor fizike na ljubljanskem liceju. Bil je učitelj Matije Čopa in Franceta Prešerna in se je v srca na(ro)dobudnih dijakov vpisal tudi s tem, da je začel od leta 1849 za širšo javnost ob nedeljah popoldan predavati v slovenščini. Dijaki so njegov god ob kresu počastili s petjem, baklado, ognjemetom in s slavnostno pesmijo (Grafe-nauer 1928), kakršno je na začetku julija 1844 gospodu Janezu K. Kersniku, ki je obenem obeleževal 40. obletnico učiteljskega delovanja, na prvi strani priobčil Bleiweisov časopis (»Vénec hvaležnosti in spoštovanja Gospodu Janezu K. Kersniku« 1844).

265 Leta 1828 je v Ljubljani službovalo kakih petindvajset profesorjev, ki so poučevali tudi Prešerna, in sicer (fizik) Kersnik, Dagarin, Paušek, (zgodovinar) Heinrich, Frank, Siherl, Dolar idr. Kidrič med t. i. novimi močmi v humanističnih razredih na gimnaziji omenja (literarnega esteta) Matijo Čopa in Luko Martinaka. Med ljubljanskimi šolniki na bogoslovnem oddelku izpostavlja Jakoba Zupana in Jurija Dolinarja, na medicinsko-kirurgičnem oddelku doktorje Schneditza, Verbitza in Melzerja, na filozofiji poleg Kersnika in Heinricha matematika Schulza, filologa Metelka in botanika Hladnika, zunaj »šolskih dvoran« denimo zdravnika doktorja Lippicha (Kidrič 1938, CII–CIII).

upa povedati, da do njega čuti ljubezen, ampak to celo izrecno zanika, na istem mestu v *Tagebuch 1844* vseeno razberemo, da se je s Znaimerthom dotlej pogovarjala štirikrat (tako na galeriji na cesarskem ple-su kakor na nekem nedeljskem sprehodu) ter da ga v parku srečuje skoraj vsak dan in zagotovo ob četrtyh, ko se sama vrača (od maše) v samostanu in si lahko izmenjujeta poglede (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 26. junij 1844). V tem pogledu praksa sprehajanja ne samo krepí in potrjuje meščanske norme in predstave o telesu, obleki in vedénju, ampak lahko (s stališča meščanske morale, po kateri meščanska hči do poroke ne pozna nobenega drugega moškega tako dobro kakor svojega očeta) pelje na kriva póta. Na tem ozadju lahko zares razumemo, zakaj ni bilo zaželeno, da meščanska ženska oziroma hči, ki je morala biti primerno oblečena in »opremljena« (brez pokrivala ni šlo), v javnost, pa čeprav le na sprehod, hodi sama. Če je že imela spremljevalca, pa je moral biti tudi ta primerno napravljen (pokrit s cilindrom in s sprehajalno palico v roki), kajti sprehajanje kot samo navidezno nepomembna prostočasna dejavnost je vselej predstavljalo tudi družinsko enoto v skladu z veljavnimi normami (prim. König 1996; Frick 2023).

Na globlje pomene kulturne prakse sprehajanja, ki je služilo utrjevanju identitete in statusa meščanstva, kaže tudi vpis v *Tagebuch 1844* s 30. julija 1844, ki se nanaša na dogajanje dan prej, ponedeljek 29. julija, ki ga je dnevničarka v družbi vrstnice Tini Burger preživela v Šentvidu (nad Ljubljano).

»Včeraj smo preživeli cel dan v Šentvidu.²⁶⁶ Ob 6. uri zjutraj smo se odpravili na pot. Tini Burger je šla z nami. Mama, Eugen in Mali²⁶⁷ so nas popoldne dohiteli. Hodili smo zelo hitro, saj smo potrebovali

266 Izvirno *St. Veit*.

267 Sorojenca avtorice dnevnika.

komaj uro in petnajst minut.²⁶⁸ Dopoldne je minil ob [planinskem] pohodu,²⁶⁹ sprehajanju, branju in obisku pri župniku Potočniku.²⁷⁰ Po skromnem kosilu smo si privoščili malo počitka. Imeli smo *siesto*.²⁷¹ Ob štirih [popoldan] smo se povzpeli na precej visok zvonik, kjer smo bili za naš trud nagrajeni s čudovitim razgledom. Z enega od oken stolpa se vidi Ljubljana, in sicer tako jasno in blizu, da se zdi, da ni niti četrte ure stran, z okna nasproti se vidi lepa pokrajina proti Kranju, s tretjega [okna] Šmarna gora,²⁷² Kuzing,²⁷³ Vižmarje itd. itd., s četrtega, katerega razgled je sicer zelo omejen, župnišče in del Šentvida. Občudovali smo tudi melodično zvonjenje te resnično lepe cerkve.²⁷⁴ Ravno ko smo bili v cerkvi, je prišla mama. Nato smo se vrnili k naši prijazni gostilničarki (kmetici, pri kateri je Urša²⁷⁵ delala, preden je prišla k nam), skakali in plesali na travniku, jedli²⁷⁶ kislo mleko, plezali po drevesih, se povzpeli na silos (?)²⁷⁷ in ko smo se dodobra ogreli in utrudili, je bil čas, da se odpravimo domov. Mama je za tiste, ki so bili preveč utrujeni, najela

268 Izvirno *5 Viertelstunden*, v dobesednem prevodu pet četrte ure.

269 Izvirno *Bergsteigen*. Predvidevamo, da na Katarino nad Ljubljano.

270 Gotovo duhovnik, pisec in narodni buditelj Blaž Potočnik (1799–1872), ki je, potem ko je leta 1822 pel novo mašo v šempetrski cerkvi in bil po kaplanovanju v Šentjerneju leta 1825 imenovan za kaplana in kantorja v ljubljanski stolnici, imel od 1833. leta pa skoraj do smrti v upravljanju župnijo Št. Vid oziroma Šentvid nad Ljubljano, kjer je pomagal ustanoviti čitalnico in se udeležil znamenitega tabora v Vižmarjah (Koblar 1949). Crobathovi so bili z njim bržda toliko bolj povezani zato, ker je bil na ljubljanskem liceju sošolec Blaža Crobatha. Bil pa je stolni kaplan Potočnik ob bogoslovcu in stolnem organistu Gregorju Riharju, šempeterskem beneficiatu Luki Dolinarju ter učitelju glasbe na normalki in kapelniku pri filharmonični družbi Gašperju Mašku zelo dejaven kot skladatelj napevov cerkvenih pesmi (Kidrič 1938, C).

271 Izvirno *Siesta*.

272 Izvirno *Gahlenberg* (tudi Gallenberg, Kahlenberg).

273 Verjetno hrib ali hosta med Vikrčami in Tacnom.

274 Če so se res povzpeli na Katarino, potem je to cerkev sv. Katarine.

275 Izvirno *Urscha*, pomočnica pri Crobathovih.

276 Izvirno *aßen*.

277 Izvirno *Schüttladen*.

voz, vendar razen Mali, Eugena in Urše nihče ni hotel nanj. Raje smo šli peš, saj je bil večer čudovit. Clementine²⁷⁸ je bila spet sama poezija. Ne glede na to, o čem smo se pogovarjali, je imela za vsak predmet pripravljenih nekaj verzov. Čeprav včasih niso bili najbolj primerni, sem morala občudovati njeno prizadevanje, da se je iz vseh mogočih knjig naučila pesmi na izust. To ni težko, če imaš dober spomin, vendar je za učenje takšnih malenkosti v taki količini potrebno posebno veselje. Tudi jaz znam na pamet nekaj obsežnejših pesmi, kakor so Schillerjeve Glocke, Handschuh, Toggenburg itd.,²⁷⁹ vendar znam takšne malenkosti le, če si jih zapomnim ob prvem branju. Pot smo znova prehodili v dobri uri in petnajstih minutah,²⁸⁰ vendar smo bili resnično in zelo utrujeni. Kako prijetna je bila postelja, kako slasten je bil spanec! Ah, kako osvežujoč je pogosto ta brat smrti, ko počivaš v njegovih rokah, pozabiš na vse skrbi, duh se osveži in telo se okrepi z novo močjo – vendar je zdaj čas, da se posvetim glasbi, zato stran s tabo, ti klepetavo pero.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 30. julij 1844)

Sprehajanje (v naravi) se tu povrh povezuje z branjem oziroma s poezijo, ki je še eno od znamenj kulturnega in intelektualnega nivoja meščanstva ter kazalnik njegove izobraženosti in humanistične razgledanosti. Pomen takega obsega in širine izobrazbe je toliko večji, če priegnemo podatek, da je bila »[p]ot do višje izobrazbe [...] ljubljanskim deklicam skoraj še zaprta«, najsi so bile hčere uradnikov, trgovcev, gostilničarjev najsi so izhajale iz delavstva (Kidrič 1938, CIII).²⁸¹ Vseeno

278 To je bila Tini Burger.

279 Das Lied von der Glocke, Der Handschuh in balada Ritter Toggenburg. Na slednjo je Prešeren navezal enega izmed povenčnih sonetov Velika, Toggenburg, bila je mera.

280 Izvirno znova 5 *Viertelstunden*.

281 France Kidrič navaja štirirazredno »dekliško glavno in obrtno šolo pri uršulinkah« v Kapucinskem predmestju (zdaj Kongresni trg), kjer so se dekleta (na)učile branja, pisanja, računanja, nemške slovnice in ročnih del, ter dvo-razredno šolo za deklice in dečke pri Sv. Petru. Seveda so hčerke premožnejših in uglednejših staršev imele domače učitelje. Prav tako so bile doma

so svoje intelektualne in bralske potrebe lahko zadovoljevale ob revijah, knjigah ali klasični lektiri, do katere so imele dostop v okvirih zasebnega pouka in v okolju (domačega) salona.

Isti odlomek iz *Tagebuch 1844* nakazuje, kako spodbudno je moglo branje vplivati na sprehajalkino oziroma pohajkovaalkino dožemanje krajev in kotičkov, ki jih je obiskala, ljudi, s katerimi se je srečala, in predmetnosti, ki so ji pri tem padle v oči. Corbin v sorodni povezavi govori o pripravljalni vlogi, ki jo je pri meščanstvu igralo branje, zaradi česar ga imenuje (pred)šola gledanja. Med ilustrativnimi primeri omenja popotnike, ki se vzpenjajo na gorske vrhove ali taborijo na prepadnih gorskih pobočjih, tako rekoč na pol poti med nebom in zemljo, ter si predstavljajo, da so junaki ali škotski gorski prebivalci iz Scottovih romanov. Piše o letoviščnikih, ki se iz prenatrpanih zdravilišč v skupinah raje odpravijo na izlet k vznožju bližnjih gora – s knjigo ali Baedekkerjevim²⁸² vodnikom v roki –, da bi se naužili lepot veličastne in neokrnjene pokrajine. Že samo krajši sprehod ali pohod je lahko predstavljal možnost za pobeg pred mestnim vrvežem in kaosom, priložnost za uživanje v spektaklu narave, za počitek in premislek (Corbin 1992, 475–476). Prek knjig in posebej romanov so se potemtakem širili novi načini gledanja, vedënja, dožemanja in emocionalnega doživljanja.

Vse to je izpričano v *Tagebuch 1844*, v katerem se dnevničarka skupaj z družabnicami po eni strani navdušuje nad lepim vremenom, očarljivo panoramo, svežim zrakom podeželskega okolja, vzpenjanjem na hrib in sprehajanjem po gozdu, po drugi strani pa – daleč od oči očeta, matere in ostalih članov družine – pod vtisom lektire išče priložnosti za občutenje lastnega telesa in izražanje svojih čustev in naklonjenosti

in kakor Crobathova najstarejša hči deležne zasebnega pouka v glasbi, petju, umetnostih, (modernih in klasičnih) jezikih in drugih kulturah.

282 Po Karlu Baedekkerju, založniku in pionirju na področju svetovnih potovalnih vodnikov (Encyclopaedia Britannica 1911, b. d.).

do moškega, ki v njej prebuja žensko in ljubezen. Ilustrativen je opis še enega sprehoda oziroma izleta v Šentvid meseca avgusta (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 17. avgust 1844). Louise Crobath se je v spremstvu Tini in Marie Kunschitz povzpela na hrib, od koder je bil lep razgled nad vso Ljubljano in kjer je v neposredni bližini (na svoje veselje in opraskana od robid) v zelenju kmalu zagledala bel klobuk – in Louisa Znaimwertha. Mladima dvema se je uspelo na kratko ogniti vesele družčine prijateljev, s katerimi sta se nato sprehodila skozi čudovit gozd. Skupaj so prehodili celo vas in obiskali cerkev, se okrepčali ob okusni malici, prebrodili neurje z močnim dežjem, pričakali najlepše sonce in se po sedmi uri, zapredeni v prijetne pogovore, v katerih je Znaimwerth med drugim razkril, da je zaljubljen v visoko dekle temnih las (Louise), odpravil proti domu. V dnevniškem opisu se stanovsko reprezentativna funkcija sprehoda oziroma izleta stopnjuje v intenzivno notranje doživljanje, spodbujeno z vsaj začasnim umikom v intimnejše sfere človekovega bivanja, ki v okolju doma in družine ter na ulicah mesta ne bi bil mogoč. Vendar so taki trenutki nadvse skrbno odšteti. Zapisovalki v dnevnik ni mogoče, da bi si prek lepih sanj, o katerih ji je ob isti priložnosti pravil Louis Znaimwerth in v katerih jo je objemal, še dodatno utirala pot v srce, kajti stanovskih okovov, ki jo varujejo in oklepajo, a vendarle tudi krasijo, ni mogoče odvreči. Pač pa je treba vsaj na kratko znova vreči proč preveč klepetavo pero.

5.3.1.2 Na Rožniku ob cigari

Prijetnih uric s sprehoda ji ni bilo mogoče do konca popisati niti v obširnem vpisu okrog sredine poletnega junija 1844, ki povzema brezdelno pohajkovanje en dan prej, ko so se (kakor običajno) ob sedmih zjutraj »v popolni opravi« (torej lepo oblečeni) zbrali v (Zvezdni) aleji in se odpravili novim dogodivščinam naproti. Cilj je bil Rožnik (Crobath,

Louise, *Tagebuch 1844*, 14. junij 1844), med Ljubljancani že v prvi polovici 19. stoletja priljubljena točka,²⁸³ do katere je vodila aleja kostanjev, ki so jo mestni prebivalci posvetili spominu na nekdanjega generalnega guvernerja, barona von Lattermanna, in je bila najbolj obiskana proti večeru (Lippich 1834, 117). Louise Crobath se je na Rožnik podala v družbi Debellackovih žensk in nekaterih »gospic«,²⁸⁴ ki jim je bil vsem za vodnika Kattauer, in bila najprej priča maši (v cerkvi Marijinega obiskanja), ki jo je skupaj s študenti ob spremljavi orgel²⁸⁵ pel frančiškan.²⁸⁶ Nato so pomalicali in se zgodaj popoldan, ko se je družba povečala še za enega člana,²⁸⁷ okrepčali v bližnji gostilni (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 14. junij 1844).²⁸⁸

Opis sprehoda in obrzdano sanjarjenje o ljubem v objemu narave tvorno dopolnjujejo pogovori o literaturi. Ti kakor zgoraj kažejo na vlogo umetnosti in izobrazbe za meščansko žensko (in izobražensko meščanstvo širše), ki sta ji obe instrumenta za pridobivanje in ohranjanje

283 Izvirno *Rosenbach (b. Laibach)*.

284 To so bile gospodične Pitsch, Pelikan, Bruner, Kattauer.

285 Izdelal jih je italijanski mojster Gaetano Callica koncem 18. stoletja.

286 Louise Crobath hudomušno komentira, da so študenti peli mašo napačno, včasih tako smešno, da se je, sicer mojstrica v obvladovanju smeha, morala diskretno nasmihati.

287 To je bil gospod Lauritsch.

288 Po vsej verjetnosti Pri Matiji (z začetka 19. stoletja). Med priljubljenimi gostilnami v mestni okolici, kamor so se Ljubljancani odpravili peš ali z vozom, so bile naslednje: Pri kamniti mizi (v Vodnikovih rojstni hiši v Zgornji Šiški), Pri ruskem carju (na Ježici), gostilni Frančiška Smuka na Viru (ob Dunajski cesti) in v Tomačevem, kjer je bil lastnik Jožef Rotar (po domače Kovačev). Po navedbah Franceta Kidriča je večina Prešernovih sošolcev »ljubila gostilno«, gotovo dnevničarkin oče Crobath, pa tudi koncipient Paschali [najbrž oče Louisine družabnice Netti Paschali] in nekateri drugi (Kidrič 1938, CVI–CVII).

družbenega statusa ter socialno razlikovanje.²⁸⁹ Po drugi plati še bolj prihaja do izraza, kako literatura spodbuja imaginacijo ter po spoznavni in čustveno-intuitivni plati vpliva na zavest in sanjarjenje sprehajalk (prim. Corbin 1992, 478). Njihov pogovor je živahen in se suče okrog poezije in knjig, ki jih ima Crobathova hči, povedano z njenimi besedami, zapisanimi na istem mestu v *Tagebuch 1844*, neskončno rada (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 14. junij 1844). – Zlasti z družabnico Emmo Pitsch navdušeno razpravlja o zgodbah Jamesa Fenimora Cooperja²⁹⁰ in svoji »najljubši pisateljici«²⁹¹ Fredriki Bremer²⁹² ter posebej njenih romanih *Die Nachbarn* [Sosedje, 1837], *Die Töchter des*

289 Na kratko kar na tem mestu spregovorimo o obsežni študiji Carole Groppe (1997) s konca 90. let prejšnjega stoletja, ki ni za nas toliko zanimiva zaradi osrednje teme (to je nemški simbolistični pesnik Stefan George (1868–1933) oziroma krog, ki so ga sestavljali mladi, ustvarjalni in kritično misleči literati, zgledujoči se po Georgejevi poeziji in priznavajoči Georgeja kot nekakšnega vrhovnega mojstra), ampak predvsem z ozirom na tezo o moči izobrazbe in izobraževanja pri emancipaciji (nemškega) meščanskega sloja.

290 James Fenimore Cooper (1789–1851), ameriški pisatelj pustolovskega žanra iz prve polovice 19. stoletja, ki je v svojih zgodovinskih romanih rad upodabljal like domorodcev. V *Tagebuch 1844* se njegova avtorica v vpisu s 14. junija bežneje dotakne še angleškega pisatelja Edwarda Bulwer-Lyttona (1803–1873), čigar dela so od sredine 30. let 19. stoletja intenzivno prevajali v nemščino. Omenjena sta francoski romanopisec Eugène Sue (1804–1857), avtor romana *Mystères de Paris*, ki se dogaja v revnih delavskih četrtih Pariza in salonih plemiške elite sredine 19. stoletja in je ob izidu povzročil precej razburjenja, ter avstrijska pisateljica, avtorica zgodovinskega romana Karoline (Caroline) Pichler (1769–1843) (Perenič 2019, 18–19, 33–36).

291 Izvirno »Nun sprachen wir von meiner Lieblingsschriftstellerin, der so einfachen und doch so hinreißenden Bremer« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 14. junij 1844).

292 Švedska pisateljica, zagovornica pravic žensk Fredrika Bremer (1801–1865), avtorica meščanskega družinskega tipa romana, pri katerem se bo nekoliko pozneje zgledovala dnevnica (Perenič 2019, 33 sl.).

Präsidenten [Predsednikove hčere, 1842] in *Nina* (1835).²⁹³ Obe čustveno podoživljata usodo ženskih likov, se nad njimi navdušujeta in z njimi (ob)žalujeta. – Obenem sprehod ponuja možnosti za posedanje v prijetnem hladu sence in izražanje prijateljske naklonjenosti med mladimi. Vendar je Crobathova prvrojenka tokrat previdnejša. V misli na Znaimwertha bližino svoje nekdanje simpatije, Antona/Tonija Debelacka, občuti kot obremenjujočo; izmika mu roko in se ga kolikor mogoče ogiba ter skuša preusmeriti pogovor na nepomembne stvari.

Opis ur, preživetih na Rožniku in v njegovi bližnji okolici, ki so Crobathovi mladi dami prinesle toliko veselja, da jih je morala natančno zapisati v večnost, je nujno upoštevati tudi zato, ker nakazuje, kako je sprehod razen priložnosti za razkazovanje primernih oblačil in demonstriranje meščanske drže ponujal možnosti za nekatere odmike od stanu in spolu primerne vedenja, ki so bili manj sprejemljivi. Ob staršem skritem izkazovanju čustev moškemu je mišljena želja po kajenju, ki na prehodu obide dnevničarko, zaradi česar njen zapis (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 14. junij 1844) predstavlja zanimiv arhivski drobec za razumevanje vloge kajenja pri meščanskih ženskah. Ugotovimo, da kajenje med (mladim) ženstvom v tem času ni veljalo za najbolj primeren početje, medtem ko je kadila »menda večina moških, in sicer pipo« (Kidrič 1938, CVIII). Da je bilo kajenje, ki je veljalo za znamenje liberalnosti, rezervirano pretežno za moške (ki so se v salonu umaknili v za to posebej namenjen prostor),²⁹⁴ dočim je cigara v ustih nežnej-

293 Priljubljenost Bremerjeve je s prevodi v nemščino okrog leta 1840 dosegla vrhunec (Perenič 2019, 33). Iz biografije Fredrike Bremer vemo, da je obiskala Ameriko, obravnavala problem suženjstva in se izrekla proti njemu ter se (po začetnih predsodkih) navduševala nad načinom življenja staroselcev.

294 O zgodovini, družbenozgodovinskem razvoju kajenja, uporabi tobaka od 1492 dalje pa tudi spolno zaznamovani percepciji piše denimo Hess (1987). Težišče je na ekonomskih vidikih in nekaterih nevarnostih uporabe rastline, poznane tudi pod imenom »hudičeva travica«, njenem splošnem vplivu na

šega spola učinkovala razuzdano in nemoralno, izpričuje dnevničarkin kritični komentar o sebi kot kadilki. Za prepovedani užitek je morala namreč, potem ko je nevēšča kajenja cigare pogoltnila dim, (po pravici) plačati z močno vrtoglavico, glavobolom, tresenjem v rokah in nogah in omedlevico, proti kateri so ji pomagali z vodo in sladkorjem ter gorkim kamiličnim čajem, ki ga je zanjo skuhala cerkvenikova hči (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 14. junij 1844).²⁹⁵ – Da bi se namreč lahko v svojem stānu primernem stanju in razpoloženju zvečer pojavila na očetuovem domu.

Sprehodi na bližnji Rožnik, ki se kažejo kot najbolj priljubljena, razširjena in cenjena oblika gibanja in so si jih pri Crobathovih med tednom privoščili bodisi pred poldnevom bodisi popoldan ali zvečer, so skrbno dokumentirani v še več vpisih v *Tagebuch 1844*,²⁹⁶ iz katerih se

zdravje ter socialnih vidikih, saj je bila uporaba te substance skozi čas različno sprejemljiva. Hess pojasnjuje, da so se cigarete in tobak v Nemško cesarstvo razširili iz Francije, Španije in Portugalske, na kar kaže dejstvo, da so v nemških deželah denimo Španci sloveli kot ljudje, ki »požirajo ogenj in dim« (Hess 1987, 22). Ob navajanju statistično zanimivih podatkov o proizvodnji cigaret od zadnje tretjine 19. stoletja do konca prvega desetletja minulega stoletja se zaustavi pri dveh študentih kemije in medicine, ki sta v rojstnem letu Louise Crobath (1828) določila nikotin kot zelo strupeno snov oziroma alkaloid v tobaku. Hess v knjigi ravno tako obravnava povezave med kajenjem in govorico telesa, mimiko, gestiko – in na ta način izražanjem (o)sebe.

295 Prijaznega cerkovnika, ki je oskrboval cerkev na Rožniku, obiskovalce pa z mlekom in kavo, omenja tudi Fran Lippich (Lippich 1834, 117).

296 Opozorimo zlasti na vpise s 4. maja in 6. junija (obkrat z družabnico Leopoldino) ter z 11. in 29. junija 1844 (na ta dan se je Louise tjakaj podala z gospo Debellack). Odtod moremo razumeti, zakaj avtorica dnevnika v zapisu s 3. julija tako obžaluje, da je zamisel o sprehodu na Rožnik, kamor se je v družbi vrstnic odpravila takoj naslednjega dne, padla v vodo. Po vpisu v dnevnik s 4. avgusta so na Rožnik odšli vsi Crobathovi. Prav tako so sprehodi oziroma izleti na Rožnik dokumentirani v dnevniških vpisih z 8., s 27. septembra ter z 2. oktobra 1844 (s zadnjim izmed tu naštetih sprehodov je sklenila svoj obisk pri družini Ungar). Dne 13. oktobra pa je v *Tagebuch 1844*

lahko prepričamo, kako je sprehajanje služilo utrjevanju družinskih vezi ter stikov s prijatelji in družabniki. Sprehod lahko v povezavi s kakim prazničnim dogodkom predstavlja prijeten zaključek ali kar krono dneva, če omenimo praznovanje godovnega dne Louise Crobath meseca junija (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 21. junij 1844),²⁹⁷ ki se sklene s sprehodom v družbi vrstnic in večerjo ob okusnih ribah in raki (z Mili, Vicki in Pepijem Luckmannom, ki so (s)prejeli njeno povabilo). Lahko pa je priložnost za potovanje na krilih srca, kar velja za sprehode, ki so skupaj s podobo ljubljenega Louisa Znaimwertha ovekovečeni v vpisih v dnevniku med sredino avgusta in sredino novembra 1844, torej visokim poletjem in pozno jesenjo (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 15. avgust 1844, 5. september 1844, 6. september 1844, 18. november 1844). Tedaj jima je bilo med hojo na razdalji med Zvezdno alejo in Rožnikom v prepričanju, da sta neopažena, preživeti skupne trenutke – in si ob Louisovem prigovarjanju v trajen spomin izmenjati celo poljub, ki pa v mladenki, potem ko se je vdala sladkemu šepetu ljubezni, že ob vpisovanju v dnevnik prebudi občutek slabe vesti.

napovedala sprehod na neko kmetijo (z gospo Burger).

297 Za še več gl. vpis v dnevniku s tega dne. Med obiskovalci, ki so prišli čestitat Louise Crobath, so bili: Luckmannovi, P. Nathan, Poli Kremscher, gospa von Lugstein, Marie M[artintschitsch], Clementine/Tini Burger, Dollarjevi, Netti Paschali, Amalie Thomann ter dr. Prešeren, ki so Crobathovo hčerko in Prešernovo učenko bogato obdarovali. Mama ji je podarila babičino mantilo, Marie Martintschitsch zlat medaljon, Clementine Burger lasni obroč in par vezzenih, žametnih manšet, sorojenci sladkarije, Poli K. španske vetrce [krhki, rahli piškotki iz beljakov]. Louise Paternolli ji je poslala šal, okrašen z belimi in modrimi steklenimi kroglicam, in Nina jo je razveselila s šopkom.

5.4 Kdo gleda?

Slika 4: Stanovsko gledališče v Ljubljani okrog sredine 19. stoletja.
Wikimedia Commons.

Skozi Zvezdno alejo je pot držala do Stanovskega gledališča (Kongresni trg, št. 9), ki je v predmarčni dobi poleg redutne dvorane,²⁹⁸ strelskega društva s plesno dvorano (v Poljanskem predmestju), kazinske stavbe ter (pri)mestnih gostiln, kavarn in salonov veljavnejših mož (Kidrič 1938, CV) predstavljalo eno izmed glavnih družabnih srečevališč v Ljubljani. *Tagebuch 1844* Louise Crobath je na gosto prepređen z zapisi o obiskih nemških gledaliških predstav na njegovih odrskih deskah,²⁹⁹ ki podobno kakor kulturna praksa sprehajanja ali obiskovanja raznih ustanov, med katerimi spomnimo na Kazino oziroma plesanje ter na obiskovanje družabnih dogodkov, po eni strani učinkujejo kot mehanizem »posvetitve« in gradnje dnevničarkinega ugleda kot meščanke, po drugi strani pa kot priložnost za zmerno razvedrilo in nadzorovano predajanje prijetnim vznemirjenjem zunaj domačih štirih sten, ki jo zajamejo ob spremljanju dogajanja na odru.³⁰⁰ Se pravi, da obstajajo prekrivanja v dveh vzorcih obnašanja³⁰¹ ob obisku gledališča, metaforično zajetih v naslovu knjige: v povezavi s strogimi pravili in pričakovanji

298 Zraven šentjakobske cerkve, prav tako v lasti deželnih stanov.

299 Te so svojemu namenu služile skoraj vse leto. France Kidrič namreč za nekoliko zgodnejše obdobje, in sicer 1828. leto, navaja, da so tuje nemške igralske družbe tu nastopale od oktobra do aprila. Vendar pa *Tagebuch 1844* dokazuje, da se je nova sezona začejala že pozno poleti (Kidrič 1938, CV).

300 Ilustrativen je dnevniški vpis z opisom obiska gledališča s skorajšnjega konca oktobra (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 28. oktober 1844).

301 V zborniku pod uredniško taktirko Günterja Häntzschla iz leta 1986 z naslovom *Bildung und Kultur bürgerlicher Frauen 1850–1918* je nakazan pomen branja in skupaj z njim obiskovanja gledališča za ženske in dekleta v 19. stoletju. Podčrtana sta dva namena in pomena: izobraževanje duha in srca ter uživanje oziroma sprostitve, torej zabava in ženska literarna socializacija. Ženske iz vrhnjih slojev družbe, kamor so sodili veletrgovci, višji uradniki, podjetniki, zdravniki ali pravniki – kar velja za Crobathovo družino –, so imele v primerjavi z drugimi ženskami več prostega časa, ki so ga lahko namenjale recepciji umetnosti (Häntzschel 1986, 4).

svojega stanu Crobathova hči na ogled dostojanstveno postavlja svojo toaleto in brezhiben videz (kar pomeni, da gledališče služi za okvir, v katerega je vstavljena njena podoba kot meščanke in Crobathove prvo-rojenke) ter pri tem taktno prisluškuje glasu srca. V dnevniku se obisk gledališča kaže kot slovesnost, pri kateri sta v ospredju intelektualna (s)po(d)buda in refleksija, ki se nato v mejah stanu (in nikoli čez te) premišljeno usklajujeta s potrebami srca.

Uglašenost med koristnim in zabavnim, vedrim in resnobnim se (po) kaže v praktično vseh petnajstih zapisih v dnevniku, ki so spodbujeni z dekletovimi obiski različnih predstav. Ti prinašajo zgoščene in različno poglobljene premisleke o uprizorjenih igrah in dogajanju na odru – s čimer zapisovalka zlasti dokazuje svojo omiko, širino (neformalne) iz-obrazbe, ki je bila tisti čas dostopna dekletom, in sposobnost kritičnega mišljenja –, hkrati pa se nam skozi in posebej tedaj, ko v dramsko do-gajanje diskretno projicira ljubezenska hrepenenja (po Louisu Znaim-werthu), odpira pogled v njen čustveni svet. Od tod znova postaja jasno, kako veliko vlogo je literatura igrala v načinih mišljenja, doživljanja in videnja sveta in nasploh pri priučevanju meščanske morale.

Kdo torej gleda? V vseh primerih snažno in okusno opravljena hči dvornega advokata, katere obnašanje v loži in gledališka izkušnja (oveko-večena v dnevniku) sta v najtesnejši zvezi z njeno socialno provenienco, žensko identiteto in spolom. Pri tem je ravno tako mogoče dognati, kako je gledališče ob intelektualnih učinkih imelo enako (pozitiven) vpliv na čustva in duševne sile žensk ter spodbujalo stremljenje k idealu (prim. Häntzschel 1986, 62), kakršnega predstavlja na iskrenih čustvih in intimnosti utemeljena življenjska skupnost med meščanskim moškim in žen-sko – in ki ga Louise Crobath med gledanjem predstav iz lastne duševnosti vztrajno prenaša na dramske osebe in odrsko predstavljene zgodbe.

V dnevniškem vpisu proti koncu septembra tako filter avtoričinega čustvenega sveta kakor vzpodbudo za učeno razglabljanje, ki izkazuje

njeno veliko in vsestransko razgledanost, predstavlja opis uprizoritve (tragične) drame v petih dejanjih z naslovom *Louise de Lignerolles*, ki sta jo napisala francoska ustvarjalca Prosper Dinaux³⁰² in Ernest Legouv  . Igra, ki si jo je šla v spremstvu matere ogledat po obisku pri družini Ungar, je takó zelo pritegnila njeno pozornost, a tudi morje solz, da se je morala dnevniku zaupati takoj po vrnitvi domov.³⁰³ Beremo:

»Kako lepa, kako ganljiva je bila ta predstava!   e dolgo nisem videla predstave, ki bi tako pritegnila mojo pozornost, zanimanje in – naj to rečem? – izvabila toliko mojih solz kot ta. Oh, da! Zelo veliko sem jokala! – Tako zelo, da moram zdaj spat z mo  nim glavobolom« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 23. september 1844).

Solze ji je na obraz priklicala ganljiva predstava igralk   »madam« Hoppe, ki je v drami upodobila njeno soimenjakinjo Louise in katere igro

302 To je psevdonim francoskega dramatika in pedagoga s pravim imenom Prosper Goubaux (1795–1859). Od njega nekaj let mlajši Ernest Legouv   (1807–1903) je bil tudi poznan dramatik, ki je izhajal iz premo  ne pariške družine. Drama *Louise de Lignerolles* je bila v Th   tre Fran  ais prvič uprizorjena 6. junija 1838 (France Archives: Portail national des Archives, b. d.). Goubaux oziroma Dinaux se je predstavil tudi v dobrem ustvarjalskem tandemu z Eug  nom Suejem, s katerim sta napisala *Les Myst  res de Paris* (1844), in Alexandrom Dumasom (*Richard Darlington*, 1832). – Ni jasno, po kakšni poti je drama *Louise de Lignerolles* našla pot na nemški oder v Ljubljani, saj v nemščino tedaj zagotovo   e ni bila prevedena (prevod iz angleščine pa je šele iz leta 1850). Vendar je na podlagi podobnih primerov iz zgodnejše dobe v delovanju Stanovskega gledališča mogoče predpostavljati, da je šlo za podjetnost posameznikov ali njegovih vodij. Poznan je primer gledališkega podjetnika Ferdinanda Rosenauja, ki je med letoma 1822 in 1824 vodil ljubljansko Stanovsko gledališče in je francoske igre pridobival neposredno iz Pariza, jih prevedel in prilagodil ter neredko odstopil gledališču na Dunaju (Ludvik 1957, 234.). Ludvik pojasnjuje nekatere povečave ljubljanskega gledališkega ravnateljstva z vodji gledališč v Brnu, Olomucu, z ravnatelj  i dunajskih (pred)mestnih odrov (v okrožjih Josefstadt, Leopoldstadt, v predmestju Penzing) idr. (Ludvik 1957, 238).

303 Običajno je popis ogleda predstave napravila dan pozneje, saj so se iz gledališča domov vrnili pozno zvečer.

dnevničarka poznavalsko komentira,³⁰⁴ pa tudi enako ganljiv in žalosten razplet dramskega dejanja, skozi katerega si ob misli na sebi ljubega Znaimwertha lahko resnično živo predstavlja, kako bi bilo, če bi morala tudi sama in z njegove strani doživeti izdajstvo, kakršnega je bila deležna literarna Louise – požrtvovalna mati in veličastna žen(sk)a, ki moža spoštuje in ljubi, čeprav on njeno ljubezen hladno potepta in se zagleda v Cecilijo (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 23. september 1844). Močno doživljanje čustev zunaj lastne perspektive in skozi usode dramskih oseb na odru se stopnjuje v dnevniškem zapisu dober mesec dni pozneje, v katerem zapisovalka povzema svoj obisk v gledališču prejšnji večer, ko je bila priča uprizoritvi drame *Pfeffer-Rösel* (1833)³⁰⁵ nemške pisateljice in igralkе Charlotte Birch-Pfeiffer (1800–1868). Vendar je ni mogla zares doživeti, saj ob njej ni bilo Louisa Znaimwertha: predmete in dogajanje na odru ji je (zdaj) mogoče doživljati samo skozi prizmo z njim povezanih fantazij, želja in hrepenenj in ob njegovi navzočnosti (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 28. oktober 1844).

Charlotte Birch-Pfeiffer je bila tudi avtorica dramatizacije z naslovom *Mutter und Sohn*, ki je nastala ob že omenjenem romanu *Die Nachbarn* [Sosedje] švedske pisateljice Fredrike Bremer in so jo v Stanovskem gledališču v Ljubljani po navedbi v dnevniku *Tagebuch 1844* uprizorili 11. novembra 1844, na praznik ob godu svetega Martina

304 Louise Crobath si je zapisala, da sta ji v svojih odrskih vlogah enako sijajno parirala gospoda Schemenauer in Engelbrecht.

305 Celoten naslov napete, romantične viteške drame se glasi *Pfeffer-Rösel: Oder die Frankfurter Messe im Jahre 1297* in je dramatizacija romana *Sonnenberg* avtorja Wilhelma Asmusa (Georga) Döringa. Dramsko dejanje se odvija na frankfurtskem sejmu koncem 13. stoletja. Glavna oseba je Rösel, prodajalka medenjakov, ki skuša zaslužiti denar za zdravila za bolno mater. Zraven izve(mo) o zaroti zoper nemškega cesarja Adolfa Nassauskega. Pri Dramatičnem društvu v Ljubljani sta leta 1877 v prevodu Davorina Hostnika na podlagi del Birch-Pfeifferjeve izšla »igrokaz v dveh oddelih in 4 dejanjih« *Lowoodska nevesta* in »slika iz kmetskega življenja v 5 dejanjih« *Cvrček*.

(Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 12. november 1844).³⁰⁶ S poznavalskim očesom avtorica dnevnika ocenjuje igralske poustvaritve ženskih dramskih oseb in značajev, ki se ji zdijo dostojanstvene in ganljive, s čimer znova kaže s privatnim ukom pridobljeno vednost o gledališču in literaturi, ter deli svoje občutke in zanimanje, ki je bilo toliko večje zato, ker ji je v gledališču družbo delal Louis Znaimwerth.

Diskurz o pomenu znanja na kulturno-literarnem in dramsko-uprizoritvenem področju ter njegov simbolni pomen za njeno identiteto kot ženske in izobraženske meščanke pomagajo dobro osvetliti še nekateri zapisi v *Tagebuch 1844*, nastali ob obiskih gledališča, kjer se je skupaj s Znaimwerthom (ali predvsem zaradi njegove navzočnosti) imela »odlično«. Tak je zapis, ki se nanaša na dnevničarkino prisostvovanje uprizoritvi drame z naslovom *Die Waise aus Genf* [Sirota iz Genfa],³⁰⁷ ki je bila 24. oktobra. Bil pa je taisti obisk gledališča v središču glavnega mesta Kranjske zanj tudi priložnost, da vidi, kako neutemeljena je bila njena ljubosumnost, ter se s pomočjo njegovih besed in pogleda prepriča, da Louis Znaimwerth »še vedno ljubi samo [njo]« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 26. oktober 1844). To se ji je pred tem potrdilo tako 5. septembra,³⁰⁸ ko so uprizarjali igro *Die Kinder des Regiments oder Die Invaliden* (o invalidih stare cesarske garde)

306 V tem istem vpisu v *Tagebuch 1844* njegova avtorica izmed vrlih igralk poleg »madam« Haller omenja tudi igralki Hoppe in Holman ter gospoda Engelbrechta, ki se je sijajno izkazal v vlogi Bruna.

307 *Die Waise aus Genf: Drama in 3 Aufzügen* (1822). Po francoski prozni predlogi, katere avtor je Victor Henri Joseph Brahain Ducange (1783–1833), jo je za nemščino priredil (narečni) pesnik, dramatik, libretist in prevajalec Ignaz Franz Castelli (1781–1862), med letoma 1811 in 1814 dvorni dramatik v Kärntnertortheater na Dunaju. Napisal je veliko število komedij in kot pisec libretov sodeloval s Franzem Schubertom (Wurzbach 1857, 303–307; gl. tudi Weiß 1876, 63 sl.).

308 Na ta dan si tudi zabeleži, da je umrla stara gospa von Luckmann – iz družine, katere najemniki so bili Crobathovi.

Friedricha Bluma (Badische Landesbibliothek, b. d.), ki je bila na več odrih v Avstriji (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 6. september 1844), kakor slaba dva meseca pozneje, na predvečer praznika vseh svetih, ob uprizoritvi (zgodovinske) komedije *Carl XII. auf Rügen* (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. oktober 1844).³⁰⁹ Dne 3. decembra, kar je tudi datum, ko je nastal dnevniški zapis, pa so v Stanovskem gledališču uprizorili dramo *Das Testament einer armen Frau* (1836), katere avtor francoskega izvirnika je Victor Ducange in jo je v nemščino prevedel Karl Wilhelm Koch (1785–1860) (Marchivum: Druckschriften digital, b. d.). S skorajšnjega konca leta, dva dneva pred božično viljo, je dnevniška omemba uprizoritve poznane gledališke oziroma zgodovinske viteške igre v petih dejanjih nemškega dramatika Heinricha von Kleista (1777–1811) z naslovom *Das Käthchen von Heilbronn oder Die Feuerprobe* (1807–1808) [Katica iz Heilbronna] (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 22. december 1844).

Med odrskimi priredbami, ki si jih je bilo moč (v nemščini) ogledati v Ljubljani in so Louise Crobath dolgočasile (nekatero izmed njih pa so se ji zdele celo ničvredne in v pravem pomenu besede brezmejno neumne), so v *Tagebuch 1844* v vpisih med septembrom in decembrom (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 15. september 1844, 20. september 1844, 16. oktober 1844, 7. december 1844) evidentirane še sledeče: gledališka melodrama v petih dejanjih francoskega feljtonskega romana

309 Avtor izvirnika komedije v štirih dejanjih je James R. Planché (1796–1880), britanski dramatik, antikvar, častnik, strokovnjak za zgodovinske kostume v uprizoritvah, priredbo pa je podpisal nemški dramatik, igralec in celo bralec dveh pruskih kraljev Louis Schneider (1805–1878; psevdonimi: Sir John Retcliff, Louis Both, Ludwig Both, L. W. Both). Igra, ki se navezuje na znamenito pomorsko bitko pri Rügenu (1715), ki je švedsko floto prisilila k umiku pred Dansko in Norveško, je bila na Nemškem uprizorjena v Weimarju leta 1833 (Theater und Musik in Weimar 1754–1990, b. d.).

Mathilde (1840/41),³¹⁰ ki ga je napisal Eugène Sue (1804–1857)³¹¹ in v katerega središču je zgodba skrivnostnega polkovnika Ulrika, pa tudi spletke in skrivnosti pariškega življenja, melodrama *Menschenhaß und Reue* [Sovraštvo in kes, 1790] nemškega dramatika Augusta von Kotzebueja (1761–1819), komedija *Die Freundschaftsgraben* ter gledališka igra *Der Abentheurer von Paris*.³¹²

5.4.1 Vaudeville

Samostojen razdelek si zaslužijo dnevniške omembe lahkotnih komedij s pevskimi vložki (t. i. vodvil), ki so sooblikovale gledališki repertoar okrog sredine 19. stoletja, ko je bila Louise Crobath stalna obiskovalka Stanovskega gledališča v Ljubljani, in prek katerih dobivamo tako vpogled v enako bogat repertoar njenih razpoloženj ob gledanju kakor v njeno glasbeno vzgojo in znanje. Poleg tega podatki iz dnevniških zabeležk dragoceno prispevajo k dopolnitvi doslejšnjega védenja o zgodovini italijanskega gledališča v deželnem stolnem mestu. Iz aprila 1844 je sledeči zapis:

310 Med igralci je gospod Ziegler edini na dnevničarko (kot strogo gledalko) napravil vtis, saj je odlično odigral brutalnega Lugarta. Njegov lik se pojavi tako v romanu kakor dramski priredbi. Je goljuf, prevarant, kriminalec, zaradi slabega vpliva učinkuje kot nekakšen demon. V drami pomaga organizirati ugrabitev madame Sécherin in Matilde s strani Gontrana de Lancryja.

311 Roman je za oder v še večji meri kakor Sue pomagal predelati Félix Pyat, ki naj bi skušal osebe iz romana za oder »humanizirati«. Igra je bila krstno uprizorjena leta 1842 v Porte Saint-Martin (in do sredine januarja 1843 na odru postavljena vsega skupaj 93-krat). Barbara T. Cooper je v študiji, objavljeni leta 2023, ob melodrami obravnavala vprašanje denarja in vzvodov moči, ki služijo izpodbijanju tradicionalnih moralnih vrednot in integritete družine. Lugarto se izkaže za brezvestnega zlobneža, saj druge podredi svoji volji. Prav tako je Cooperjeva skušala odgovoriti na vprašanje, kako denar in zakon vplivata na življenje in usodo žensk (Cooper 2023, 169–209).

312 V kateri je znova igrala »madam« Ziegler. Podatkov o zadnjih dveh igrah zaenkrat ni bilo mogoče najti.

»Včeraj smo si ogledali italijansko otroško opero, ki je imela tu 10 predstav. Poslušali smo Seviljskega brivca. Augusto, najstarejši izmed otrok, ki je star komaj 15 let, je bil zmagovalec večera, saj mu je uspelo združiti zelo prijeten, živahen zunanji videz, resnično čudovit nastop in čist, čudovit sopranski³¹³ glas. Ida, ki je igrala Rozino, ima izjemno čist in mojstrsko šolan glas, vendar je na njem nekaj neprijetega, posebej v nižjih glasovnih legah, kar je posebej opazno, ko spevom drugih sledi njeno petje. Odoardo (8 let) je najdražji, marsikateri starejši pevec bi si želel takega nastopa v vlogi Basilia, navdušujoče je opazovati, kako se te male postave prosto in graciozno gibljejo na odru, zdi se, da so na njem povsem domače, nimajo nobenega prišepetovalca in z občudovanja vredno natančnostjo zapojejo pesem. Njihov oče Giuseppe Vianesi jim je učitelj, še več, njihovo petje spremlja na klavirju, čeprav igra zelo mojstrsko, mora biti zelo v zadregi. Njegove oči so vedno uprte v otroke. Zagotovo je v večjem strahu kakor oni. – Lepo sem se imela. Bruner je bil z nami. L[ouis] Znaimwerth je bil, mislim, precej v naši loži. Tako Augusto in Calisto kakor Ida so nas pogosto počastili s svojimi pogledi. Loža Luckmannovih je najbližje odru, zato je to naravno. Zelo sem se zabavala. Upam, da kmalu znova obiščemo gledališče. Želim si tega.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 24. april 1844)

Besede navdušenja, ki si jih je – takoj po koncu tistega čudovitega večera, preživetega v družbi družine Luckmann in v njihovi loži v Stanovskem gledališču v Ljubljani, od koder se je sijajno videlo na oder – v dnevnik zapisala skorajda šestnajstletna Louise Crobath, je vzbudil ogled otroške opere *Seviljski brivec*³¹⁴ v izvedbi poznane italijanske glasbene družine Giuseppeja Vianesija (1799–1883), ki se je mudila v Ljubljani. Čeprav je bila dnevničarka stalna gostja gledališča, kjer je imela čast sedeti celo v loži grofov Lichtenbergov, in je imela privilegij prisostvovati mnogoštevilnim uprizoritvam, se ji je doživetje komične opere, ki je nastala po besedilu priljubljene in široko poznane komedije Pierra Augustina Carona

313 Predmutacijski otroški glasovi so lahko sopranski.

314 Izvirno *Barbier/Il Barbiere di Seviglia*.

de Beaumarchaisa (1732–1799) in jo je uglasbil Gioacchino Antonio Rossini (1792–1868),³¹⁵ očitno posebej usedlo v srce.

Ne pozabimo niti na dnevniško zabeležko dva dni pozneje, v kateri je popisana uprizoritev komične opere *Betly* Gaetana Donizettija, ki je bila 25. aprila 1844 in kar je bila sploh prva njena uprizoritev pri nas. Louise Crobath si pribeleži, da je opero poslušala prvič in da so ji bile melodije v prijeten užitek (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 26. april 1844). Informacijo o ljubljanski praizvedbi *Betly* vzporedno potrjuje domovinski časopis in razvedrilni list za umetnost, gledališče in družabno življenje *Carniolia* oziroma v njem objavljeni dopis urednika Leopolda Kordescha z 10. maja 1844, iz katerega so povzemali poznejši raziskovalci italijanskega gledališča pri nas (Kordesch 1844).³¹⁶ Kakor po Kordeschu ter italijanskem muzikologu Guglielmu Barblanu v eni izmed svojih študij piše slovenski muzikolog Jože Sivec, je *Betly* »ljubko in prikupno delce komičnega žanra«, prvič predstavljeno v Neaplju 1836 kot enodejanka, kod dvodejanka pa istega leta še v Palermu, ter dodaja, da je bil to brez dvoma Donizettijev »najuspešnejši poskus, da se uveljavi kot libretist«. Poskus, ki ga je imela leta 1844 priložnost videti in slišati Ljubljana in s katerim je slavni družini Vianesi uspelo izvrstno pričarati planinsko vzdušje – z uvodno sceno klicanja z rogovi ter dobro izraženim lokalnim koloritom (Sivec 1966, 59).³¹⁷

Vsebina Kordeschevega poročila v *Carniolii* se sklada z zapisom avtorice *Tagebuch 1844* tudi v številu predstav, ki jih je družina Giuseppeja

315 Maestro Rossini je bil tedaj v modi, o čemer sta pri nas v več razpravah in knjigah pisala Primož Kuret in Igor Grdina.

316 O gledališki kritiki in kritičnem ustvarjanju v nemškem listu *Carniolia* je v svoji doktorski disertaciji iz leta 1994 in nato v več razpravah nadrobno pisala slovenska germanistka in literarna zgodovinarica Mira Miladinović Zalaznik. Omenimo vsaj Miladinović Zalaznik 1995 in Miladinović Zalaznik 2007.

317 Podobno Škerlj 1936, 169–170 ter Škerlj 1973.

Vianesija med 18. aprilom in 1. majem 1844 izvedla v Stanovskem gledališču v Ljubljani in jih je bilo skupaj deset. Poleg *Betly* se je uprizorilo še Vicenza Fioravantija *Il ritorno di Columella da Padova* (1842), Ljubzenski napoj, *L'elisir d'amore*, Gaetana Donizettija, za katerega je libreto po opernem besedilu E. Scriba v italijanščini napisal Felice Romani³¹⁸ – ter *Il Barbiere di Seviglia*, Seviljskega brivca, komično operno stvaritev italijanskega skladatelja Rossinija. Ta je poleg druge izmed naštetih oper sploh najbolj ugajala ljubljanskemu občinstvu, med katerim je bila avtorica dnevnika.

Zato s tega mesta kliče po (ponovni) umestitvi na seznam gostovanj italijanskih gledališčnikov pri nas – s pozornostjo na komični operi, katere obdobje se je v Ljubljani zanesljivo začelo okrog sredine 18. stoletja. Povsem natančno, leta 1757, ko se je ljubljansko občinstvo seznanilo s tekstnim avtorjem Carlom Goldonijem (1707–1793), ki se je v mladosti na enem izmed svojih potovanj mudil v Gorici in Vipavi ter se 1728. leta peljal skozi Ljubljano. Leta 1757 so namreč v ljubljanskem lontovžu (ali jahalnici) uprizorili glasbeni komični operi *L'Arcadia in Brenta* (Arkadija ob Brenti), v kateri se Goldoni loteva smešne strasti do potovanj, ki je bogate Benečane vodila v nesmotrno razmetavanje denarja, ter *L'impero delle donne* (Narobe svet ali Žene, ki vladajo), kjer načenja vprašanje ženske moči, ali bolje, nemoči moških. Obe deli je uglasbil Baldassare Galuppi (Škerlj 1973, 225, 229, 230–240 sl. 254 sl.).³¹⁹

Kakor si že bodi, ugotovitve o zgodovini italijanskega gledališča pri nas in podatki, kakor se ponujajo v *Tagebuch 1844*, kažejo, da je bil interes Ljubljančanov in Ljubljančank za literarno komedijo oziroma

318 Romani je bil veliko ime libretistike. Je bilo pa takšno prevzemanje običajno. Scribe je včasih napisal samo scenarij, iz tega so nato drugi napisali librete za različne skladatelje – in v različnih jezikih.

319 Tudi Galuppi je veliko in cenjeno ime, kar pomeni, da je bila Ljubljana na tekočem na področju glasbenega gledališča.

komično opero svojčas precejšen oziroma vsaj tolikšen kakor za resnejše predstave nemških igralskih družb ter izvedbe nemških iger. S tega stališča postane nekoliko nerazumljiva teza o upadu zanimanja za italijansko oziroma nenemško gledališče v zgodnejšem obdobju, in sicer v času okrog leta 1812, pred skorajšnjim odhodom Francozov in vrnitvijo avstrijske uprave (Škerlj 1973, 408–409). Stanko Škerlj v »Pregledu italijanskih gostovanj v Ljubljani do začetka 19. stoletja« to utemeljuje z molkom sočasnega časopisja (*Laibacher Zeitung* in njegove priloge *Intelligenzblatt*), ki je po letu 1813 poročalo skorajda izključno o nemških predstavah, medtem ko o poprej stalnih gostovanjih italijanskih družb in družin v Ljubljani ni bilo več glasu. Vsaj na papirju ne. To pomeni, da dnevniško posredovane informacije o gostovanjih italijanske družine Vianesi in njenih uprizoritvah komičnih operet³²⁰ pravzaprav govorijo v prid kontinuitete ali vsaj sporadičnega pojavljanja italijanskega gledališča na slovenskih tleh. Prav tako pa kažejo na nadaljnjo oziroma oživiljeno priljubljenost iskrive literarne in glasbene komedije, ki je bila s kritičnim prikazom (francoske) fevdalne družbe, a tudi spričo glasbe, arij ter veselega razpoloženja in vedrega odnosa do življenja na kožo pisana zabave željnemu, vzhajajočemu meščanstvu na Slovenskem, h kateremu je sodila avtorica dnevnika. Kot tretje, ne najmanj pomembno, pa *Tagebuch 1844* na svojevrsten način izpričuje vzpostavitev kontinuitete z vrhunsko razsvetljensko dramatiko, kakršno je predstavljal ne samo Beaumarchaisov *Seviljski brivec* (1775), ampak tudi revolucionarna komedija *Figarova svatba* (1785), ki je bila predloga Linhartovi veseloigri *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* z letnico 1790. Tisti igri, ki je zaradi gledališke cenzure na slovenskem odru lahko zaživela šele leta 1848, to pa v Novem mestu (in ne Ljubljani).

320 To tedaj še pomeni kratko opero in ne operete v modernem pomenu besede, torej izmenjavo petja in dialogov.

Še več, odrsko uprizoritev spletk in zamenjav polne zgodbe o grofu Almavivi – ta skuša s pomočjo nič manj premetenega brivca dobiti lepo Rozino in pretentati njenega skrbnika Dona Bartola – v izvedbi Vianesijevih nadobudnih otrok bi mogli v luči gledališke cenzure, ki je med Linhartovo knjižno izdajo »Matička« in njegovo odrsko izvedbo povzročila skoraj 60-letno vrzel, zato do neke meri razumeti celo kot Beaumarchaisa pred Beaumarchaisom. In Rossinija pred Rossinijem (ta je bil tedaj v Ljubljani silno priljubljen), saj nikakor ne drži navedba v *Slovenskem narodu* iz decembra leta 1905, da se je »pred razprodanim gledališčem pela prvič na Slovenskem Rossinijeva komična opera [ki bo postala stalnica na slovenskem gledališkem repertoarju] Brivec seviljski« 8. decembra istega leta (»Slovensko gledališče« 1905). Sploh če upoštevamo njeno v *Tagebuch 1844* dokumentirano otroško izvedbo, ob kateri si enako pozornost zaslužijo njeni vrli izvajalci – glasbena družina Giuseppeja Vianesija,³²¹ s katero je treba dopolniti seznam v ljubljanskem Stanovskem gledališču gostujočih italijanskih družin. Bučen aplavz so si 24. aprila 1844 prislužili Vianesijevi sinovi in hči, Augusto, Alcibiado, Calisto, Odoardo in Ida, ki so bili stari med pet in petnajst let,³²² saj so po oceni glasbeno izobražene in nadarjene Louise Crobath naravnost bravurozno izvedli solistične arije. Čisto posebno priznanje je v dnevniku izmed otrok namenila najstarejšemu, Augustu (roj. 1837), čigar petje je ujelo njeno budno uho; prav tistemu, ki bo pozneje dosegel največjo slavo in se proslavil kot operni dirigent in kapelnik v opernih hišah v Londonu, Sankt Peterburgu, Melbournu, Bostonu in celo New Yorku (Bernardini 1988). Daleč stran od glavnega mesta Kranjske,

321 Njegova sošolca in sodobnika na glasbenem liceju v Bologni, kjer je študiral oboe, klavir in petje, sta bila G. Rossini in G. Donizetti. Otroke mu je na poti glasbene izobrazbe pomagala voditi žena oziroma njihova mati Elena Tronci.

322 Ne Louise Crobath ne dopisnik v *Carnioli* ne omenjata še enega Vianesijevega sina Enrica, ki je bil prav tako član operne skupine, ki jo je vodil oče.

kjer bo Louise Crobath nekaj mesecev pozneje³²³ čast in hvalo »zapela« igralcem, ki so na odrskih deskah Stanovskega gledališča uprizorili »čudovito« »čarobno igro«³²⁴ *Der Ring des Glüches* [Prstan sreče] (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 2. oktober 1844), poznano pod alternativnim naslovom *Die Quellenfürstin im Alpental*.³²⁵

Gledano skozi optiko učinkov, ki bi lahko odmevali pri mladi gledalki ter odraščajoči in (samo)oblikujoči se izobraženski meščanki, praksa obiskovanja gledališča s posebnim ozirom na brezskrbno vedrino vodvilskih gledaliških form na eni in ganljivostjo priljubljenih (melo)dramatičnih zgodb na drugi strani pokaže prepletanje dekletovega strmljenja k romantični in čustveno pogojeni ljubezni s skrbnim

323 Iz istega vpisa v dnevniku je jasno, da je po prijetnem obisku družine Ungar in sprehodu na Rožnik dan okronala z obiskom gledališča.

324 Izvirno *ein hübsches Zauberspiel*. *Zauberspiel* oziroma *Zauberstück* je oznaka za gledališki žanr oziroma vrsto pevske igre, ki je bila zlasti v katoliških nemško govorečih deželah s središčem na Dunaju v razcvetu v dobi baroka v 17. in tudi še 18. stoletju in v kateri se dialogi izmenjujejo s pesmimi, arijami. Med drugimi značilnostmi žanra so nadnaravni elementi in osupljivi odrski učinki. Razvoj nanj so imele srednjeveške romance in baročne dvorne opere, pozneje se je vanj vključevalo romantične idr. elemente. Za predstavnika žanra velja Mozart s *Čarobno piščaljo*. V strokovni literaturi je poudarjen pomen žanra »čarobne igre« za začetek operne zgodovine (Müller 2006; gl. tudi Kindermann 1959; Heinel 1994). Beate Heinel se (pretežno z muzikološkega vidika ter ob Mozartovi *Čarobni piščali* pa tudi Monteverdijevem *Orfeju* in še nekaterih izbranih primerih iz 17. in 18. stoletja, med katerimi so dela Purcella, Händla, Haydna) posebej osredotoča na to, kako se čarovnije in čarobne akcije uprizarjajo na odru in v glasbi ter kako čarobni in iracionalni dogodki konstituirajo žanr. Če je E. T. A. Hoffmann po njenih ugotovitvah prvi skladatelj, ki je svojo opero *Undine* označil za »čarobno opero«, pa navedba izraza pri Goetheju leta 1808 velja najbrž za prvo literarn(ovedn)o sled pojma (Heinel 1994, 15–16).

325 Libreto zanjo je napisal avstrijski pisatelj, igralec in novinar Franz Carl Weidmann (1790–1867). Premierno je bila v okrožju Josefstadt na Dunaju uprizorjena 1833. leta (Wurzbach 1886, 262–267; prim. s Fränkel 1898, 455 sl.).

vzdrževanjem buržoaznih idealov in predstav, ki so ji bili vcepljeni v družini. Posebej mislimo na jasno delitev vlog glede na spol in obliko družine, značilno za srednji (višji) sloj v sredini 19. stoletja, v katerem je bila poroka (kakor v prejšnjih obdobjih) še vedno namenjena predvsem utrjevanju družbenega položaja družine, odnosov z drugimi rodbinami in premoženja. To pomeni, da pravica srca (še vedno) ni mogla nadvladovati zahtev, izhajajočih iz meščanskostanovskega korzeta, ki ga je nosila hči Blaža Crobatha, Louise. Skozi *Tagebuch 1844* kakor perlice na ogrlici nanizana dramska dela, ki sestavljajo (železni) repertoar ljubljanskega *Ständisches Theater* pa tudi literarno obzorje avtorice dnevnika – in bi jih lahko strnili pod vrstno-žanrsko oznako »meščanski/buržoazni igrokaz« ali kar »melodrama« –, torej (po)kažejo dvoje. Najprej, kako zelo je gledališče skozi (žive) uprizoritve širilo buržoazne vrednote, kakor so krepost, človečnost, individualnost, in zatem, kako je skozi izbrane tem(atike) e ter po vsebinsko-idejni, sporočilni plati na piedestal povzdigovalo družino in krepostnega posameznika oziroma posameznico. Pomislimo znova samo na Kotzebuejeve družinske (melo) drame in njegovo poudarjanje dostojanstvenosti (običajnih) ljudi, kar kliče po istovetenju in posnemanju v vsakdanjem življenju. Vzemimo dramatizacije izpod peresa Charlotte Birch-Pfeiffer ali konec koncev priredbe romanesknih del za avtorico *Tagebuch 1844* bistvene ustvarjalke Fredrike Bremer, ki tematizirajo in problematizirajo družino, odnose v njej, moralne dileme posameznikov, vlogo žensk v vsakdanjem življenju v objemu doma in na javnem parketu, s čimer gledalstvu ponujajo nebroj možnosti in pobud za premislek o moral(nost)i in vrlinah, ki so ključne pri oblikovanju identitete meščanske ženske. Ali pa osvežimo še nekoliko dogajanje in sporočilnost klasične »viteške igre« Heinricha von Kleista o Kätchen, mladi ženski, katere vrline, neomajna predanost in plemenitost, ki jo pripeljejo do višjega družbenega položaja in za-služene sreče, so v samem jedru dramskega in gledališkega dogajanja.

Nasploh so dobrota, plemenitost, dostojanstvenost, za kar bi si vse morala prizadevati v korzet oblečena dama, v uprizorjenih in ogledanih melodramah jasno ločene od tistega, kar to ni, ter sugestivno utelešene v usodah dramskih oseb, ki naj bi občinstvu ponujale tako uživljajočo izkušnjo (v mejah svojega stanu) kakor spodbudo za poglobljeno razmišljanje o lastnem življenju, družbenem položaju, vrednotah – a tudi načinih in poteh do sreče, ki jo povečini prinese ohranitev ali vnovična vzpostavitev družinskega in s tem meščanskega moralnega reda.

5.4.2 Drobec k zgodovini t. i. hišnega gledališča

Krajši zabeležki v *Tagebuch 1844* s samega konca novembra in decembra, ki dokumentirata, da so na domu ljubljanske družine Debellack uprizorili gledališko predstavo (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 30. november 1844, 31. december 1844), potrjujeta – ob profesionalnem – zanimanje za ljubiteljsko gledališko igranje v višjih srednjih slojih v okolju salona.³²⁶ Konkretno pri adjunktu Debellacku. Amaterske predstave so imele s stališča učinkov podobno vlogo kakor profesionalno gledališče, saj se je težilo k oblikovanju meščanske identitete (in utrjevanju

326 Na izraz hišno gledališče, v nemščini »Haustheater«, ki bi bil primeren tudi za naš kontekst, naletimo denimo pri Edith Koll, saj z njim zajame zanimanje za to vrsto igranja (v odnosu do profesionalnih gledališč v zadnji tretjini 18. stoletja, kamor bi na Dunaju sodila Leopoldstädter Theater ali gledališče v Josefstadt) v dobi razsvetljenstva. Sklicujoč se na Josefa von Sonnleithnerja, avstrijskega gledališkega ravnatelja, režiserja in libretista in med drugim strica Franca Grillparzerja, navaja, da naj bi bilo takih domačih gledališč v višjih krogih Dunaja po preteku prvega desetletja 19. stoletja več kot osemdeset, na kar je vplival tudi odlok o svobodi gledališkega uprizarjanja, ki ga je leta 1776 izdal cesar Jožef II. in je spodbudil nastanek komercialnih gledališč na Dunaju. Med številnimi lokacijami in imeni lastnikov oziroma vodij takih gledališč omenimo zgolj avstrijskega plemiča, bankirja in mecena Moritza Friesa (1777–1826) ali t. i. domače gledališče v Palais Auersperg, baročni palači na AuerspergstraÙe (Josefstadt) (Koll 1979, 170 sl.).

družbenih oziroma stanovskih konvencij in odnosov), k t. i. estetskemu izobraževanju in nekoliko razvedrilu. Prav tako pa je mogoče, da so meščani na ta način, torej z igranjem in uprizarjanjem na domovih, posnemali plemiče oziroma življenjski habitus aristokracije (kamor bi ravno tako sodilo kupovanje plemiških naslovov), čeprav so ga razvili drugače – hišni teater je bil bolj skromen od baročnega »Haustheater«. Avtorica *Tagebuch 1844* opisuje uprizoritev priljubljenega Augusta von Kotzebueja vesele igrice oziroma farse *Die Zerstreuten in Der häusliche Zwist*³²⁷ pri Debellackovih.

»Igranje je bilo sicer precej zabavno – uprizorili so [*Raztresenca*] in [*Domači prepir*] – med nastopajočimi sta se še posebej izkazala Emma in August Wurzbach, Louis [*Znaimwerth*] je imel manjšo vlogo –, vendar sem sedela tik ob gospe von Znaimwerth, ki se je do mene vedla tako čudno, da mi ni namenila ne besede ne pogleda. [O]brnila se je vstran

327 Iz prve slovenske zbirke dramskih del in iger, ki jo je med letoma 1867 in 1896 izdajalo Dramatično društvo v Ljubljani (in tiskala tiskarna Eger), navedimo izdaji prevodov Kotzebuejevih veselih iger oziroma burk z naslovoma *Ravni pot, najboljši pot* (1868) in *Zmešnjava na zmešnjavo* (1880). Slovenski prevod zgoraj omenjene farse (v enem dejanju) [nem. »Posse«] z naslovom *Die Zerstreuten*, v slovenščini *Raztresenca*, je (še)le iz leta 1904, kar pomeni, da so pri družini Debellack seveda izhajali iz nemške predloge. Slovenski prevod *Domačega prepira* (*Der häusliche Zwist*) je iz leta 1863 (prev. Jakob Zabukovec). Anton Trstenjak v knjigi *Slovensko gledališče: Zgodovina gledaliških predstav in dramatične književnosti na Slovenskem* (1892) med uprizoritvami *Raztresencev* navaja tisti iz Celja – leta 1850 (igro je priredil Josip Drobnič) so jo odigrali celjski dijaki, ki so bili skoraj vsi nemškega rodu, nato se jo je tu znova igralo leta 1864 (skupaj z burko *Domači prepir* oziroma *Kreg med ženo in možem*) – in opozarja na ponovitve (ki kažejo na priljubljenost igrice) v dobi čitalnic. *Domači prepir* najdemo tudi v zbirki iger iz leta 1864 Janeza Bleiweisa (zbirka vsebuje še igrice *Županova Micka*, *Strup*, *Svitoslav Zajček* ter *Bob iz Kranja*) (Trstenjak 1892). Igri vesele vsebine pod naslovoma *Svitoslav Zajček* in *Strup* je »prosto poslovenila« – kdo drug kakor – Louise (Crobath) Pesjakova in sta v omenjeni Bleiweisovi zbirki gledaliških iger izšli 1865. leta.

na zelo nesramen način, da sem bila zaradi tega povsem zmedena. Moj Bog, saj ji nisem nič storila, da bi me tako obravnavala? – Resnično zaman razmišljam o razlogu za to nerazložljivo vedenje. Po predstavi sem videla, kako je Louisa potegnila na stran in mu skrivaj nekaj zašepetala, zaradi česar se je zdel jezen in se mi sploh ni približal – ali pa le za trenutek. Ko je odšla – družbo je zapustila prej kot ostali –, je bil znova pri meni in me pospremil domov.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. december 1844)

Spremljanje Kotzebuejeve enodejanke iz leta 1810, v kateri izbruhne prepir med zakoncema, kako porabiti prihranjeni denar, in se je koncem leta 1844 (amatersko) odigrala v salonu uglednega odvetnika, dr. Maksimilijana Wurzbacha, v Ljubljani,³²⁸ je očitno privedlo tudi do prepira med Louise Crobath in Louisom Znaimwerthom. Vendar droben zaznamek v dnevniku ni predvsem v dokaz tega, ampak zlasti krepi zavedanje o vlogi dramsko-gledališke umetnosti v meščanskih gospodinjstvih okrog sredine 19. stoletja in poudarja njeno vlogo tako v zasebnem življenju, pri vzgajanju in izobraževanju otrok, kakor pri (samo) predstavljanju meščanske družine, katere člani se udeležujejo opisanih predstav v okviru salonskih soarej.

328 Salon so imeli na naslovu Mesto 171, zdaj Čevljarska ulica. Maksimilijan Wurzbach je bil sin priseljenega stotnika in odvetnika, ki je kazal zanimanje tudi za literaturo in sploh umetnost, čeprav naj bi v resnici ohranil zvestobo nemškemu nacionalizmu in se istovetil z nemško kulturo (Kidrič 1938, CXVI).

V luči zadovoljevanja pravic srca in izpolnjevanja dolžnosti meščanskega stanu je enako smiselno skozi dnevnik spremljati in analizirati v njem sistematično popisovano dejavnost branja. Ta nas v kompleksu vlog, ki so jih izpolnjevale zgoraj predstavljene dejavnosti, h katerim sodijo gledanje, oblačenje, plesanje, druženje, pisanje itd., samo še utrjuje v prepričanju, kako pomembna je bila v vzgojnem smislu poleg glasbene in dramsko-gledališke zlasti besedna umetnost, ki je služila tako individualnemu (po)doživljanju in izražanju kakor premišljanju in oblikovanju svojega položaja v svetu meščanstva.

Bralni seznam Louise Crobath, kakor ga lahko rekonstruiramo iz njenih vpisov v *Tagebuch 1844*, sestavljajo nekateri prej omenjeni pisci pustolovskega žanra Joachim Heinrich Campe, James Fenimore Cooper in Edward Bulwer-Lytton,³²⁹ francoski pisatelj Eugène Sue in avstrijska romanopiska Karoline (Caroline) Pichler, o katerih je tekla beseda na bolj ali manj dolgih sprehodih in izletih. Na njem (naj)višje stoji večkrat omenjena švedska pisateljica Fredrika Bremer, ki jo dnevničarka v vpisu iz meseca julija imenuje za svojo najljubšo in vsega občudovanja vredno pisateljico (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 26. julij 1844).³³⁰ Ob prebiranju njenih romanov *Die Nachbarn*, torej *Sosedje*, in *Die Töchter des Präsidenten*, se pravi *Predsednikove hčere*, si je spomladi, meseca marca, zabeležila naslednje vtise:³³¹

329 Iz dnevničarki najljubšega meseca maja 1844 je omemba (pre)branega Bulwer-Lyttonovega romana (v treh zvezkih) *Ernest Maltravers* (1837), ki ga je (razvidno iz vpisa v dnevniku okrog sredine avgusta) zatem posodila Louisu Znaimwerthu (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 24. maj 1844, 15. avgust 1844). Roman je že sredi 19. stoletja služil kot predloga gledališki uprizoritvi, pozneje, na pragu novega stoletja pa tudi (nememu) filmu. Najbrž ni naključje, da je zgodba romana, ki tematizira ljubezen ter spopad med osebnimi hrepenenji in družbenimi pričakovanji, bralko in bralca, ki sta v njej videla dragoceno sredstvo (samo)spoznavanja, tako pritegnila.

330 Prim. Perenič 2019, 33.

331 Prim. Perenič 2019, 34–35.

»Dnevi preprosto minevajo, precej berem. Od Petruzzija³³² dobivam dela Fredrike Bremer, od Brunerja³³³ Blumenhagna³³⁴ in Cooperja. Spisi Bremerjeve so čudoviti, kako očarljivo je v njih prikazano vsakdanje življenje, številne nevšečnosti, ki se jim v naših življenjih ni mogoče izogniti, so v njenih delih, če že ne povzdignjene, pa vsaj ubležene s prijateljstvom in z ljubeznijo. Ljubezen, osrečujoče čustvo! Zakaj ne najdem takšnega človeškega bitja, kakor je denimo Alarich v romanu *Des Präsidenten Töchter*³³⁵ ali Bruno v romanu *Die Nachbarn*, takšnega bitja, ki bi se ga mogla oprijeti kakor vitica hrastovega drevesa, za katero bi lahko brez težav umrla, ki bi bilo moje vse, moja vera, moj drugi jaz, toda tudi jaz bi mu morala biti čez vse draga, da, takšnega bitja, čigar duh bi želel držati korak s srcem in z lepoto, takšno bitje bi lahko ljubila z žarom norosti, z vso globino svojega srca. Kaj je Toni [Anton Debellack] nasproti mojemu idealu?« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 23. marec 1844)

Zabeležka dopolnjuje ugotovitev, dobljeno pri obravnavi gledališkega predstavljanja. Besedna umetnost oziroma bralska recepcija je imela znaten vpliv na čustva in čustvovanje mladih meščanskih bralk, kakršna je bila Louise Crobath, ter na njihove predstave o tem, kakšna naj bi bila idealna ljubezen – in idealen partner. Na tem ozadju moremo razumeti njeno razočaranje, ko skuša resničnega Tonija (tj. Anton/Toni Debellack, ki ji je vnemal srce pred Louisom Znaimwertom) primerjati z moškimi literarnimi osebami v romanih Fredrike Bremer.

332 Tudi že omenjeni domači učitelj.

333 Julius Bruner, Louisin vrstnik in prijatelj, s katerim se je precej družila. Bruner naj bi ji enkrat v pismu priznal svojo ljubezen.

334 Najbrž Philipp Georg August Wilhelm Blumenhagen (1781–1839), nemški zdravnik in pisatelj. Med njegovimi pomembnejšimi deli so: *Die Schlacht bei Themorpylä* [Bitka pri Termopilah] (1815), zbirka novel *Novellen und Erzählungen* (1824) ali *Wanderungen durch den Harz* [Popotovanja po Harzu] (1850) – ta tekst sodi med zgodnejše primere razsvetljensko navdahnjene (ilustrirane) popotne oziroma potopisne literature (Grotefend 1875, 751).

335 Pravilno je *Die Töchter des Präsidenten*.

Kaže pa ista zabeležka v *Tagebuch 1844* tudi, kako zelo je branje literature, ki je skozi zgodbe poudarjala čistost ženskega (in moškega) srca, krepost močnejšega in milino nežnejšega spola ter pravo ljubezen, ki prihaja iz srca in predstavlja nasprotje zgolj težnjam po materialni koristi, površnim in površinskim čustvom, spodbujalo domišljijo, ponujalo izpopolnitev srčnih želja ter bilo obenem sredstvo tolažbe in celo nekakšen nadomestek v puščobi vsakdana. Obenem pa so se skozi branje leposlovja negovali meščanski ideali ljubezenske zveze in zakonske skupnosti.

V sozvočju s tem je premišljanje avtorice dnevnika o moči brezpogojne ljubezni, znova v povezavi z njenim poglobljenim prebiranjem Fredrike Bremer, konkretno, romana *Nina* (1835). V vpisu v *Tagebuch 1844* meseca maja preberemo naslednje besede: »Fredrika Bremer v svojem delu »Nina« pravilno pravi: »Živeti brez ljubezni, brez človeških prsi, na katerih lahko počijemo, naredi še tako obsežen prostor za praznino, svobodo za razkroj, za breme! Celo narava, celo nebesa se nam ne približajo, ne oživijo v nas, razen ...« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 24. maj 1844)³³⁶

Knjiga je bila Louise Crobath prijateljica na krajšem popotovanju, in sicer enodnevnem obisku Kranja na šentjanžvevo (23. junija). Na pot

336 Unarekovajene besede so v resnici delni prevod oziroma povzetek po omenjenem romanu, kjer piše: »Ohne Liebe, ohne eine Menschenbrust, an der man ruhen kann, zu leben, macht den umfassendsten Raum zur Leere, die Freiheit zur Außgelassenheit, zur Last! Auch die Natur, auch der Himmel nähert sich uns nicht, lebt nicht für uns, als durch ...« Dobesedno se navedek v enem od nemških prevodov romana glasi: »»Mehr Raum zum Athemholen!« rief Nina aus, »aber keine Luft, keine Atmosphäre von Milde und Liebe. O Clara! ohne Liebe, ohne eine Menschenbrust, an der man ruhen, in der man leben kann, ist der weiteste Raum nur eine Leere, die Freiheit nur eine Entbehrung, nur eine Bürde. Auch die Natur, auch der Himmel kommen uns nicht nahe, würden uns nicht lebendig, bis durch ... «« (nav. po Perenič 2019, 35).

se je podala z očetom in prijateljico Marie Martintschitsch.³³⁷ Prebrala je nemški prevod³³⁸ romana *Corse de Leon, or, The Brigand* (1841) [v nem. *Corse de Leon oder Der Räuber*] angleškega pisatelja Georgea Paynea Rainsforda Jamesa (1799–1860) ter nemškega dramatika Augusta von Kotzebueja.

»V Kranju je bilo prav prijetno. Skoraj ves dan smo bili sami, sprehajali smo se in brali. S seboj sem vzela *Corse de Leon oder Der Räuber* Jamesa. Kolikor sem je že prebrala, se mi zdi ta resnična zgodba prav prijetno napisana. Glavni značaji so zvesto upodobljeni, snov dogajanja so spori Francije s Savojski in Španijo, torej se zgodba odvija v časih Henrika II. v letih 1558 in 1559. Corse de Leon je glavni razbojnik, ki se je naveličal tiranije tuzemskih zakonov in se je v gorah oklical za absolutnega vladarja. S svojo zelo številčno tolpo je sposoben vsakršnega drznega dejanja. Do revnih, zatiranih in nesrečnih je dobrodelen, velikodušen in jim pomaga, s tem ko je strog do vseh vrst zlikovcev in vsako hudo dejanje težko maščuje. Njegov značaj je plemenit, njegov um in znanja so široki, le svoboda, svoboda je tisto, za kar si prizadeva. Zelo me zanima. Se že veselim nadaljnje branja.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 23. junij 1844)

Dober mesec dni pozneje, 26. julija 1844, je nastala zabeležka ob branju romana *Ein Tagebuch* [Dnevnik] Fredrike Bremer. Ta je ravno v letu 1844 izšel v nemščini kot del zbirke *Das belletristische Ausland: Kabinetsbibliothek der classischen Romane aller Nationen* pri Carlu Spindlerju v Stuttgartu. Vpis v dnevniku izpričuje namenskost branja, ki ni prvenstveno v službi zabavanja, ampak se kaže kot oblika duševnega in duhovnega dela in (samo)vzgajanja, besedna umetnost pa zato predvsem kot (iz)vir lepote in sredstvo za žlahtnjenje srca in uma. *Ein Tagebuch* Fredrike Bremer čustveno-moralni kompas avtorice *Tagebuch 1844* naravnava v smeri

337 To je navedeno v dnevniškem vpisu, ki je nastal en dan pred šentjanževim (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 22. junij 1844).

338 Ta je delo Ernsta Susemihla.

konservativnih ženskih idealov ter jo vabi, da razmisli o naravi (svoje) sreče in popolnitve.

»Vse na svetu napreduje, zagotovo vse. V noveli³³⁹ moje najljubše pisateljice, občudovanja vredne Bremer sem prebrala (v *Tagebuch*, lahko bi rekli), da celo grdota in neumnost vedno bolj izginjata z obličja Zemlje. Če lepota in vzgoja duha tako napredujeta, da sta postali splošni, zakaj ne bi tudi mladostna drznost skupaj z duhom časa korakala naprej« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 26. junij 1844).

5.5.1 Drobec k zgodovini t. i. glasnega branja

Poleg t. i. tihega (in občutenjskega) branja, za katero je značilen samotni stik s knjigo in besedo in prek katerega se izrazito osmišlja bralčeva oziroma bralkina zasebnost (te ni mogoče zares razločiti od fiktivno oblikovanega sveta, razodevajočega se v romanu, saj s tem, ko bralka med njegovimi vrsticami v usodah likov »bere« svojo usodo, nastaja ustvarjalni preplet obojega), v *Tagebuch 1844* naletimo tudi na dragocen primer opisa t. i. glasnega branja, ki je bilo od samih začetkov pisane besede »norma«. Argentinsko-kanadski pisatelj, prevajalec, esejist, urednik in strokovnjak za zgodovino branja Alberto Manguel v knjigi *Zgodovina branja* razliko oziroma razmerje med tihim in glasnim branjem ponazori ob primeru Avgušтина in njegovih *Izpovedi*, VIII, v katerih je skozi opis Ambrozijevega tihega branja zabeležen prvi tak primer. Podoba beročega Ambrozija je Avgušтина kot sicer podkovanega učitelja retorike, ki je imel navado – z namenom deljenja razodetja z drugimi in tudi »iz čistega užitka ob zvokih (*Izpovedi*, IV)« – brati naglas, naravnost presunila. Kakor poudarja Manguel, so bile namreč zapisane besede že od časa sumerskih tablic »namenjene glasnemu izgovoru, saj je vsak znak nosil v sebi povsem določen glas, tako rekoč svojo dušo« (Manguel 2007, 57–62).

339 Dejansko gre za dnevniški roman.

Prepričanje, da ima tako rekoč vsaka beseda svojo čúd, predvsem pa, da je bilo glasno branje³⁴⁰ kot »oblika mišljenja in govorjenja«³⁴¹ (Manguel 2007, 64) še celo na sredini 19. stoletja precej običajen pojav, izpričuje zapis v *Tagebuch 1844* z zadnjega dne koledarskega leta. Louis Znaimwerth je Louise naglas bral »lepo pripoved« avstrijskega pisatelja in novinarja Moritza Gottlieba Saphirja (1795–1858) z naslovom *Die Liebe am Hochgericht* [Ljubezen na višjem sodišču] (Brandtner 2005), katere »romantična, žalostna vsebina« jo je »navdušila« in »hkrati globoko pretresla«. Toda ob vsem ji je bilo v še neprimerno večji užitek poslušati njegovo branje!

»Louis bere tako lepo, tako jasno, njegov glas je tako prijeten, tako melodičen, da sem bila nad tem povsem navdušena. Delo mi je padlo iz rok, moje oči so obvisle na njegovih ustnicah in moje srce je željno sprejemalo vsako njegovo besedo, bila sem tako prevzeta, tako očarana, da bi se v tem trenutku najraje zgrudila na njegove prsi in mu povedala, kako neskončno ga ljubim.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. december 1844)

»Mehak«, »milo melodičen«, »sedaj milo tožèč«, zdaj povzdigujoč se »k najvišjemu afektu«, ko izgovarja pesnikove misli, je tudi glas literarne osebe plebejca Riharda v dnevniškem romanu *Beatin dnevnik* Louise (Crobath) Pesjakove iz leta 1887. Vanj je pisateljica po preteku več kot štirih desetletij, kolikor je minilo časa od pisanja *Tagebuch 1844*, vtakala motiv (njej dobro poznanega) glasnega branja. Gre za mesto v romanu, kjer si grofica zaželi, da bi ji protagonistka, guvernantka Beata, naglas brala dramsko pesnitev Georgea Noela Gordona Byrona *Manfred*

340 Alberto Manguel se razen ob znamenitem portretu sv. Ambrozija v milanski baziliki zaustavlja ob sporadično zabeleženih primerih tihega branja v samostanskih skriptorijih že v 9. stoletju.

341 To pomeni, da se beseda izgovarja tako rekoč vzporedno s tem, ko poteka njeno vizualno prepoznavanje.

(1817).³⁴² Ko pride Beata do mesta v knjigi, kjer Manfred roti Astarto, strežaj napove prihod Riharda, ki naglas prebere ta del besedila. Beata med njegovim zvensko in melodično čudovitim prebiranjem spozna, da Rihard trpi tako kakor Manfred. Motiv branja naglas se v romanu pojavi še tam, kjer se Beata z grofico dogovori, da ji bo vsak dan po uro ali dve z (glasnim) branjem angleških in francoskih klasikov (v izvirniku) kratila čas.

Na robu podpoglavja o glasnem branju pomislimo na še eno situacijo, in sicer v povezavi z zgoraj opisanim hišnim gledališčem, dokumentirano v *Tagebuch 1844* Louise Crobath. Predstavljamo si namreč, da so priprave na predstavo potekale na način glasnega branja, saj se je bilo treba med nastopajočimi dogovoriti, kako bodo (od)igrali. Šlo je za nekakšno bralno vajo, ki kaže uporabo branja za določen kulturni namen.

342 Beata ob Byronovi pesnitvi omenja tudi Goethejevega *Fausta*. Med literarnima deloma dejansko obstajajo vzporednice: Byron je dramsko pesnitev zasnoval tudi kot odgovor na Goethejevo dramsko delo. Manfred je nekakšen Faust iz Bernskih Alp, ki trpi skrivnostno krivdo, povezano s smrtjo ljubljene Astarte (Perenič 2019, 218).

5.6 Kdo potuje?

Ged. v. J. Rauch in Wien

HAUPTTEINGANG

des Parkes Jurjavés nächst Agram in Kroatien.

Slika 6: Jurjaves (Zagreb). Vir: Ivan Zasche: Park Jurjaves nächst Agram in Kroatien.

Dunaj: Carl Jerold & Sohn, 1852. SPL Rare Books.

Dostopno na: <https://www.splrarebooks.com/collection/view/park-jurjaves-naechst-agram-in-kroatian>.

Meščanski življenjski slog je v družinah premožnejših in izobraženih ljubljanskih meščanov vključeval popotovanja. Crobathovi niso bili nobena izjema. Mikroanaliza *Tagebuch 1844* to stališče podpira, pri čemer se znova in znova kaže nerazrešljiv napon med avtoričinimi prizadevanji za uresničitev osebnih, intimnih želja (ljubezni) ter meščansko-stanovskimi oziroma družbenimi pričakovanji. Ko se dnevničarka poda na pot, se po eni strani vselej podaja tudi na pot samospoznavanja in raziskovanja različnih plati svoje človeške oziroma ženske nature, po drugi strani pa se skozi njena popotna razmišljanja in komentarje, ki jih rada zaupa dnevniku, odpirajo nekatera družbena vprašanja in predvsem vpogled v njeno nenehno usmerjenost h krepostnemu življenju v smislu konservativnih ženskih idealov kot (samo)oblikujoče se ljubljanske meščanke. Poudariti gre, da so popotovanja, na katerih se hči in kdaj vsi člani družine pridružijo očetu advokatu, tudi poslovnega značaja, v čemer se meščani po lastništvu kapitala praviloma razlikujejo od meščanov po (samo) življenjskem slogu. Če smo povsem natančni, imamo v preučevanem primeru opraviti z nekakšnim hibridom: Crobathovi, katerih oče Blaž Crobath se je v meščanstvo povzpел z izobrazbo in si sčasoma pridobil kapital, se izkažejo za odličen primer povezave obojega.

5.6.1 Po Kranjskem

5.6.1.1 Na snežniški graščini

Med popotovanji po ožji domovini, največ s »papanom«, izstopata dve na snežniško graščino (grad Snežnik, nem. *Schneeberg*) v Loški dolini na Notranjskem,³⁴³ ki so jima v *Tagebuch 1844* namenjeni kar

343 Ta je bila po ugotovitvah avtorice te knjige uporabljena kot predloga za osrednje dogajališče romana *Beatin dnevnik* (1887) Louise (Crobath) Pesjakove, ki je semkaj v spremstvu družine redno prihajala v mladih letih, ko so bili gospodarji grofje Lichtenbergi (Perenič 2019, 17).

trije obširnejši zapisi. Na prvem izmed popotovanj so se Crobathovi (oče, mati, brata Lud(o)vik in Eugen, sestra Marie in avtorica dnevnika) mudili med 25. in 29. majem, kar je v dnevniku napovedano en dan pred odhodom na binkoštno nedeljo in popisano dva dni po vrnitvi v Ljubljano (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 24. maj 1844, 31. maj 1844). Drugo izmed popotovanj avtorice dnevnika z očetom, dvornim in sodniškim odvetnikom Crobathom na jesen, med 23. in 27. novembrom, pa je na podoben način ovekovečeno v dnevniškem vpisu s konca novembra (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 28. november 1844).

Dnevniški opisi – v katerih se osebno pričevanje povezuje z (vizualno bogatimi) opisi lege, zunanosti in notranjščine gradu,³⁴⁴ njegovih

344 Preberemo: »Grad Snežnik ima lepo lego, nahaja se na najjužnejšem koncu Loške doline. Ne vem, zakaj sem si ta grad vedno predstavljala na skali. Motila sem se, saj leži skoraj povsem na ravnem. Stavba je dobro ohranjena, ima precej lepo fasado, dve nadstropji in res lepo urejene, visoke sobe in dvorane. Dva mostova vodita do portala, po prvem pridemo do obodnega zidu z dvema stolpoma in osmimi strelnimi linami, nato pride drugi most in takoj zatem vrata. Prvi most je bil nekdanj dvižni. Na zunanji strani grajske stavbe sta dva vogalna pomola, prav tako s strelnimi linami, v drugem nadstropju pa je balkon. Tako starodaven kakor se grad od zunaj predstavlja opazovalcu in ga nehote prestavlja v čas vitezov v srednjem veku, tako v kontrastu mora v opazovalčevih očeh izstopiti njegova notranjost, sobe so elegantno in povsem sodobno opremljene in celotna stavba nosi pečat preprostosti. Nobenih strašnih, starih slik, ki bi zatemnjevale lepo obarvane sobe, videla sem samo tri slike, dve sta predstavljali starše zdaj živečih grofov von Lichtenbergov in ena slika je predstavljala morski stolp.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. maj 1844; gl. tudi Perenič 2019, 20)

stanovalcev,³⁴⁵ bivanja na graščini, izletov v bližnjo okolico,³⁴⁶ jezdenja ter z refleksijami ob prebranem – ponujajo večplastno perspektivo tako na zgodovinski vsakdanjik izobražensko-gospodarskega meščanstva kakor popotovanje samo. Ravno tako pa tudi na zgoraj izčrpno obravnavane kulturne prakse, prek katerih se torej skozi celoten *Tagebuch 1844* odstira napetostna nit med individualnim in družbenim, med osebnimi izkušnjami in koprnenji na eni ter meščanskostanovskimi pričakovanji, zahtevami in normami na drugi strani.

5.6.1.1.1 Na konju

Omenimo primer opisa jezdenja, ki kaže na podvrženost obnašanja mlade dame strogim, domala rigidnim družbenostanovskim normam, določajočim njeno vsakdanje življenje (in osredotočenim na vlogo žene, matere, hčere), ter hkratni, med vrsticami dnevnika razberljiv poskus »kršenja« teh norm z nekoliko »neženstvenim« ali elegantno-drznim vedenjem, s katerim bi v deželnem stolnem mestu izzvala ogorčenje in tvegala svoj ugled. Takole piše:

345 Izpostavimo njej »dragega« ujca Rudolfa. To je bil Rudolf Endlicher (roj. 1823), polbrat Josipine Brugna(c)k, ki se je iz Lvova preselil v Ljubljano h Crobathovim (v hišo pri Bahabirtu oziroma Mahrovo hišo) (Perenič 2019, 18; gl. tudi Zorec 1964, 6). Dnevničarkin 20-letni ujec, falirani študent prava, ki je bil torej na gradu Snežnik dobro leto v službi pisarja, se skozi oči avtorice dnevnika kaže kot prijazen in zadovoljen. Opisani so še nekateri drugi »samci« v uradniškem poklicu, in sicer Raunach, Perz, Lach, Furlan, pri čemer zapisovalka ne skopari s kritiko njihovega lagodnega življenjskega sloga. »Če se poroči uradnik,« nadaljuje, »se mora od gospode preseliti v vas. Eden izmed uradnikov, Raunacher, je zelo čeden človek, komisar je prijazen in ustrežljiv kot vsi, vendar pravi samec, dacar Perz se zdi pravi paragrafar, Lach in Furlan sta običajna človeka, ki opravljata uradne ure, pijeta vino, kadita tobak in sta zadovoljna.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. maj 1844; Perenič 2019, 20–21)

346 Odpravila se je v Stari trg in Lož ter se povzpela na Kucelj, z vrha katerega je občudovala vso Loško dolino (Perenič 2019, 18).

»Na binkoštno nedeljo je na gradu Snežnik skoraj vedno³⁴⁷ deževalo. Pol ure je vzdržalo, ni deževalo in te trenutke sem porabila, da bi se poizkusila povzpeti na konja. Vendar mi je šlo slabo. Zelo me je bilo strah, da bi padla. Sčasoma se bom naučila jahanja, če bi bila v Angliji, zagotovo, kajti kakor sem brala, imajo tam skoraj vse dame jahalne konje, zato da gredo z njimi in v spremstvu *dandyjev* na dolga jezdenja. Oh, to mora biti lepo! Toda v Ljubljani, kjer prežijo opravljeni jeziki, da bi s svojimi strupenimi bodicami raztrgali še tako malenkost, si verjetno ne bi drznili niti sprehajati hitreje kakor običajno in v moški družbi, kaj šele jahati.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. maj 1844)

Če si za trenutek priključimo, kako pomembno vlogo so pri (samo)predstavljanju in v končni posledici uravnavanju gibanja ženskega telesa v tej dobi imela oblačila,³⁴⁸ najbrž lažje razumemo, kaj je z istega gledišča pomenila preselitev dame v sedlo, saj je šlo pri tem za svojevrstno »prekinitev« (za)želenega in pričakovanega ženskega videza.

Jahanje v povezavi z oblačili v razpravi z naslovom »Zu Pferd« [Na konju] obravnava Anna-Brigitte Schlitter, ki v spreminjanju jahalnega videza ženske vidi enega izmed najpomembnejših momentov na poti ženske emancipacije in tudi emancipacijske mode ter možnosti novih načinov izražanja skozi obleko v javnem prostoru. Pojasnjuje, kako se je jahalni kostum močno razlikoval od hiperženstvene mode tistega časa: izdelan je bil iz temnih in robustnejših volnenih tkanin in je bil (sploh v primerjavi z opulentnimi ženskimi oblekami v slogu bidermajerja) preprosto, strogo, brez (cvetličnega) okrasja (to je veljalo celo za izkaz slabega okusa), v splošnem sestavljen iz temne kombinacije jakne in krila (kmalu tudi hlač) ter svetle, bele bluze (in cilindra). Sklicujoč se na Alison Matthews David, Schlitterjeva jahalni kostum opiše kot »paradoksalno

347 Prislov »vedno« se nanaša na binkošti, ko so Crobathovi očitno redno prihajali na grad Snežnik.

348 Za več gl. zgoraj v poglavju o oblačenju in oblačilnem videzu.

oblačilo», saj združuje moške in ženske elemente, je hkrati funkcionalno in zapeljivo, skratka, hibridno, s čimer se oddaljuje od strogo binarno kodirane mode pri buržoaziji – kjer ženske v barvitejših in bogatih oblekah kot nekakšni dekorativni eksponati kontrastirajo moškim v enoličnih temnih oblekah (Schlitter 2025, 205–218).³⁴⁹

V *Tagebuch 1844* avtorica sicer nikjer ne omeni posebne jahalne opreme (nič ne izvemo niti o damskem sedlu), zaradi česar je ob upoštevanju omemb težav, ki jih je imela pri povzpenjanju na konja, slutiti na to, da sta jo ovirali tako neizkušenosť v tej panogi oziroma športu kakor zlasti dolga, nepraktična, vulominozna obleka, ki se na konju ni mogla nositi ne elegantno ne ženstveno. Vendar je šlo kljub temu tudi v njenem primeru za določeno prekinitev konvencionalnega ženskega in ženstvenega videza, o katerem pišeta Davidova in Schlitterjeva, ter poskus pobega od strogih bidermajerskih oziroma meščanskostanovskih norm, ki se v konkretnem primeru povezuje z angleškim vzorom pobega ali vrnitve k naravi v objemu notranjskih gozdov – ter daleč stran od pogledov Ljubljančanov in Ljubljank. Kar pa v *Tagebuch 1844* je omenjeno.

O prizadevanjih biti podoben plemstvu, če smo povsem natančni, angleškemu plemstvu, ob primeru avstrijske cesarice in ogrske kraljice, soproge cesarja Franca Jožefa I., Elizabete Bavarske, široko poznane pod imenom Sissi, premišlja Fritz Ulrich.³⁵⁰ Sissi si je zelo prizadevala

349 Razprava A.-Brigitte Schlitter je bila objavljena v zborniku *Mode und Gender*, ki ga je omenjena souredila s Katharino Tietze in v katerem je skozi kritično analizo prikazano in dokazano, kako moda po eni strani predstavlja in oblikuje identiteto ter naznačuje razlike med spoloma, po drugi strani pa se kaže povezava med modo in prizadevanji za emancipacijo. Za namen naše študije manj »uporabna«, a vseeno zanimiva so tudi poglavja zbornika, ki obravnavajo (de)konstrukcijo spolnih vlog skozi modo v različnih medijih (npr. glasbenih videih).

350 Med strastnimi jahalkami modre krvi sta obravnavani tudi Kristina Švedska ali Katarina Velika.

za priznanje s strani angleškega plemstva in skušala zato svoj izjemen položaj dokazovati tudi z obvladovanjem jahalnih veščin. V sorazmerno kratkem času je bila (pri)znana kot izjemna jahalka, ki je znala očarati družbo s svojim šarmom, pristrčnostjo in veselo naravo (Ulrich 1988, 44 sl.). Ulrich na kratko spregovori o njenem jezdenju konja po imenu Domino, ki ga še ni poznala, in sicer med lovom na Irskem, ko je cesarica na zbrano družbo, v kateri sta bila tudi [prapraded princeze Diane] Lord Spencer in konjenik William George (Bay) Middleton, naredila naravnost bleščeč vtis (Ulrich 1988, 52 sl.).³⁵¹

Z mislijo na širši družbeno-kulturni kontekst je iz istega zapisa v *Tagebuch 1844* mogoče razbrati, kateri so bili priljubljeni načini preživljanja prostega časa premožnejših slojev. Jahanje je poleg tega predpostavljalo sorazmerno drago vzdrževanje konj, ki si ga ni mogel vsakdo privoščiti. Čeprav je bil konj, na katerega se je med bivanjem na snežniški graščini povzpela Louise, očitno last snežniških gospodov, je že samo jezdenje, zabeleženo v *Tagebuch 1844*, lahko svojstven dokaz zmožnosti Crobathovih, da svoje ženske »opremijo« s konjem, in ga kot takega lahko uvrstimo med (samo)predstavitvene strategije mlade meščanke. Slednje posredno potrjuje Barbara Krautwald v študiji, monografsko izdani pod naslovom *Bürgerliche Frauenbilder im 19. Jahrhundert*, kjer je skozi analizo med nemškim meščanstvom množično branega časopisa *Bazar* (1854–1900) pokazala, kako je šport (in v tem kontekstu še posebej jahanje) služil kot »spektakel« na eni ter »izobraževalno« in »vzgojno« sredstvo na drugi strani. Ženska se je po tej poti utrjevala tako v telesnem kakor v duševnem smislu, vse pa je imelo širši pomen za kulturo in družbo, če – vsemu emancipacijskemu kontekstu navkljub in strahu pred odvrnitvijo nežnejšega spola od ročnih, gospodinjskih ipd. del – vseeno poudarimo

351 Gl. npr. tudi Tschöschner 2009.

(še vedno) prijeten, lep videz (mlade) ženske in njeno držo na konju (Krautwald 2011, 269).³⁵²

5.6.1.1.2 Veslanje

Med telesnimi dejavnostmi, ki so sprva veljale za izključno moške, saj je bila potrebna fizična moč, in so jih nato za svoje vzele ženske ter prek njih krepile svoje samozavedanje in žensko energijo, je bilo veslanje (Krautwald 2011, 230–238), ki mu je namenjena dolžna pozornost tudi v *Tagebuch 1844*. O(b) njem si je Crobathova prvorojena hči zapisala naslednje besede:

»Predvčerajšnjim smo se vrnili z gradu Snežnik, kjer smo se kljub neugodnim vremenskim razmeram dobro zabavali. V Cerknici smo se zadržali en dan. Odpeljali smo se do čudovitega, svetovno znanega Cerkniškega jezera. Med vožnjo po jezeru sem nehote pomislila na Cooperjevo povest, ki jo ravno prebiram in ima naslov *Der Wildtöchter*³⁵³

352 Barbara Krautwald ob analizi člankov iz revije *Bazar* (v drugi polovici 19. stoletja) predlaga štiri faze v razvoju podobe meščanske ženske: zgodnjo fazo (1854–1865), ko je še vedno v prevladi tradicionalna podoba ženske kot žene in matere (Krautwald 2011, 110–123); naslednje obdobje od približno leta 1866 do začetka sedemdesetih let (1871) 19. stoletja, ko se je uredništvo občutneje zavzemalo za pravico žensk do dela in izobraževanja, zlasti za poklica učiteljice ali vzgojiteljice (Krautwald 2011, 155–206); fazo v dvajsetletju med 1871 in 1890, ko se je (raz)širil ideal krepotne »nemške gospodinje« (Krautwald 2011, 230–237); in t. i. zadnjo, pozno fazo od 1890 do 1900, ko se v reviji vse večja skrb posveča finančni neodvisnosti ženske in tudi njeni pravici do samostojne izbire poklica (Krautwald 2011, 266–267, 326).

353 James Fenimore Cooper, *Der Wildtöter* (izv. *The Deerslayer, or the First War Path*, 1841). Gre za zadnji, peti del serije *Leatherstocking*. V kronološkem poteku serije je roman prvi del. Dnevničarka je morala imeti v rokah nemški prevod romana iz istega leta, za katerega je poskrbel Gustav Pfizer, medtem ko se nemški naslov v prevodu Otta von Czarnowskega glasi *Der Hirschtöter*.

in se dogaja na jezeru Glimmergla[s] v Ameriki.³⁵⁴ Jezero ni imelo svojega največjega obsega, obala je bila seveda nepravilne oblike in prekinjena z zalivi. Območje je lepo, gladina jezera je bila tako mirna, tako čista, nič se ni zgnilo, le vesla so povzročala droben, enakomeren šum, čoln je tako mirno drsel po jasni vodni gladini, oh, bilo je prelepo. Rada bi ure in ure uživala v tem neobičajnem prizoru. Pečat globokega miru, tišina narave, pogled na predmet, ki je tako pogosto zaposloval moje misli, so me navdajali s čisto radostjo. Celo smrt mora biti ob pogledu na čudovito pokrajino, ob odprti knjigi narave lepša, slajša. V naravi čuti človek bližino najvišjega bitja in ničevost ubogih smrtnikov toliko bolj kakor v temačnih sobanah, svobodna, preprosta narava je resnično najkrasnejši, najbolj srce dvigajoči tempelj, ki ga je zgradil sam Bog za blagor svojih otrok in za svoje poveličevanje. Vselej mi je tako prijetno, ko se lahko gibljem na prostem. Nič ne prekaša narave!« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 31. maj 1844)³⁵⁵

Vendar veslanje, kakor ga tenkočutno opiše avtorica dnevnika, ne predstavlja tiste dejavnosti oziroma področja, v katerem bi se odražala naraščajoča emancipacija (o kateri je veliko govora pri Schlitterjevi ali Krautwaldovi) ali bi bilo celo ogrožajoče za druge vrste ženskih del in dejavnosti, kakor so denimo ročna dela in branje. To se pravi, da ni v duhu prestopanja začrtanih vlog obeh spolov, ampak se tvorno povezuje z dejavnostjo branja. V obeh primerih gre za »tihi« dejavnosti (prim. Krautwald 2011, 230), ki Louise Crobath kvečjemu spodbujata k razmišljanju v koordinatah meščanskega ideala ženske ter v okvirih družinskih, patriarhalnih in ne nazadnje verskih oziroma transcendentnih omejitev. Poleg evokacije Cooperjeve povesti je v zapisu v *Tagebuch 1844* posebej izstopajoč motiv oziroma srednjeveški topos knjige narave (lat.

354 Tu je v dnevniku stvarna napaka. Glimmerglass je nacionalno zgodovinsko okrožje v bližini Cooperstowna (okrožje Otsego v državi New York). Povest, o kateri govori, se dogaja na jezeru Otsego.

355 Gl. tudi Perenič 2019, 19.

liber naturae) (Perenič 2022, 115–120), ki je po sv. Avguštinu (poleg *Svetega pisma* kot knjige razodetja) drugi vir spoznavanja Boga. Pojem »knjige narave«, ki je bil v (pesniški) tradiciji močno zastopan skozi 16. in 17. stoletje in ni bil brez vpliva niti v romantiki (npr. Herder, Novalis, Goethe itd.), se je kot miselni obrazec ohranil praktično skozi vse 19. stoletje (Nobis 1971, 957–959; Nobis 1973, 814 sl.). V dnevniškem zapisu narava govori o Božanskem v skrivnih znamenjih. Takó »globoko občutenje narave in Božjega, ki véje skoznjo« (Perenič 2022, 177), je več let pozneje našlo odmev tudi v bidermajerski poeziji avtorice *Tagebuch 1844*, in sicer zlasti v obeh pesniških knjigah z naslovoma *Vijolice* ter *Ins Kinderherz* [Naravnost v otroško srce] iz let 1889 in 1885.

Veslanje ob neki drugi priložnosti je eden izmed vodilnih motivov v dnevniškem vpisu z 12. avgusta 1844. Dva dni prej, v soboto popoldan, je Louise Crobath, ki se je mudila na nekajdnevem obisku pri sorodnikih v Kranju, v spremstvu tete in sestrične Vicktorie na posestvu Brdo pri Kranju³⁵⁶ obiskala barona Antona Zoisa in njegovo soprogo, baronico Zois. Poleg prijaznosti, ustrežljivosti in pozornosti gostiteljev, ki so posebej na avtorici dnevnika pustili vtis domačnosti in sproščenosti, je bilo daleč najlepše doživetje vožnje s čolničkom po ribniku.

»Tukaj [na Brdu pri Kranju] je bilo zelo lepo. Grad je zelo lep, še lepši pa so vrt, park in dva ribnika v njem. Baron Anton je mene in mojo angelsko lepo sestrično Vicktorio popeljal v ljubkem čolničku po čudovitem in večjem od obeh ribnikov. V življenju sem videla le malo takih vodnih površin, vendar mi je med tistimi redkimi, ki sem jih videla, ta najbolj všeč. Ribnik leži tako romantično med gostimi drevesi, njegova gladina je tako jasna, tako mirna, v bližini pa tvorijo ozadje čudovite Kamniške Alpe,³⁵⁷ ah, tukaj je tako rajsko, da sem bila nad tem čudovitim razgledom tako navdušena, da se ga nisem mogla naveličati. Na

356 Izvirno *Eck*.

357 Izvirno *Oberkrainer Alpen*.

ribniku stoji na stebrih ljubek paviljonček. Cvetlični vrt je prav tako zelo lep. V njem rastejo najrazličnejše, najlepše cvetlice, še posebej so mi bile všeč dalijs, ki so tukaj cvetele v vseh barvah. Iz vrta naravnost pelje topolov drevored do približno pol četrte ure³⁵⁸ oddaljene cerkve. Na Brdu, ah lepem, prelepem Brdu bi rada takoj ostala.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 12. avgust 1844)

Zapisovalka v *Tagebuch 1844* je morala na obisku zakoncema Zois zai-grati na klavir, kar jo je spravilo v rahlo nelagodje, vendar je k sreči znala serenado *Das Ständchen*³⁵⁹ Franza Schuberta, čigar ime je tesno poveza-no z domačo oziroma salonsko glasbo, na pamet. Klavir se v *Tagebuch 1844* omenja tudi v vpisu z 28. novembra, ob drugem izmed popotovanj na snežniško graščino, ko Louise Crobath v objemu notranjskih goz-dov in na podeželju izrazi potrebo po tem, da bi (tu) imela dober kla-vir, ki je veljal za najljubši instrument meščanstva (v Nemčiji, Angliji, Franciji) in je v simbolnem smislu pomenil blaginjo in pripadnost temu stanu.³⁶⁰ Takole se zaključuje prej omenjeni vpis v *Tagebuch 1844*, ki pregnantno utrjuje zapisovalkino vlogo kot izobražene, samozavestne meščanke: »Najbrž bi si želela še veliko več, najprej čudovito knjižnico, drugič dober klavir in tretjič zelo prijetno družbo. Sicer bi na deželi zlahka shajala s samo eno od teh potreb. S katero, to puščam odprto« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 28. november 1844).

358 Izvirno *eine halbe Viertelstunde*.

359 Ne vemo natanko, za katero serenado *Ständchen* gre, saj so možne tri.

360 Joachim Eibach govori celo o »klavirski mrzlici«, ki se je širila iz metropol Pariza in Dunaja. Lastništvo klavirja in zvoneče igranje nanj ob odprtem oknu sta tudi pripadnikom nižjih slojev, ki so ga lahko slišali na ulico, predstavljala simbol socialnega vzpona (Eibach 2008). Sklicujoč se na Pierra Bourdieuja (Bourdieu 1982), Eibach opozarja na enega izmed dveh načinov prisvajanja glasbe, in sicer prek izvajanja ter s tem povezanega neposrednega čutnega doživljanja le-te. Klavirju je pristno mesto v meščanski družini oziroma in-timnosti meščanskega salona (nav. po Eibach 2008).

Igranje na klavir in posedovanje knjig ter (glasno, skupno) branje, ki se v opisu popotovanja Crobathovih na Notranjsko omenjajo skupaj z dejavnostjo pletenja (Crobathova hčerka je dobršen del enega izmed dni oddiha zaradi dežja namreč preživela ob branju in s pletilkami v rokah), se (iz)kažejo za ustaljene elemente meščanskosti ali kot nezamenljiv del reprezentativnega rituala.

5.6.1.2 V Grosupljem in Višnji Gori

V družbi knjige in dragega ji očeta se je Louise Crobath v visokem poletju 1844. leta za nekaj dni navdušena odpravila v Grosuplje in Višnjo Goro,³⁶¹ čeprav bi bila še raje doživela takó vznemirljivo popotovanje, kakor ga je v knjigi *Robinson der Jüngere* prikazal nemški pisatelj in utemeljitelj oziroma začetnik nemške mladinske literature Joachim Heinrich Campe (1746–1818) (Pohlmann 1977). Pustolovsko mladinsko povest, ki jo je po Defoejevi znameniti zgodbi *Robinson Crusoe* (1719) za otroke in mladino v nemščini na zabavno-poučen način predelal in priredil Campe³⁶² – medtem ko se je njena slovenska priredba z naslovom *Robinzon mlajši Orolava Cafa* iz leta 1849 naslonila na češki prevod³⁶³ –, je namreč vzela s seboj in skupaj z Robinzonom sanjerala o potovanjih po svetu.

»Obožujem zgodbe o morju in si želim, da bi lahko takšno potovanje doživela tudi v resničnem življenju. Že kot otroku so mi bili potopisi Campeja moja najljubša literatura. Robinson Crusoe me je navdušil. Pogosto sem sanjala takó, da sem se skušala v mislih predstaviti v [Krištofa] Kolumba, [Jamesa] Cooka, [Hernána] Cort[é]sa, [Horatia] Nelsona.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 17. julij 1844)

361 Izvirno *Großlupp* ter *Weixelberg*.

362 Izšla je v dveh zvezkih v letih 1779 in 1780 pri založbi Bohn v Hamburgu.

363 V Celju je knjigo oziroma Cafovo slovensko priredbo Campeja leta 1849 izdal založnik Franc Dirnbök.

Vendar si popotnica – s knjigo na poti – ob Campejevi nemški priredbi Defoejeve svetovno poznane zgodbe o pustolovcu iz mesteca York v soglasju s človekoljubnim socialnim čutom z nemalo jeze ob branju začne zastavljati vprašanja o odnosu Evropejcev do revnih in »neciviliziranih otrok narave«. Evropejci so si te namreč podjarmili in se proglasili za gospodarje njihove dežele, jih pogosto zlorabljali in celo prodajali. Obžalujoč taka ravnanja, se sama odločno postavi na stran šibkejših in si, sledeč krščanski morali in filantropskemu čutu, (za)želi, da bi jih mogla poučevati in razsvetljevati; da bi jim lahko pomagala. Knjiga je (podobno kakor tiste Jamesa F. Cooperja idr.) odraščajočemu meščanskemu dekletu na poti (in kar ni docela v skladu z meščanskim idealom ženskosti) navsezadnje služila kot bogat arzenal informacij o zgodovini, geografiji, etnografiji tujih dežel ter po tej poti za širjenje duhovnega obzorja, ki je (v dobi, ko ženske še nimajo dostopa do formalne in višje izobrazbe) pomembno sredstvo v njenem »boju« za opolnomočenje kot ljubljanske meščanke.

5.6.2 Na Hrvaško: Prek Karlovca v Zagreb

»Nekaj po 13. uri, popoldne

V naglici samo naslednje vrstice. Pravkar je prišla novica, da mora oče v Karlovec, in me je povabil, naj grem z njim, kar sem seveda z veseljem sprejela. Na Hrvaško! V njegovo domovino! Morda ga bom videla!³⁶⁴ O, gotovo ga bom videla, saj se bomo na poti nazaj ustavili v Zagrebu.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 4. julij 1844)

364 Louise Crobath izraža prepričanje, da bo ob priliki popotovanja na Hrvaško znova srečala Gavrilu Jacopovicha, o katerem iz nekoliko zgodnejšega vpisa v *Tagebuch 1844*, in sicer maja, izvemo, da je preteklo poletje v Rogatcu (izvirno *Roitsch*) s čudovito postavo, ognjem v črnih očeh in z besedami, ki so v njej povzročile prijetne občutke, vzbudil njeno pozornost (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 24. maj 1844). Zdi se, da je Gavrilu ob prihodu v Karlovec meseca julija dejansko srečala. – Gavril(o) je sicer pretežno srbsko (in ne hrvaško) moško ime.

Tole pa so besede navdušenja, ki si jih je Louise Crobath kljub pomanjkanju časa zapisala v *Tagebuch 1844* v začetku meseca julija, le dan pred odhodom na Hrvaško, kamor se je z očetom Blažem Crobathom, ki ga je tjakaj poklicala služba, odpravila 5. julija. Dnevniški zapis odstira pogled v strukturo meščanske družine, v kateri je bila ženski, v konkretnem primeru prvorojenki in očitno očetovi ljubljenci, omogočena aktivna udeležba na (službenih) poteh, istočasno pa se skozenj (po)kaže pomen navzočnosti Crobatha kot glave družine, kar je treba razumeti v duhu patriarhalnih omejitev v krogih meščanstva. Z drugimi besedami, oče je tisti, ki tudi izven domače hiše in dekletu na poti narekuje (stanu) primerno vedénje.

Louise Crobath je »natančno poročilo« o tem nadvse zanimivem popotovanju, ki je (gledano z današnjega gledišča) na njej pustilo (presenetljivo veliko) bogastvo vtisov, podala v dnevniškem zapisu z 12. julija, ko sta se bila z očetom ravno dodobra vrnila domov, v Ljubljano. »Poročilo« oziroma opis poti je zasnovan v prepletu sorodnih semantičnih polj, ki medsebojno korespondirajo. To so: narava in vreme, katerih prikaz zavzema opazen del dnevniške zabeležke in bistveno prispeva k ustvarjanju razpoloženja ter je v funkciji posredovanja občutij pišoče, prehranjevanje in prenočevanje ter kulturne znamenitosti, ki jih popotnika obiščeta in ki jih je v dnevniku, razumljenem kot izrazu in podaljšku meščanskostanovske kulture, treba »brati« kot pomembne »artefakte« kulturnega in zgodovinskega pomena.

Primer uporabe semantičnega polja narave in vremena (s pomočjo izrazov, kakor so klas, zrnje, cvet, oblak, sonce, dež, travniki, drevesa, rosa, škrlanec ipd.), ki je sorodno že nadrobno predstavljenim dnevniškim popisom okolice in notranjosti snežniške graščine, Cerkniškega jezera ali ribnika na posestvu Brdo pri Kranju, je zaslediti takoj na začetku v tem podpoglavju obravnavanega vpisa v dnevnik. V ospredju je dogajanje na petkovo popoldne in v sobotnem jutru, ko sta oče in hči začela

popotovanje in pri Metliki,³⁶⁵ na jugovzhodni meji Kranjske, skorajda doseгла Hrvaško. Opazovana okolica je v perspektivi avtorice *Tagebuch 1844* svečano privzdignjena nad stvarnost, s čimer posredno prihajata do izraza vpliv religiozne usmerjenosti in vloge vere v vzgojnem procesu ter delovanja verskih predstav pri oblikovanju dekletove (samo)podobe. Prav tako se kažeta pomen in vloga religije v vsakdanjiku 19. stoletja, in sicer pretežno pri ženskah. Barbara Krautwald piše, kako je bila religioznost, bolje rečeno, pobožnost, ne glede na veroizpoved v meščanstvu 19. stoletja pretežno dekliska oziroma ženska zadeva, dočim so se moški iz verskega življenja umaknili ter se raje posvečali posvetnim rečem (Krautwald 2011, 108).³⁶⁶

»V petek popoldne je bilo čudovito vreme, ah, bilo je tako lepo! Bilo je poletje, narava je bila čudovita, klasje se je upogibalo, popolnoma bogato, pod težo zrnja, vse, vse je cvetelo, in tako sem se veselila, da bom videla deželo, po kateri sem že dolgo hrepenela. A vreme ni ostalo takó rajsko lépo, proti večeru so se na nebo zgrnili težki oblaki, ki so ga postopoma prekrili in iz katerih se je končno izlil precej močan dež. [...] Zjutraj [v soboto], kmalu po 4. uri, smo nadaljevali pot. Tega jutra ne bom nikoli pozabila. Sonce je pravkar vzšlo izza oblakov, ki so se bleščali v čudovitih barvah, vsa narava je bila osvežena od včerajšnjega dežja, travniki in drevesa so bili obloženi z roso, na vsakem cvetu je ležal rosen diamant, petje škrjanca³⁶⁷ je prežemalo kristalno čist zrak,

365 Izvirno *Möttling*. Tu so se (v veliki vročini in s praznim želodcem) ustavili za kosilo. Izmed lokalitet so v dnevniku na istem mestu omenjeni Gorjanci (izvirno *Uskokengebirge*).

366 Gl. tudi Frevert 1988.

367 Škrjanček (nem. *die Lerche*) ima močno krščansko simboliko, kot motiv pa se je v svetovni književnosti posebej uveljavil v dobi romantike, prisposabljač hrepenenje in sposobnost duha, da preseže okove telesa. Za škrjančka je namreč značilno, da lahko vzleti visoko in da zapoje šele, ko se dvigne v nebo, s čimer naj bi hvalil Boga v višavah. Širše je poznana legenda, po kateri so se ob smrti sv. Frančiška Asiškega vsi škrjančki iz okolice usedli na streho njegove koč, da bi mu zapeli. V slovenski ljudski pesmi škrjanček poje, žvrgoli in naznanja beli dan.

rumeni kobilar³⁶⁸ je veselo žvižgal svojo jutranjo pesem, vse stvarstvo je dihlo mir. Prepričana sem, da zora v svoji lepoti prekaša večerno zarjo. Morda me navdušuje toliko bolj, ker jo vidim zelo redko, skoraj nikoli, medtem ko lahko vsak dan opazujem sončni zahod. A zdi se mi tako lepo, ko se v naravi, ki je bila še trenutek pred tem [torej sončnim vzhodom, ki naznanja dan] povsem tiho, kakor da bi bila potopljena v spanje, ob prvem sončnem žarku ptice vzdignejo iz svojega počitka in hvaležno začivkajo Stvarniku, ko cvetovi počasi odpirajo svoje cvetove in se prebujajo vse življenje, ah, takrat se ti srce napolni z blagostjo, pozabiš zemeljske žalosti, zemeljske skrbi, počutiš se privzdignjen, oživel, kakor da bi te odneslo k čaščenju, hvaljenju nebes.« (Crobath, Louise, *Tagebuch 1844*, 12. julij 1844)

Med take posvetne stvari, ki v dnevniku nakazujejo na blaginjo Crobathovih in meščanskega sloja, sodita seveda okusna jedaja³⁶⁹ in drago prenočišče, kakršna sta si oče in hči najprej privoščila v Metliki, nato v Modruš Potoku na Hrvaškem,³⁷⁰ kjer so se ponovno osvežili in od koder so nadaljevali pot po zelo dobri cesti, t. i. »Louisenstraße« ali Lujzijani,³⁷¹ ter spet v predmestju Karlovca,³⁷² kjer je kočija zavila h gostilni Pri rimskem cesarju.³⁷³

368 Izvirno *Goldamschel*. Verjetno *Goldamsel*, rumeni kobilar. Samec ima bleščeče rumeno perje.

369 Dosti več, kakor da je bilo dobro in »za drag denar«, o jedilu ne izvemo, saj dnevničarka znatno pozornost razen vremenu in naravi namenja obisku in ogledovanju znamenitosti.

370 Izvirno *Modrosch Potock*. V Karlovški županiji obstajata dva kraja s tem imenom, in sicer Mali Modruš Potok in Veliki Modruš Potok.

371 Lujzijana, katere izgradnjo je financiral zasebnik, naj bi nadomestila staro in zelo strmo cesto Karolina (nem. *Karolinenstraße*). Povezovala je mesto Karlovec (*Karlstadt*) in pristanišče Reko (*Fiume*); notranjost Hrvaške z jadransko obalo (*Jurende's Väterlandischer Pilger: Geschäfts- und Unterhaltungsbuch für alle Provinzen des österreichischen Kaiserstaates auf das Schaltjahr 1848*, 151, 395, 397).

372 Izvirno *Karlstadt*.

373 Izvirno *Gasthof zum römischen Kaiser*.

Že tako obširen vpis v *Tagebuch 1844* na nekaj straneh zaokroža popis znamenitosti, ki jih je njegova avtorica obiskala in so v dokaz njenega meščanskega življenjskega sloga in kulturnega habitusa. V Karlovcu sta si z očetom³⁷⁴ ogledala orožarno, grško cerkev³⁷⁵ ter promenado, ki je veljala za prizorišče družabnega življenja in kjer je lahko srečala sebi enake ljudi. V istem duhu je mogoče razumeti njun obisk zelo lepega, z besedami zapisovalke v dnevnik naravnost očarljivega parka v kraju Gorkovec,³⁷⁶ kjer sta popoldne z obiskom počastila družino von Miksich, katere pravni zastopnik je bil Blaž Crobath. – Miksicheve so Crobathovi spoznali v Rogatcu,³⁷⁷ kjer so bili večkrat v družbi slovensko-hrvaškega pesnika Stanka Vraza (1810–1851), ki je v Podčetrtku obiskoval Štefana Kočevarja (1808–1838), politika, narodnega buditelja in zdravnika, ki je kot okrajni zdravnik pokrival tudi Rogatec (Pirjevec 1932). – Na pol poti med Karlovcem in Zagrebom sta se nato popeljala še po Jastrebarskem,³⁷⁸ kjer je kočijaž napojil konje, in naposled prispela v Zagreb.

Tu so v torek dopoldne obiskali čudovit park, ki je v celoti posnet po parku v Laxenburgu in se je od leta 1839 v čast nadškofu Juraju Hauliku (1788–1869) preimenoval v Jurjaves (ter po njegovi smrti znova v Maksimir).³⁷⁹ Izmed pomembnejših objektov oziroma stavb

374 V spremstvu bratrancev Jushegg.

375 V Karlovcu je grškokatoliška (uniatska) cerkev Sv. Križa, pravoslavna (srbska) pa je Sv. Nikole.

376 Izvirno *Gorkowcze*.

377 Odtod so poznali poročnika Flucka, Franza Dolnitscherja in v *Tagebuch 1844* omenjenega gospoda Jakschicha, ki jih je Louise Crobath vse skupaj z očetom Blažem obiskala v Zagrebu.

378 Izvirno *Jaska*.

379 Stavbe in paviljone v njem je skoraj v celoti zasnoval dunajski arhitekt Franz Schücht (»Teilansicht, Park Jurjaves«, b. d.).

so omenjeni: Švicarska hiša (dokončana 1842),³⁸⁰ v kateri je tudi t. i. Haulikov salon, pristava z najlepšim govedom in najredkejšimi vrstami perutnine ter paviljon. Povsem v skladu z meščanskim modelom življenja tako dan, preživet v Zagrebu, kakor popotovanje po Hrvaškem zaokroža sprehod po Strossmayerjevem sprehajališču,³⁸¹ kjer ni mogoče prezreti zadovoljstva avtorice *Tagebuch 1844* nad »biti opažen« v t. i. dobri družbi.

Prek Šentjerneja, kjer so se spet pošteno podprli, in Novega mesta so v četrtek srečno – če odmislimo najprej dve in nato še eno izgubljeno konjsko podkev – znova dosegli svoj cilj, in sicer deželno stolno mesto Ljubljano.

380 Izvirno *Schweizerhaus*.

381 V dnevniku piše, da gre za promenado (pri) »Svirshe«. Prav gotovo so tu mišljena mestna vrata Dverce, ki ne obstajajo več in kjer se je leta 1812 pod vodstvom Bartola Felbingerja tudi pričela gradnja sprehajališča (Knežević 2011, 10–15). Avtorica dnevnika si je očitno zapisala tako, kakor je slišala. Še en tak primer je »Jurives« namesto Jurjaves, ki zaradi zapisa v humanistiki dandanašnjega bralca *Tagebuch 1844* »zbode« v oči.

6 ZAKLJUČEK: DNEVNIK TAGEBUCH 1844 IN ARHITEKTONIKA MEŠČANSKE IDENTITETE

Dosežen pa je bil s tem na svojstven in obenem tipičen način tudi cilj dobrih šestnajst let stare meščanske dame, ki se je s popotovanja vrnila v domači salon; v srce, svetišče in središče meščanskega doma, nekakšen kokon, ki v presečišču med zasebnim in javnim metaforično ponazarja tako značilno navezanost buržoazne posameznice in buržoazije širše na družino, ki ponuja psihološko in moralno zavetje, kakor tudi potrebo po vključevanju v (novo) meščansko javnost, kjer se Louise Crobath vztrajno (samo)predstavlja kot svojih staršev vredna prvorojena hči.

S tega stališča mikrozgodovinsko-mentalitetna analiza *Tagebuch 1844* Louise Crobath Pesjakove (1828–1898) ponuja edinstven in izviren vpogled v kompleksen proces oblikovanja individualne in kolektivne kulture ljubljanskega izobražensko-gospodarskega meščanstva v predmarčni dobi ter sintetizira temeljno »dialektiko«, ki je značilna za izbrani bidermajerski ego dokument ter jo je mogoče opredeliti v napestosti med intimno sfero želja in koprnjenj (pravico srca) ter javno sfero dolžnosti (meščanskostanovskim korzetom).

Raziskava pokaže in dokaže, da je bila Louise Crobath, ki je v letu demokratičnih revolucij in smrti svojega očeta, uglednega dvornega in

sodnega odvetnika Blaža Crobatha, za moža vzela tedaj še premožnega in od sebe dvanajst let starejšega ljubljanskega trgovca Simona Luko Pesjaka, idealni tip posameznice, katere meščanska identiteta se je izoblikovala s pretanjeno strategijo »asimilacije«, in ne revolucionarnega nasprotovanja stanovskim pričakovanjem, pravilom in normam. Družina je bila prostor njene individualitete, hkrati pa tudi cona, v kateri je postala meščanka – pripadnica določenega sloja.

Njeno življenje in življenje družine Crobathovih pa tudi njihovih družabnikov je natančno dokumentirano v dnevniku, ki postane metatekst za razumevanje, kako je individualna kultura rasla v kar najtesnejšem prepletu s strogimi konvencijami in hotenji vrhnjega sloja tretjega stanu. Ključno spoznanje raziskave je v dognanju, da je bil korzet pravzaprav konstruktivno orodje, ki je (samo)oblikujoči se posameznici omogočilo, da si je »izbojevala« svoj položaj meščanske dame v visoki ljubljanski družbi okrog sredine predprejšnjega stoletja.

6.1 Metodološka triangulacija: Od subjektivne resnice do kolektivne matrike

Osnovna izvirnost študije je v povezovanju oziroma križanju mikro-zgodovinskega pristopa (*microstoria*) – z zanj značilnim zmanjšanim obsegom opazovanja – z zgodovino mentalitet (*histoires des mentalités*) – ki kaže zanimanje za kolektivne miselne vzorce in čustva skupine – ter kritično prevetrenim konceptom ego dokumenta. Po tej poti se *Tagebuch 1844* Louise Crobath iz arhivske kuriozitete prelevi v pravi pravcati kulturološki ključ za razumevanje kulture posameznice in meščanskega stanu v določenem času in prostoru. Zlasti (mikrozgodovinsko oplemenitena) preusmeritev pogleda oziroma t. i. gledanje v majhnih stvareh povzroči, da navidezno banalne vsakdanje podrobnosti (kakor so opisi oblek, plesnih figur ali lokacij sprehajanja) dobijo vrednost

kodificiranih družbeno-kulturnih praks, s pomočjo katerih je mogoče razkriti prevladujoče kolektivne matrike mišljenja, doživljanja, čustvovanja in ravnanja znotraj stanu. *Tagebuch 1844* Louise Crobath se zato kaže tudi kot »izjemno normalen« (*eccezionalmente normale*) pojav oziroma dokument. Z drugimi besedami in na kratko, individualna izkušnja Louise Crobath je reprezentativna za širši sloj.

Dnevnik *Tagebuch 1844* je avtorici oziroma zapisovalki vanj v osnovi orodje za uprizarjanje pripadnosti meščanskemu stanu ter ohranjanje meščanske identitete – in nikakor, ali vsaj prvenstveno ne, simbolni prostor za radikalno introspekcijo. Ali še nekoliko drugače povedano: zapisovanje v *Tagebuch 1844* ni (bilo) v duhu osvobajanja, ampak kvečjemu discipliniranja jaza v smeri meščanskega ideala subjekta oziroma subjektke.

6.2 Korzet kot metafora ekonomske in moralne discipline

Slednje želi poudariti tudi (naslovna in v študiji dosledno uporabljana) metafora korzeta, ki prisposablja strogost meščanskih konvencij in v primeru družine Crobathovih predstavlja tudi kazalnik njihove ekonomske in moralne meščanske »kondicije«. Vloga očeta kot uglednega advokata je bila odvisna od dobrega glasu, slovesa družine in urejenih družinskih razmer in razmerij. Zato je morala Louise Crobath tako z obnašanjem kakor urejenim videzom dejavno prispevati k očetovemu družbenemu kapitalu, kar pa je terjalo nenehno samodisciplino in samoodrekanje. To se je najbolj pokazalo in potrdilo na treh področjih.

6.2.1 Oblačilni videz kot insignija družbenega statusa

Oblačilni videz, ki vključuje obleko, frizuro, nakit in modne dodatke, ni bil v prvi vrsti izraz individualnega sloga, ampak je bil mladi dami

osrednji medij za manifestiranje njene pripadnosti meščanskemu stanu in za dokazovanje meščanskega statusa. Crobathova prvorojenka je denimo z izbiro materialov (atlas, muslin) in krojev izkazovala pripadnost vzhajajočemu tretjemu stanu, ki se je po eni strani moral razlikovati od nižjih slojev družbe in je po drugi strani skušal posnemati od sebe višje stoječe plemstvo. To spoznanje je skladno tako s trditvami teorije kapljanja kakor Veblenove koncepcije vpadljive potrate oziroma potrošnje, nujne za krepitev družbenega ugleda.

6.2.2 Rituali druženja kot statusni preizkus

Plesi (soareje in zlasti t. i. »Kaiserball«) ter obiski so bili visoko ritualizirani in so predstavljali podaljške domačega salona. Prav tako pa so ponujali zelo veliko možnosti za samoopazovanje ter učinkovali kot podij za izbiranje primerne zakonskega partnerja. Strahu, negotovosti in vroči nestrpnosti pred debijem na čisto pravem »Kaiserball« (ob obisku cesarskega para v Ljubljani), ki jih občuti Louise Crobath, zato ni mogoče razumeti le kot dekletovih subjektivnih izkušenj, ampak v smislu usodne pomembnosti dogodka. Uspešna udeležba in izkazano brezhibno vedenje sta bila preizkusna kamna njene sposobnosti vstopanja v veliki svet.

6.2.3 Patriarhalna omejitev in varnost

Nenehen nadzor očeta kot stvaritelja dekletovega življenja in glave družine je bil v meščanski družini splošna norma in je pogojeval zadržanost zapisovalke celo v dnevniku. Louise Crobath že uvodoma – in nato še nekajkrat – spozna(va), da sta njena sreča in blagostanje (kar velja tudi za vse ostale člane družine) odvisna od vračanja očetovega rojstnega in obenem godovnega dneva, ki je bistvenega pomena tudi za ohranitev stabilnosti stanú.

6.3 Srce kot metafora koprnjenja po prostosti

Korzetu nasprotni oziroma komplementarni pol v študiji predstavlja srce oziroma pravica srca, ki ne pomeni absolutne romantične svobode, temveč se izkaže za prostor emotivnega kultiviranja, saj je individualno koprnjenje dekleta po prostosti vseskozi zamejeno s strogimi stanovski-mi konvencijami in pravili. Ugotovimo, da je Louise Crobath »pravico srca« predvsem uveljavljala v dragocenih trenutkih v dotiki z (visoko) umetnostjo.

6.3.1 Literarna idealizacija kot emocionalni kompas

Ker zapisovalki v *Tagebuch 1844* ni bil omogočen formalni dostop do (višje) izobrazbe, je (tiho) branje postalo ključno sredstvo njenega samoizobraževanja in moralne vzgoje. Predstave o čisti ljubezni, kakršne si je (iz)oblikovala zlasti ob idealiziranih ženskih in moških likih v romanih njej najljubše pisateljice Fredrike Bremer, so pomembno vplivale na njena pričakovanja v odnosih do resničnih snubcev. Prav tako je branje služilo duhovnemu zlahtnjenju srca, kar je bil še en in bistven meščanski ideal.

6.3.2 Glasno branje in intimnost

V času mladosti in odraščanja Louise Crobath je bilo glasno branje še vedno uveljavljena kulturna praksa in je obenem predstavljalo sredstvo za kontrolirano oziroma nadzorovano intimnost. Ko Louis Znaimer avtorici *Tagebuch 1844* naglas bere romantično zgodbo, ta pada v ekstazo. Njen dnevniški opis Louisovega melodičnega glasu in v dnevniku izražena želja, da bi se zgrudila v njegovo naročje, sta dokaz, kako je tudi glasno branje omogočalo artikuliranje potlačenih čustev. Je pa res, da je zapisovalka v *Tagebuch 1844* svoja čustva skušala v istem trenutku cenzurirati – in je odložila pero.

6.3.3 Mobilnost kot nadzorovana nevarnost

Sprehajanja v javnih parkih (npr. v Zvezdni aleji) in izleti (npr. na Rožnik) so bili po eni strani emancipacijski akti, demonstrirajoči brezdelje in blaginjo meščanskega stanu. Po drugi strani pa so sprehodi ponujali priložnosti za redkejšje diskretne interakcije z moškim spolom, stran od neposrednega očetovega nadzora. Ti trenutki se skozi zapise v *Tagebuch 1844* kažejo kot področje morda največjega napona med pravico srca in meščanskostanovskim korzetom, če samo spomnimo, kako slabe občutke vesti in strahu pred opravljivimi jeziki lahko povzroči skrivni poljub ali preveč intimen razgovor. Telo je bilo namreč v javni sferi podvrženo moralnemu nadzoru.

6.3.4 Telo in emancipacija

V *Tagebuch 1844* sta posebno pozornost vzbudila tudi dva primera, ki kažeta tako na meje, določene s pripadnostjo stanu, kakor na omejitve, ki jih določa spolno kodirana moda. Merimo na opis neuspelega poskusa jezdenja in poskus kajenja cigare. Jahanje, ki je pomenilo potencialno prekinitev konvencionalnega ženskega in ženstvenega videza, je bilo namreč podobno kakor preveč zaupljivo pogovarjanje s predstavniki močnejšega spola izpostavljeno opravljivim jezikom, medtem ko je bilo kajenje načeloma rezervirano za moške. Louise Crobath se je ta prepovedani užitek sicer odločila izkusiti, vendar se je zgodba zaključila z vrtoglavo in slabostjo, kar jo je prisililo v vrnitev k »zapovedanemu« moralnemu redu in izpolnjevanju svojih običajnih dolžnosti.

6.3.5 Gledališče kot matrika meščanske moralnosti

Podobno kakor branje je tudi gledanje oziroma obiskovanje gledališča – najsi je šlo za veliko omenjano Stanovsko gledališče v Ljubljani najsi mislimo na t. i. hišno gledališče v okolju meščanskih salonov – v življenju

avtorice *Tagebuch 1844* delovalo kot matrika za usvajanje in preizkušanje meščanske moralnosti. Obisk gledališča je bil v tem oziru dvojni spektakel, saj je šlo v njem za javno predstavitev lepe toalete, pri čemer je Louise Crobath rada izpostavila svojo brezhibno podobo kot meščanke, hkrati pa se je ob spremljanju dogajanja na odru (v gledalki) sprožalo intenzivno, vendar vselej »kodirano« čustvovanje. V prav teh okvirih, torej kot kulturno pogojena oziroma uravnavana čustva, moremo denimo razumeti jok in bolečine v glavi, ki jih začuti Louise Crobath ob uprizoritvi ganljive drame *Louise de Lignerolles*, saj se namreč trudi strahove pred izdajstvom ljubezni izraziti na način, ki je primeren in sprejemljiv za njen stan. Gledališče je potemtakem služilo tako čustvenemu uživanju kakor intelektualni refleksiji, ob čemer je žensko srce ostajalo ujetu v moralne okove meščanstva. V bistvu gre za dvojno moralnost: tisto, ki se prikazuje na odru, in tisto, ki zadeva obiskovanje teatra in občevanje v njem, zaradi česar se teater (v katerega pride v Ljubljani tudi duhovnik Slomšek) kaže kot nasprotje pohujšljivim prostorom.

6.4 Trajnost zapuščine in novi poudarki

V pričujoči knjigi predstavljena raziskava po naštetih poteh ponudi temeljito in trajno revizijo razumevanja bidermajerske kulture na Slovenskem. Z izvirno obravnavo in umestitvijo *Tagebuch 1844* Louise Crobath v metodološke okvire ego dokumenta in mikrohistorije pa tudi odpira okna in vrata v doslej nepoznane del(čk)e in »kamrice« sveta ljubljanskega izobražensko-gospodarskega meščanstva okoli leta 1844 ter v kulturni krog, neposredno obdajajoč največjega slovenskega pesnika Franceta Prešerna, ki je v istem času napisal znamenito Zdravljico.

Analiza *Tagebuch 1844* Louise Crobath, katere življenje se je po poroki s Simonom Luko Pesjakom (in ne v *Tagebuch 1844* takó občudovanim Louisom Znaimwerthom) vsaj do propada njegovega podjetja

nadaljevalo v duhu meščanskostanovskih predstav in tudi z njenim uveljavljanjem kot nemško-slovenske besedne ustvarjalke, pokaže, kako je zapisovalcina individualnost izšla iz korzeta – z mojstrskim obvladovanjem samovzgoje in performansa, pri katerih sta vsak korak (na plesu, prehodu, popotovanju) in tako rekoč vsaka misel (ob branju ali gledanju dogajanja na odru) služila utrjevanju lastne pozicije.

Pravico srca slednjič lahko razumemo kot samostojno uveljavljanje volje znotraj strogo določenih meja meščanskega stanu. In (do)končno rečemo, da je arhitektonika bidermajerskega ega, kakor se kaže skozi *Tagebuch 1844* Louise Crobath (Pesjakove), (z)grajena na protislovju med prostostjo (nje kot) posameznice in (njeno) zavezanostjo stanu, ob čemer je bila cena za dostop do vélikega sveta nenehno discipliniranje notranjega jaza. *Tagebuch 1844* zato ni samo pripoved o Louise, rojeni Crobath na dan svetega Alojzija Gonzage 1828. leta, temveč predvsem zgovoren dokument o kolektivni duši in strukturi dobe, ki je oblikovala slovensko kulturno identiteto na prehodu v moderno družbo.

Na god svete Uršule, 21. oktobra 2025

7 LITERATURA

1. Abels, Heinz. 2020. *Soziale Interaktion*. Wiesbaden: Springer VS.
2. Alešovec, Jakob. 1866. *Ein Held der Sternallee: Roman aus der Gegenwart*. Ljubljana: I. v. Kleinmayr & Bamberg.
3. Andrejka, Rudolf. »Miha Pesiak (1776–1842).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi416762/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 6. zv. Mrkun–Peterlin*. Franc Ksaver Lukman. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1935.
4. Andrejka, Rudolf. 1943a. »Ljubljana je bila in je mesto vrtov.« *Slovenec* XXXI (146): 3.
5. Andrejka, Rudolf. 1943b. »Od nekdanj krase lepi vrtovi Ljubljano.« *Slovenec* XXXI (155): 4.
6. Ariès, Philippe. 1975. *Geschichte der Kindheit*. München, Dunaj: Hanser.
7. Ariès, Philippe in Georges Duby, ur. 1991. *Die Geschichte des privaten Lebens 3: Von der Renaissance zur Aufklärung*. Frankfurt ob Majni: S. Fischer Verlag.
8. Aron, Raymond. 2018. *La Philosophie critique de l'histoire*. Pariz: Edité par Points.

9. Assman, Jan. 2018. *Das kulturelle Gedächtnis*. München: Verlag C. H. Beck oHG.
10. Badische Landesbibliothek [Theaterzettel/1851]. Dostop 8. oktober 2025. <https://digital.blb-karlsruhe.de/blbtheater/periodical/pageview/4761547>.
11. Baertschi, Christian. 2010. »Positivismus.« *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*. 29. september 2010. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/017453/2010-09-29/>.
12. Baggerman, Arianne in Rudolf Dekker. 2018. »Jacques Presser: Egodocuments and the Personal Turn in Historiography.« *European Journal of Life Writing* VII: 90–110.
13. Baudrillard, Jean. 1991. *Der symbolische Tausch und der Tod*. München: Matthes & Seitz.
14. Baumann, Stephanie, 2014. *Im Vorraum der Geschichte: Siegfried Kracauers History: The Last Things before the Last*. Konstanca: Konstanz University Press.
15. Baur, Esther. »Das Ich im Text: »Wie ich immer war und seyn werde.« V *Der bürgerliche Wertehimmel: Innenansichten des 19. Jahrhunderts*, ur. Manfred Hettling in Stefan-Ludwig Hoffmann, 105–128. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
16. Baš, Angelos. 1987. *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
17. Behr, Hans Joachim. 1985. »Archivalische Quellen zur bauerlichen und bürgerlichen Alltagskultur vom 15. bis 17. Jahrhundert in Deutschland und ihre Auswertungsprobleme.« *GWU* 36: 415–425.
18. Benjamin, Walter. 1939. »Über einige Motive bei Baudelaire.« *Zeitschrift für Sozialforschung* 8 (1–2): 50–91.
19. Bernardini, Alfredo. 1988. »Due chiavi per Rossini? Storia e sviluppo dell'oboe a Bologna prima del 1850.« Dostopno na: http://www.bibliotecamusica.it/cmbm/biblio/w1988_berna.pdf.

20. Bloch, Marc, Ferdinand Braudel in Lucien Febvre. 1977. *Schrift und Materie der Geschichte: Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
21. Bloch, Marc. 2002. *Apologie der Geschichtswissenschaft oder Der Beruf des Historikers*, ur. Peter Schöttler. Stuttgart: Klett-Cotta.
22. Bourdieu, Pierre. 1982. *Die feinen Unterschiede: Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
23. Bourdieu, Pierre, Roger Chartier in Carlo Ginzburg. 2011. *Sociologija, zgodovina, književnost*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
24. Bovenschen, Silvia, ur. 1986. *Die Listen der Mode*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
25. Brandtner, Andreas. »Moritz Gottlieb Saphir.« *Neue Deutsche Biographie: Band 22*. Berlin: Duncker & Humblot, 2005. Dostop 8. oktober 2025. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118794558.html#ndbcontent>.
26. Braudel, Fernand. 1990. *Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
27. Braudel, Fernand, Natalie Zemon Davies, Lucien Febvre, Carlo Ginzburg, Jacques Le Goff, Reinhart Koselleck in Arnaldo Momigliano. 1990. *Der Historiker als Menschenfresser: Über den Beruf des Geschichtsschreibers*. Berlin: Wagenbach.
28. von Brocke, Bernhard. »Lamprecht, Karl.« V *Neue Deutsche Biographie* 13, 467–472. Berlin: Duncker & Humblot, 1982.
29. Bruckmüller, Ernst. »Kollektives Gedächtnis und öffentliches Gedenken.« V *Gedenken und Mahnen in Niederösterreich: Erinnerungszeichen zu Widerstand, Verfolgung, Exil und Befreiung*, ur. Heinz Arnberger in Claudia Kuretsidis-Haider, 12–18. Dunaj: Mandelbaum Verlag, 2011.
30. Le Brune, Jacques. »Das Geständnis in den Nonnenbiographien des 17. Jahrhunderts.« V *Selbstthematisierung und Selbstzeugnis:*

- Bekanntnis und Geständnis*, ur. Alois Hahn in Volker Kapp, 248–264. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1987.
31. Budna Kodrič, Nataša. 2020. »Jožefina Terpinc, ljubljanska femme fatale 19. stoletja.« *Arhivi* 43 (1): 111–133.
 32. Budna Kodrič, Nataša in Urška Perenič. »Luiza Crobath v Kranju leta 1844.« V *Kranjski zbornik*, 39–47. Kranj: Mestna občina, 2020.
 33. Burckhardt, Jacob. 1963. *Renesančna kultura v Italiji*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
 34. Burke, Peter. 1981. *Helden, Schurken und Narren: Europäische Volkskultur in der frühen Neuzeit*. Stuttgart: Klett-Cotta.
 35. Burke, Peter. 1991. *Offene Geschichte: Die Schule der Annales*. Berlin: Wagenbach.
 36. Burke, Peter. 1993. *Revolucija v francoskem zgodovinopisju: Analiza 1929–89*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
 37. Burke, Peter. 1997. »Representations of the Self from Petrarch to Descartes.« V *Rewriting the Self: Histories from the Middle Ages to the Present*, ur. Roy Porter, 17–28. London: Routledge.
 38. Burke, Peter. 2005. *Was ist Kulturgeschichte?* Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
 39. Burke, Peter. 2007. *Kaj je kulturna zgodovina*. Ljubljana: Sophia.
 40. Bury, Emmanuel. 1996. *Littérature et politesse: L'invention de l'honnête homme (1580–1750)*. Pariz: Presses Universitaires de France.
 41. Cellini, Benvenuto. 1803. *Leben des Benvenuto Cellini, florentinischen Goldschmieds und Bildhauers, von ihm selbst geschrieben*. Tübingen: J. G. Cotta'sche Buchhandlung.
 42. Center for the Study of Egodocuments and History. Dostop 8. oktober 2025. <http://www.egodocument.net/egodocument/index.html>.

43. Chauvin, Sebastien. 2003. »The Society of Individuals by Norbert Elias.« *Contemporary Sociology* 32 (4): 527–528.
44. Clough, Shepard B. 1946. »The Crisis in French Economy at the Beginning of the Revolution.« *The Journal of Economic History*: 191–196.
45. Cohen, Selma J., ur. 1998. *International Encyclopedia of Dance*. 5. zv. Oxford: University Press.
46. Cooper, Barbara T. 2023. »Conflicts sociaux, moraux et économiques dans *Mathilde* e Félix Pyat et Eugène Sue.« *Nineteenth-Century French Studies* 5 (3–4): 169–209.
47. Corbin, Alain. »Kulissen.« *V Geschichte des privaten Lebens 4: Von der Revolution zum Großen Krieg*, ur. Michelle Perrot, 419–630. Frankfurt ob Majni: S. Fischer.
48. Costa, Heinrich. 1848. *Reiseerinnerungen aus Krain*. Ljubljana: Eger.
49. Crobath, Louise. *Tagebuch 1844*. Ms 488: Zapuščina Luize (Crobath) Pesjak. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.
50. de La Cuisse, Sr. 1762–1765. *Le répertoire des bals*. Pariz: Cailleau.
51. Čipić Rehar, Marija. 2020. »Otroško zavetišče v Ljubljani – nastanek in delovanje v prvem desetletju (1834–1844).« *Arhivi* 43 (1): 45–62.
52. Daye, Anne. 2022. »The Cotillon: its origins, development and demise. *Historical Dance Volume* 4: 25–38.
53. Dekker, Rudolf. 1988. »Egodocumenten: Een literatuuroverzicht.« *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101: 161–189.
54. Dekker, Rudolf. 1989. »Ego-Documents in the Netherlands 1500–1814.« *Dutch Crossing* 39: 61–72.
55. Dekker, Rudolf. »Ego-Dokumente in den Niederlanden vom 16. bis zum 17. Jahrhundert.« *V Ego-Dokumente: Annäherung and den Menschen in der Geschichte*, ur. Winfried Schulze, 33–58. Berlin: Akademie Verlag, 1996.

56. Dekker, Rudolf. 2002a. »Egodocumenten: A virtual conversation with Rudolf M. Dekker.« *Zeitenblicke* 1 (2). Nazadnje posodobljeno 20. decembra 2002. <https://www.zeitenblicke.de/2002/02/dekker/index.html>.
57. Dekker, Rudolf. 2002b. »Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History.« *Memoria y Civilización* 5: 13–37.
58. Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute. Dostop 8. oktober 2025. <https://www.dwds.de/wb/Papa>.
59. Dev, Sachin. 2022. »From sweetness to servitude.« *International Journal of History* 4 (1): 75–77.
60. Dilthey, Wilhelm. 1883. *Einleitung in die Geisteswissenschaften: Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. Leipzig: Duncker & Humblot.
61. Dilthey, Wilhelm. 1905. *Das Erlebnis und die Dichtung*. Leipzig: B. G. Teubner.
62. Dinzelbacher, Peter. 1993. *Europäische Mentalitätsgeschichte: Hauptthemen in Einzeldarstellungen*. Stuttgart: Kröner.
63. Dolgan, Marijan. 2014. *Literarni atlas Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC. Dostop 8. oktober 2025. <https://pslk.zrc-sazu.si/sl/literarni-atlas-ljubljane/france-preseren>.
64. Dolinar, Darko. 2007. *Med književnostjo, narodom in zgodovino*. Ljubljana, Celje: Založba ZRC, ZRC SAZU, Mohorjeva družba.
65. »Dopis iz Dunaja.« 1845. *Kmetijske in rokodelske novice*. 12. februar 1845. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-XPVU8LY9/64e4b338-fffb-4eb1-bfb5-48d2ffbe16b7/PDF>.
66. Drinck, Barbara. 2005. *Vatertheorien: Geschichte und Perspektive*. Opladen: Leske+Budrich.
67. van Dülmen, Richard. 1990. »Heirat und Eheleben in der Frühen Neuzeit: Autobiographische Zeugnisse.« *AKG* 72: 153–171.

68. Eibach, Joachim. 2008. »Die Schubertiade: Bürgerlichkeit, Hausmusik und das Öffentliche im Privaten.« *Themenportal Europäische Geschichte*. Dostop 8. oktober 2025. <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1462>.
69. Elias, Norbert. 1991a. *Die Gesellschaft der Individuen*, ur. Michael Schröter. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
70. Elias, Norbert. 1991b. *Mozart: Zur Soziologie eines Genies*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
71. Elias, Norbert. 2000. *O procesu civiliziranja I*. Ljubljana: *cf.
72. Elias, Norbert. 2001. *O procesu civiliziranja II*. Ljubljana: *cf.
73. *Encyclopaedia Britannica 1911, Volume 3*. »Baedeker, Karl.« Dostop 8. oktober 2025. https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Baedeker,_Karl.
74. Erbe, Michael. »Braudels Mittelmeerbuch als klassisches Werk der Annales-Historiographie.« V *Zur neueren französischen Sozialgeschichtsforschung: Die Gruppe um die Annales*, ur. Michael Erbe, 73–90. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1979.
75. Erzgräber, Willi. »Dilthey, Wilhelm.« V *Metzler Lexikon Literatur und Kulturtheorie*, ur. Ansgar Nünning, 131–132. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2008.
76. Filipčić Maligec, Vlatka. 2007. »Preljubim domorodkinjam.« *Zgodovina za vse XIV* (2): 24–37.
77. Flotzinger, Rudolf. 2006. »Volkshymne.« *Österreichisches Musiklexikon online*, begr. von Rudolf Flotzinger, hg. von Barbara Boissits. Nazadnje posodobljeno 15. maja 2006. https://musiklexikon.ac.at/0xc1aa5576_0x0002206e.
78. France Archives: Portail national des Archives. Dostop 8. oktober 2025. <https://francearchives.gouv.fr/>.

79. Fränkel, Ludwig Julius. »Franz Karl Weidemann.« V *Allgemeine Deutsche Biographie: Band 44*, 455 sl. Leipzig: Duncker & Humblot, 1898.
80. Frevert, Ute, ur. 1988. *Bürgerinnen und Bürger: Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
81. Frick, Claudia. 2023. *Gehen – kulturwissenschaftliche Erkundungen zu alltäglichen Praktiken*, ur. Konrad J. Kuhn. Innsbruck: Universität Innsbruck.
82. Friedländer, Saul. 1979. *When Memory Comes*. New York: Other Press.
83. Friedländer, Saul. »An Integrated History of the Holocaust: Some Methodological Challenges.« V *The Holocaust and Historical Methodology*, ur. Dan Stone, 181–189. New York: Berghahn Books, 2012.
84. Füssel, Marian. 2014. »Gelehrtenrepublik.« *Aufklärung* 26: 5–16.
85. de Garmo, William B. 1864. *The dance of society: A critical analysis of all the standard quadrilles, round dances, 102 figures of le cotillon*. New York.
86. Gaus, Detlef. 1998. *Geselligkeit und Gesellige*. Stuttgart: J. B. Metzler.
87. Ginzburg, Carlo. 1990. *Hexensabbat*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.
88. Ginzburg, Carlo. 1993. »Mikro-Historie: Zwei oder drei Dinge, die ich von ihr weiss.« *Historische Anthropologie* 1: 169–192.
89. Ginzburg, Carlo. 1998. »Izdajalska znamenja: Korenine indicijske paradigme.« *Likovne besede* (št. 45–46): 58–83.
90. Ginzburg, Carlo. 2010. *Sir in črvi: Svet nekega mlinarja iz 16. stoletja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
91. Ginzburg, Carlo. 2013. *Faden und Fährten: Wahr, Falsch, Fiktiv*. Berlin: Wagenbach.

92. Globočnik, Alojzij. 1859. »Odperto pisemce Novicam.« *Kmetijske in rokodelske novice*. 14. september 1859. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-12B95BDE/5018fe7a-29ea-4c81-afbb-2cbecc74708e/PDF>.
93. Le Goff, Jacques. 2011. *Geld im Mittelalter*. Stuttgart: Klett-Cotta.
94. Le Goff, Jacques. 2012. *Denar in življenje*. Ljubljana: Sophia.
95. Goodman, Dena. 1994. *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*. New York, London: Ithaca & Cornell University Press.
96. Goulemot, Jean-Marie. »Neue literarische Formen: Die Veröffentlichung des Privaten.« V *Die Geschichte des privaten Lebens 3: Von der Renaissance zur Aufklärung*, ur. Philippe Ariès in Georges Duby, 371–404. Frankfurt ob Majni: S. Fischer Verlag, 1991.
97. Govekarjeva, Minka. 1908. *Dobra gospodinja*. Ljubljana: L. Schwentner.
98. Grafenauer, Ivan. »Janez Krstnik Kersnik (1783–1850).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi271614/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski bijografski leksikon: 3. zv. Hintner–Kocen*. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1928.
99. Grdina, Igor. »Kdo je mar?« V *Slovenska kronika XIX. stoletja*, ur. Jože Ciperle, 268–269. Ljubljana: Nova revija, 2001.
100. Grdina, Igor. 2002. *Ipavci: Zgodovina slovenske meščanske dinastije*. Ljubljana: Založba ZRC; ZRC SAZU.
101. Grdina, Igor. 2004. *Non finito*. Šentjur: Samozaložba.
102. Grdina, Igor. 2022. »Parlamentarni včerajšnji svet.« V *Od deželnega do državnega zbora: Razvoj parlamentarizma na Slovenskem*, ur. Tomaž Ivešić in Neža Strajnar, 205–230. Ljubljana: SCNR, Družina.

103. Grdina, Igor. 2023a. *Jurčičeva Veronika Deseniška – težki bolnik slovenske umetnosti? Kulturna in literarna zgodovina treh ur*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK.
104. Grdina, Igor. 2023b. *Prešeren, politika in poezija*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
105. von Greyerz, Kaspar. »Religion in the life of German and Swiss autobiographers (sixteenth and early seventeenth centuries).« V *Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800*, ur. Kaspar von Greyerz, 223–241. London: George Allen and Unwin, 1984.
106. von Greyerz, Kaspar. 1990. *Vorsehungsglaube und Kosmologie: Studien zu englischen Selbstzeugnissen des 17. Jahrhunderts*. Göttingen, Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht.
107. von Greyerz, Kaspar. »Spuren eines vormodernen Individualismus in englischen Selbstzeugnissen.« V *Ego-Dokumente: Annäherung and den Menschen in der Geschichte*, ur. Winfried Schulze, 131–145. Berlin: Akademie Verlag, 1996.
108. Groppe, Carola. 1997. *Die Macht der Bildung: Das deutsche Bürgertum und der George-Kreis 1890–1933*. Köln, Weimar, Dunaj: Böhlau.
109. Gross, Mirjana. 1976. *Historijska znanost*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, Sveučilište u Zagrebu.
110. Grotefend, Carl Ludwig. »Philipp Georg August Wilhelm Blumenhagen.« *Allgemeine Deutsche Biographie*, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 2 (1875), 751. Dostop 8. oktober 2025. https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Blumenhagen,_Philipp_Georg_August_Wilhelm&oldid=-.
111. Grün, Anselm. 2009. *50 obredov za življenje*. Celje: Mohorjeva družba.
112. Habermas, Jürgen. 1989. *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

113. Habermas, Jürgen. 1991. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
114. Häntzschel, Günter, ur. 1986. *Bildung und Kultur bürgerlicher Frauen 1850–1918: Eine Quellendokumentation aus Anstandsbüchern und Lebenshilfen für Mädchen und Frauen als Beitrag zur weiblichen literarischen Sozialisation*. Tübingen: Max Niemayer Verlag.
115. Hardach-Pinke, Irene. 1981. *Kinderalltag: Aspekte um Kontinuität und Wandel in autobiographischen Zeugnissen 1700 bis 1900*. Frankfurt ob Majni, New York: Campus Verlag.
116. Heinel, Beate. 1994. *Die Zauberoper: Studien zu ihrer Entwicklungsgeschichte anhand ausgewählter Beispiele von den Anfängen bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt ob Majni: Peter Lang.
117. Hess, Henner. 1987. *Rauchen: Geschichte, Geschäfte, Gefahren*. Frankfurt ob Majni: Campus Verlag.
118. von der Heyden-Rynsch, Verena. 1992. *Europäische Salons: Höhepunkte einer versunkenen weiblichen Kultur*. München: Artemis & Winkler.
119. Hiebl, Ewald in Ernst Langthaler. 1992. *Im Kleinen das Große suchen: Mikrogeschichte in Theorie und Praxis*. Innsbruck, Dunaj, Bolzano: StudienVerlag.
120. Hocke, René. 1991. *Europäische Tagebücher aus vier Jahrhunderten*. Frankfurt ob Majni: Fischer Taschenbuch Verlag.
121. Höfer, Anette in Rolf Reichardt, ur. 1986. *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*. München: Oldenburg.
122. Hribar, Ivan. 1928. *Moji spomini: I. del: Od 1853. do 1910. leta*. Ljubljana: s. n.
123. Hubbard, William H. 1983. *Familiengeschichte: Materialien zur deutschen Familie seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck.
124. Huizinga, Johan. 1975. *Herbst des Mittelalters: Studien über Lebens- und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden*. Stuttgart: Alfred Kröner.

125. Huizinga, Johan. 1984. *Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance*. Princeton: Princeton University Press.
126. Huizinga, Johan. 2011. *Jesen srednjega veka*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
127. »Illyrien.« 1839. *Laibacher Zeitung*. 20. april 1839. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-J7OYDF1T/e7e993cf-3b2b-458d-8db3-9bcb789c0b36/PDF>.
128. »Illyrien.« 1844. *Laibacher Zeitung*. 3. september 1844. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-TI3DKQ6P/9bb83bc5-3416-431a-a007-28f7b29a0788/PDF>.
129. Jaumann, Herbert. 2014. »Respublica litteraria: Partei mit einem Programm der Parteilosigkeit: Gegen das anachronistische Mißverständnis eines mehrdeutigen Konzepts der Frühen Neuzeit.« *Aufklärung* 26: 17–30.
130. Joas, Hans. 2017. *Die Macht des Heiligen: Eine Alternative zur Geschichte von der Entzauberung*. Berlin: Suhrkamp.
131. Jurčič, Josip. 1965. *Zbrano delo* 2, ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
132. *Jurende's Väterlandischer Pilger: Geschäfts- und Unterhaltungsbuch für alle Provinzen des österreichischen Kaiserstaates auf das Schaltjahr 1848*. Dunaj: J. P. Sollinger.
133. Jürgen, Bernd. 1994. »Kleine Schritte der sozialen Emanzipation: Ein Versuch über den unterschichtlichen Spaziergang um 1900.« *Historische Anthropologie* 2 (1): 423–441.
134. Kablitz, Andreas. »Positivismus.« V *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie*, ur. Ansgar Nünning, 582–584. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2008.
135. Kale, Steven. 2004. *French Salons: High Society and Political Sociability from the Old Regime to the Revolution of 1848*. Baltimore: John Hopking University Press.

136. Kasten, Ingrid, Gesa Stedman in Margarete Zimmermann. »Einleitung: Lucien Febvre und die Folgen.« V *Querelles: Jahrbuch für Frauenforschung* 2002, ur. Ingrid Kasten, Gesa Stedman in Margarete Zimmermann, 9–25. Stuttgart: J. B. Metzler, 2002.
137. Keller, Gottfried. 2021. *Kleider machen Leute: Textausgabe mit Kommentaren und Materialien*, ur. Wolfgang Pütz. Stuttgart: Reclam, Philipp, jun.
138. Kidrič, France. »Crobath, Blaž (1797–1848).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi162470/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 1. zv. Abraham–Erberg*. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1925.
139. Kidrič, France. 1938. *France Prešeren 1800–1838: Življenje pesnika in pesmi*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
140. Kindermann, Heinz. 1959. *Theatergeschichte Europas: Das Theater der Barockzeit*. Salzburg: O. Müller.
141. King, Charles W. »Mode und Gesellschaftsstruktur.« V *Marketing-Soziologie: Soziale Interaktionen als Determinanten des Marktverhaltens*, ur. Karl Gustav Specht in Günter Wiswede, 375–392. Berlin: Duncker & Humblot, 1976.
142. Knežević, Snježana. 2011. Južna promenada i Strossmayerovo šetalište. *Zagreb moj grad* 34: 10–15.
143. von Knigge, Adolf F. 1788. *Über den Umgang mit Menschen*. Hannover: Schmidt.
144. Koblar, France. »Blaž Potočnik (1799–1872).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi451410/#slovenski-biografski>

- leksikon (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 7. zv. *Peterlin–Pregelj C.* France Kidrič et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1949.
145. Kocka, Jürgen. »Stand – Klasse – Organisation: Strukturen sozialer Ungleichheit in Deutschland vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert im Aufriß.« *V Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*, ur. Hans-Ulrich Wehler, 137–165. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.
146. Kocka, Jürgen. »Vorwort.« *V Bürgerinnen und Bürger: Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, ur. Ute Frevert, 7–10. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.
147. Kocka, Jürgen. 2002. *Sozialgeschichte in Deutschland seit 1945: Aufstieg, Krise und Perspektiven*. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung.
148. Koll, Edith. »Beitrag zur Geschichte des Wiener Haustheaters im 18. Jahrhundert.« *Wiener Schriften*, ur. Amt für Kultur, Schulverwaltung der Stadt Wien, 170 sl. Dunaj: Jugend & Volk 43, 1979. Dostop 8. oktober 2025. <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Haustheater>.
149. Komelj, Milček. »Jožef Tominc, slikar (1790–1866): Portretist kraljev in petičnežev.« *V Znameniti Slovenci/The famous Slovenians*, ur. Evgen Bergant idr., 270–271. Ljubljana. Forma 7, 2000.
150. Komelj, Milček. »Slikar tržaških meščanov.« *V Slovenska kronika XIX. stoletja*, ur. Jože Ciperle, 178–179. Ljubljana: Nova revija, 2001.
151. König, Gudrun M. 1996. *Eine Kulturgeschichte des Spazierganges: Spuren einer bürgerlichen Praktik: 1780–1850*. Dunaj: Böhlau.
152. König, René. 1988. *Menschheit auf dem Laufsteg: Die Mode im Zivilisationsprozeß*. Frankfurt ob Majni, Berlin: Ullstein.
153. Kordes, Leopold. 1844. »Die kleinen Sänger Vianesi.« *Carniolia*. 10. maj 1844. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/>

URN:NBN:SI:DOC-ROJ1GZ1C/7bcb0fbb-bce7-4f46-92d3-2954abf66c96/PDF.

154. Kos, Dušan. 2015. *Zgodovina morale 1*. Ljubljana: Založba ZRC.
155. Kos, Janko, ur. 2009. *Leksikon Literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
156. Kracauer, Siegfried. 1971. *Geschichte: Von den letzten Dingen*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
157. Krajnc, Slavko. 2018. »Duhovnost, ki temelji na liturgiji in na »liturgiji« po liturgiji.« *Bogoslovni vestnik* 78: 797–811.
158. Kranjec, Silvo. »Jožef Kamilo Schmidburg (1779–1846).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi544124/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 9. zv. Raab–Schmid*. Alfonz Gspan et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960.
159. Krautwald, Barbara. 2011. *Bürgerliche Frauenbilder im 19. Jahrhundert*. Bielefeld: Transcript Verlag.
160. Kuhn, Konrad J., ur. 2023. *Gehen – kulturwissenschaftliche Erkundungen zu alltäglichen Praktiken*. Innsbruck: Universität Innsbruck.
161. »Kundmachung.« 1844. *Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung*. 3. september 1844. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-12U9HFJN/babe211a-db71-4d80-aa21-9b0af8ddfe46/PDF>.
162. Labrousse, Ernest. 1943. *La Crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution*. Pariz: PUF.
163. Lejeune, Philippe. 1994. *Der autobiographische Pakt*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
164. Lerner, L. D. 1956/57. »Puritanism and the spiritual Autobiography.« *HM* 55: 373–386.

165. Levi, Giovanni. 1995. *Nematerialna dediščina, življenjska pot piemontskega eksorcista iz 17. stoletja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
166. Levi, Giovanni. 2001. »On Microhistory.« *V New Perspectives on Historical Writing*, ur. Peter Burke, 79–119. Cambridge, Oxford: Polity, Blackwell.
167. Lippich, Fran W. 1834. *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach*. Ljubljana.
168. Loetz, Francisca. 2013. »Ständische Gesellschaft.« *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*. Nazadnje posodobljeno 10. januar 2013. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/009928/2013-01-10/>.
169. »Lombardisch-Venetianisches Königreich.« 1845. *Laibacher Zeitung*. 21. junij 1845. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KKM1MJMU/73167d34-d3ef-4314-bd7b-aa2b0a93692c/PDF>.
170. Lüdtke, Alf. »Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, historische Anthropologie.« *V Geschichte: Ein Grundkurs*, ur. Hans-Jürgen Goertz, 557–578. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag, 1998.
171. Ludvik, Dušan. 1957. »O Stanovskem gledališču v Ljubljani.« *Jezik in slovstvo* 3 (3): 231–238.
172. Lukšić, Irena, ur. 2000. *Dnevnik Dragoje Jarnević: Knjiga obilja i očaja*. Karlovec: Matica hrvatska.
173. Machtans, Karolin. 2009. *Zwischen Wissenschaft und autobiographischem Projekt, Saul Friedländer und Ruth Klüger*. Tübingen: M. Niemmayer.
174. Manguel, Alberto. 2007. *Zgodovina branja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
175. Marchivum: Druckschriften digital. Dostop 8. oktober 2025. <https://druckschriften-digital.marchivum.de/>.

176. Marrou, Henri-Irénée. 1973. *Über die historische Erkenntnis? Welches ist der richtige Gebrauch der Vernunft, wenn sie sich historisch betätigt?* Freiburg, München: Alber.
177. Martin-Fugier, Anne. »Ritten der Bürgerlichkeit.« V *Geschichte des privaten Lebens 4: Von der Revolution zum Großen Krieg*, ur. Michelle Perrot, 201–265. Frankfurt ob Majni: S. Fischer, 1992.
178. Marušič, Branko. »Rutar, Simon (1851–1903).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi529137/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Primorski slovenski biografski leksikon: 13. snopič Rebula–Sedej, 3. knjiga*. Martin Jevnikar. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 1987.
179. Matić, Dragan. »Kazinsko društvo v Ljubljani.« V *Slovenska kronika XIX. stoletja*, ur. Jože Ciperle, 219–220. Ljubljana: Nova revija, 2001a.
180. Matić, Dragan. »O sprejemanju oblačilne mode. V *Slovenska kronika XIX. stoletja*, ur. Jože Ciperle, 251–252. Ljubljana: Nova revija, 2001b.
181. McCracken, Grant. »The Trickle-Down-Theory Rehabilitated.« V *The Psychology of Fashion*, ur. Michael R. Solomon, 39–54. Lexington: Lexington Books, 1985.
182. Medick, Hans in David Sabeau, ur. 1984. *Emotionen und materielle Interessen: Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*. Göttingen: Max-Planck-Institut für Geschichte.
183. Medick, Hans. 1994. »Mikro-Historie.« V *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*, ur. Winfried Schulze, 40–53. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
184. Melik, Vasilij. 1984. »Nekatere strani razvoja Ljubljane 1848–1941.« V *Zgodovina Ljubljane, 201–211*. Ljubljana: Kronika, Zgodovinsko društvo.

185. Melik, Vasilij. 1956. »Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno.« *Ekonomska revija* VII: 507–524.
186. Mentges, Gabriele, ur. 1994. *Auf und Zu: Von Knöpfen, Schnüren, Reißverschlüssen: Begleitband zur Ausstellung im Museum für Volkskultur im württembergischen Schloss Waldenbuch*. Stuttgart: Württembergisches Landesmuseum.
187. Mentges, Gabriele, ur. 2000. *Geschlecht und materielle Kultur*. Münster: Waxmann.
188. Mentges, Gabriele, ur. 2005. *Kulturanthropologie des Textilen*. Dortmund: Ebersbach & Simon.
189. Mentges, Gabriele. 2011. »Europäische Kleidermode (1450–1950).« *Europäische Geschichte Online* (EGO). Nazadnje posodobljeno 22. februar 2022. <https://www.ieg-ego.eu/de/threads/modelle-und-stereotypen/europaeische-kleidermode-1450-1950/gabriele-mentges-europaeische-kleidermode-1450-1950>.
190. *Meyers Großes Konversations-Lexikon: Band 7*. Leipzig 1909. Dostop 8. oktober 2025. <http://www.zeno.org/Meyers-1905/K/meyers-1905-017-0479>.
191. van Miert, Dirk. 2016. »What was the Republic of Letters? A brief introduction to a long history (1417–2008).« *Groniek* 204/205: 269–287.
192. Mikolič, Mojca. 2011. »Jožef Tominc [elektronski vir]: Prispevek k datiranju portreta dr. Frušića z družino.« Dostop 8. oktober 2025. <http://www.suzd.si/bilten/arhiv/bilten-suzd-15-2011/345-raziskave/356-mojca-mikolic-jozef-tominc-prispevek-k-datiranju-portreta-dr-frusica-z-druzino>.
193. Miladinović Zalaznik, Mira. »Theaterkritik in der Zeitschrift Carniolia.« V *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa: Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*, ur. Feliks J. Bister in Peter

- Vodopivec, 183–196. Ljubljana. Oddelek za zgodovino FF UL, 1995.
194. Miladinović Zalaznik, Mira. »Carniolia: Vaterländische Zeitschrift und Unterhaltungsblatt aus Krain.« V *Zwischeneuropa/Mitteleuropa: Sprache und Literatur in interkultureller Konstellation*, ur. Walter Schmitz in Jürgen Joachimsthaler, 541–549. Dresden: Thelem, 2007.
 195. Mintz, Sidney W. 2007. *Die süße Macht: Kulturgeschichte des Zuckers*. Frankfurt ob Majni, New York: Campus Verlag.
 196. Moder, Gregor, Franc Zalar in Irena Žmuc, ur. 1991. *Podobe ljubljanskih meščanov: Mestni muzej Ljubljana* [Katalog]. Ljubljana: Mestni muzej.
 197. Modrow, Irina. »Religiöse Erweckung und Selbstreflexion: Überlegungen zu den Lebensläufen Herrnhuter Schwestern als einem Beispiel pietistischer Selbstdarstellungen.« V *Ego-Dokumente: Annäherung and den Menschen in der Geschichte*, ur. Winfried Schulze, 121–129. Berlin: Akademie Verlag, 1996.
 198. Morat, Daniel. 2010: »Sinne.« V *Von der Arbeit des Historikers: Ein Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft*, ur. Anne Kwaschik in Mario Wimmer, 83–86. Bielefeld: Transcript Verlag.
 199. Müller, Ulrich. 2006. »Zauberspiel.« *Österreichisches Musiklexikon online*, begr. von Rudolf Flotzinger, hg. von Barbara Boisis. Nazadnje posodobljeno 15. maj 2006. <https://dx.doi.org/10.1553/0x0001e77c>.
 200. Neumeister, Sebastian in Conrad Wiedemann, ur. 1987. *Res publica litteraria: Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
 201. Nobis, Herbert Maria. »Buch der Natur.« V *Historisches Wörterbuch der Philosophie: 1. zv.*, 957–959. Basel: Schwabe, 1971.

202. Nobis, Herbert Maria. »Buch der Natur.« V *Lexikon des Mittelalters*: 2. zv., 814 sl. München, Zürich: Artemis, 1983.
203. Oexle, Otto Gerhard. 1988. »Versuche der kategorialen Erfassung der ständischen Gesellschaft.« V *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität*, ur. Winfried Schulze, 19–51. München. R. Oldenburg.
204. Ovsec, Damjan J. 1992. *Velika knjiga o praznikih: Praznovanja na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Domus.
205. Quinzi, Alessandro. 2011. *Giuseppe Tominz*. Trst: Fondazione CRTrieste.
206. Pančur, Andrej. 1996. »Neki eksorcist, neka vaška skupnost in neki mikrozgodovinar.« *Zgodovina za vse* 3 (1): 79–82.
207. Pekacz, Jolanta T. 1999. *Conservative Tradition In Pre-Revolutionary France: Parisian Salon Women*. New York: Peter Lang.
208. Perenič, Urška. »Prvi slovenski družinski roman v obliki dnevnika.« V *Beatin dnevnik: Roman/Prvi slovenski družinski roman v obliki dnevnika*, ur. Urška Perenič, 7–50. Ljubljana: ZIFF, 2019.
209. Perenič, Urška. 2021. *Josip Jurčič (1844–1881): Pripovednik svojega in našega časa*. Ljubljana: Beletrina.
210. Perenič, Urška. 2022. *Luize Pesjakove pesmi za slovensko mladost v zrcalu bidermajerja*. Celje: Mohorjeva družba.
211. Perrot, Michelle. »Rollen und Charaktere.« V *Geschichte des privaten Lebens 4: Von der Revolution zum Großen Krieg*, ur. Michelle Perrot, 127–194. Frankfurt ob Majni: S. Fischer, 1992.
212. Pesjakova, Luiza. 1885. *Ins Kinderherz*. Ljubljana. I. v. Kleinmayr & Bamberg.
213. Pesjakova, Luiza. 1886. »Iz mojega detinstva.« *Ljubljanski zvon* 6 (11): 673–683.
214. Pesjakova, Luiza. 1887. *Beatin dnevnik: Roman*. Novo mesto: Janez Krajec.
215. Pesjakova, Luiza. 1889. *Vijolice*. Ljubljana. J. R. Milic.

216. Pintar, Ivan. »Fran Viljem Lipič (1799–1845).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi331908/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 4. zv. Kocen–Lužar*. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1932.
217. Pirjevec, Avgust. »Štefan Kočevar (1808–1838).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi283363/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 4. zv. Kocen–Lužar*. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1932.
218. Plummer, Ken. 1983. *Documents of Life: An Introduction to the Problems and Literature of a Humanistic Method*. London: Unwin Hyman.
219. Pohlmann, Carola. »Joachim Heinrich Campe als Kinder- und Jugendschriftsteller: Eine Ausstellung der Staatsbibliothek zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz.« In: Ewers, HH., Nassen, U., Richter, K., Steinlein, R. (eds) *Kinder- und Jugendliteraturforschung 1996/97*. J. B. Metzler, Stuttgart. Dostop 8. oktober 2025. https://doi.org/10.1007/978-3-476-03726-8_1.
220. Pollmann, Judith. 1999. *Religious Choice in the Dutch Republic: The Reformation of Arnoldus Buchelius*. Manchester: University Press.
221. »Ponovljen rodoljubin klic.« 1849. *Kmetijske in rokodelske novice*. 26. september 1849. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-438GEPIG/a75fd178-a7f3-4ff0-92d2-0909c362fa2f/PDF>.

222. »Praznovanje godú.« 1848. *Kmetijske in rokodelske novice*. 31. maj 1848. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-VTSB1PV5/c9e7dbb6-881f-4c03-9390-b44676124085/PDF>.
223. Preinfalk, Miha. 2013. *Plemiške rodbine na Slovenskem: 18. stoletje*. Ljubljana: Viharnik.
224. Presser, Jacob Jacques. 1947. »De kinder moord van Amsterdam: Anne Frank, Het achterhuis.« *De Vrije Katheder* 7 (16): 253.
225. Presser, Jacob Jacques. 1958. »Memoires als geschiedbron.« V *Winkler Prins Encyclopaedie VIII*. Amsterdam: Elsevier.
226. Presser, Jacob Jacques. 1969. *Uit het werk van J. Presser*. Amsterdam: Atheneum, Polak & Van Gennep: 277–295.
227. Prešeren, France. 1960. *Pesmi in pisma*, ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Mladinska knjiga.
228. Prešeren, France. 1965. *Zbrano delo 1*, ur. Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
229. Prešeren, France. 1982. *Poezije doktorja Franceta Prešerna*, ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Prešernova družba.
230. Price Zimmermann, T. C. 1998. »Bekanntnis und Autobiographie in der frühen Renaissance.« V *Die Autobiographie: Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*, ur. Günther Niggel, 343–366. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
231. Reichardt, Rolf, Hans-Jürgen Lüsebrink in Jörn Leonhard, ur. 2021. *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*. Berlin, Boston, Oldenbourg: De Gruyter.
232. Roche, Daniel. 1997. *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Régime*. Cambridge: University Press.
233. Rosenbaum, Heidi. 1977. *Familie und Sozialstruktur*. Hannover: Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung.
234. Rozman, Ksenija. 1971. *Narodna galerija Ljubljana [Slikovno gradivo]: Mihael Stroj: 1803–1871*. Ljubljana: Narodna galerija.

235. Sandgruber, Roman. 1982. *Die Anfänge der Konsumgesellschaft: Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik.
236. Sawicki, Maciej. 2014. »Historical narrative, movies and meaning: The problem of interpretation and representation in Saul Friedländer's historiography.« *Sensus Historiae* XVII (4): 39–57.
237. Schäfers, Bernard. 2017. *Die bürgerliche Gesellschaft*. Wiesbaden: Springer.
238. Scharloth, Joachim. *Sprachnormen und Mentalitäten*. Tübingen: Max Niemayer Verlag, 2005.
239. Schenk, Herrard. 1995. *Freie Liebe, wilde Ehe: Über die allmähliche Auflösung der Ehe durch die Liebe*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
240. Schlitter, Anna-Brigitte. »Zu Pferd.« V *Mode und Gender*, ur. Anna-Brigitte Schlitter in Katharina Tietze, 205–218. Bielefeld: Transcript Verlag, 2025.
241. Schnierer, Thomas. 1995. »Die (Ir)-Rationalität der Mode und ihre theoretische Bewältigung.« *Soziale Welt* 46 (2): 223–239.
242. Schulz, Karin. 2018. *Konversation und Geselligkeit: Praxis französischer Salonkultur im Spannungsfeld von Idealität und Realität*. Bielefeld: Transcript Verlag.
243. Schulze, Winfried. 1988. »Das Wagnis der Individualisierung.« V *Wege in die Neuzeit*, ur. Thomas Cramer, 270–286. München: Fink.
244. Schulze, Winfried. 1989. *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
245. Schulze, Winfried, ur. 1994a. *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
246. Schulze, Winfried. »Einleitung.« V *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*, ur. Winfried Schulze, 6–18. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994b.

247. Schulze, Winfried. »Ego-Dokumente: Annäherung and den Menschen in der Geschichte?« V *Ego-Dokumente: Annäherung and den Menschen in der Geschichte*, ur. Winfried Schulze, 11–32. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.
248. Schütze, Yvonne. »Mutterliebe – Vaterliebe: Elternrollen in der bürgerlichen Familie des 19. Jahrhunderts.« V *Bürgerinnen und Bürger: Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, ur. Ute Frevert, 118–133. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.
249. Segalen, Martine. 1990. *Die Familie: Geschichte, Soziologie, Anthropologie*. Frankfurt ob Majni: Campus.
250. Sernek, Janko. 1871. *Nauk o gospodinjstvu*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
251. Sieder, Reinhard. 1987. *Sozialgeschichte der Familie*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
252. Simmel, Georg. 1908. *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot.
253. Simmel, Georg. 1911. *Philosophische Kultur: Gesammelte Essays*. Leipzig: Klinkhardt.
254. Simmel, Georg. 1998. »Moda.« *Časopis za kritiko znanosti* 26 (189): 241–259.
255. Simon-Muscheid, Katharina in Albert Tanner. 2006. »Bürger-tum.« *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*. Dostop 8. oktober 2006. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/016379/2006-10-09/> .
256. Simonis, Linda. »Geistesgeschichte.« V *Metzler Lexikon Literatur und Kulturtheorie*, ur. Ansgar Nünning, 242–244. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2008.
257. Sivec, Jože. »Donizettijeve opere v Stanovskem gledališču v Ljubljani.« V *Muzikološki zbornik II*, ur. Dragotin Cvetko, 52–64. Ljubljana: FF UL, 1966. 52–64.

258. Slodnjak, Anton. »France Prešeren (1800–1849).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstveno-raziskovalni center SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi463215/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2025). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 8. zv. Pregelj Ivan–Qualle*. Franc Ksaver Lukman. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1952.
259. »Slovensko gledališče.« 1905. *Slovenski narod*. 9. december 1905. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-FJ2FV9I0/fccab3f1-a365-4a50-afdd-edf977a5ed20/PDF>.
260. Smolik, Marijan. 2001: *Leto svetnikov*. Celje: Mohorjeva družba.
261. Snoj, Marko. *Slovenski etimološki slovar*³, www.fran.si, dostop 8. oktober 2025.
262. Spree, Reinhard. 2007. *Eine bürgerliche Karriere im deutschen Kaiserreich: Der Aufstieg des Advokaten Dr. jur. Hermann Ritter von Pemsel in Wirtschaftselite und Adel Bayerns*. Aachen: Shaker.
263. Springschitz, Leopoldine. 1949. *Wiener Mode im Wandel der Zeit*. Dunaj.
264. »Sreča in veselje.« 1844a. *Kmetijske in rokodelske novice*. 4. september 1844. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-UF7GA82Z/aa88e19e-0673-4a6c-899c-cc1d59e89191/PDF>.
265. »Sreča in veselje.« 1844b. *Kmetijske in rokodelske novice*. 11. september 1844. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-MSZV14U2/b6afa2ae-5769-48b1-9373-89009727c1e1/PDF>.
266. Stanley, Liz, ur. 2016. *Documents of Life Revisited: Narrative and Biographical Methodology for a 21st Century Critical Humanism*. London: Routledge.

267. Stearns, Peter N., ur. 2001. *Encyclopedia of European Social History*. Detroit: Charles Scribner's Sons.
268. Stone, Lawrence. 1979. »The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History.« *Past and Present* 85: 3–24.
269. Studen, Andrej. 1991. »Stanovanjska kultura nekaterih ljubljanskih ulic 1910.« *Zgodovinski časopis* 45 (2–4): 239–257; 411–427, 595–605.
270. Studen, Andrej. 1993. *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv.
271. Studen, Andrej. 1995. *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana: Institutum studiorum humanitatis.
272. Studen, Andrej. »Obisk cesarja Ferdinanda v Ljubljani.« V *Slovenska kronika XIX. stoletja*, ur. Jože Ciperle, 266–267. Ljubljana: Nova revija, 2001.
273. Škerlj, Stanko. 1936. *Italijanske predstave v Ljubljani od VII. do XIX. stoletja*. Ljubljana: s. n.
274. Škerlj, Stanko. 1973. *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih*. Ljubljana: SAZU.
275. Tagebücher Anna Maria Preiswerk-Iselin 1795–1839. Dostop 8. oktober 2025. <https://www.geovistory.org/project/924033/publication/index.html>.
276. Teilansicht, Park Jurjaves. Dostop 8. oktober 2025. <https://www.abeebooks.com/art-prints/Teilansicht-Park-Jurjaves-Ansicht-Parkes-n%C3%A4chst/31682255825/bd>.
277. *The dancer's guide and ball-room companion*. New York: Frank M. Reed, 1874. Dostopno na [https://www.libraryofdance.org/manuals/1874-Reed-Dancers-Guide_\(LOC\).pdf](https://www.libraryofdance.org/manuals/1874-Reed-Dancers-Guide_(LOC).pdf).
278. Theater und Musik in Weimar 1754–1990. Dostop 8. oktober 2025. <https://theaterzettel-weimar.de/theater-und-musik-in-weimar-1754-1990>.

279. Trdina, Janez. 1954. *Zbrano delo* 6, ur. Janez Logar. Ljubljana. Državna založba Slovenije.
280. Trepp, Anne-Charlott. 1996. »Anders als sein Geschlechtscharakter: Der bürgerliche Mann um 1800 – Ferdinand Beneke (1774–1848).« *Historische Anthropologie* 4: 57–77.
281. Trepp, Anne-Charlott. 2001. »Gefühl oder kulturelle Konstruktion?« *Sowi* 3: 14–21, 44–51.
282. Trstenjak, Anton. 1892. *Slovensko gledališče: Zgodovina gledaliških predstav in dramatične književnosti na Slovenskem*. Ljubljana. Dramatično društvo.
283. Tschöschner, Katrin. 2009. *Tragen und getragen werden: Die Bedeutung des Pferdes bei der Entwicklung der weiblichen Identität: Diplomarbeit*. Celovec: Alpen-Adria-Universität Klagenfurt.
284. Ulrich, Fritz. 1998. *Große Damen im Sattel: Kaiserinnen und Königinnen: Leidenschaftliche Reiterinnen aus vier Jahrhunderten*. Zürich: Thesis Verlag.
285. Unfried, Hannelore. »Ein Gesellschaftsspiel in Tanzform oder: Wer gibt wem den Korb?« V *Bekennntnis zur österreichischen Musik in Lehre und Forschung*, ur. Walter Pass, 273–320. Dunaj: Pasqualihaus, 1996.
286. Unfried, Hannelore. 1997. »Cotillon: Vor-Spiel des Paartanzes im 19. Jahrhundert.« *Sommerakademie für Volkskultur 1995/96*: 303–313.
287. Valensi, Lucette. 2010. »The problem of unbelief in Braudels Mediterranean.« V *Braudel Revisited: The Mediterranean World 1600–1800*, ur. Gabriel Piterberg, Teofilo F. Ruiz in Geoffrey Simcox, 18–34. Toronto: University of Toronto Press; UCLA Center for Seventeenth- and Eighteenth-Century Studies, William Andrews Clark Memorial Library.

288. Veblen, Thorndsten. 1899. *The Theory of the Leisure Class*. New York: The Macmillian Company.
289. Veblen, Thorndsten. 2019. *Teorija brezdelnega razreda*, ur. Primož Kraševac. Ljubljana: ZIFF.
290. »Véneć hvaležnosti in spoštovanja Gospodu Janezu K. Kersniku.« 1844. *Kmetijske in rokodelske novice*. 3. julij 1844. Dostopno na: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-UWVX24RN/15a9ce8a-73f6-445f-91bc-de408fce47ac/PDF>.
291. Vesel, Ivan. 1868. *Olikani Slovenec*. Ljubljana: Slovenska matica.
292. Veyne, Paul. 1991. *La société romaine*. Pariz: Seuil.
293. Vošnjak, Josip. 1982. *Spomini*, ur. Vasilij Melik. Ljubljana. Slovenska matica.
294. Weiß, Karl. »Ignaz Franz Castelli.« V *Allgemeine Deutsche Biographie: Band 4*, 63 sl. Leipzig: Duncker & Humblot, 1876.
295. Wellek, René. 1965. *A History of Modern Criticism: 1750–1950: The Later Nineteenth Century*. New Heaven, London: Yale University Press.
296. Wilhelmy Dollinger, Petra. 1988. *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780–1914)*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
297. Wilhelmy Dollinger, Petra. 1998. »Literarische Salons der Biedermeier- und Vormärzzeit – Beteiligung und Distanzierung der Annette von Droste-Hülshoff.« V *Dialoge mit der Droste: Kolloquium zum 200. Geburtstag von Annette von Droste-Hülshoff*, ur. Ernst Ribbat. Paderborn etc.: Schöningh.
298. Wilhelmy Dollinger, Petra. 1999. »Die internationale Vernetzung der deutschen Salons (1750–1914).« V *Europa – ein Salon? Beiträge zur Internationalität des literarischen Salons*, ur. Roberto Simanowski, 40–65. Göttingen: Wallstein Verlag.
299. Wilhelmy Dollinger, Petra. 2016. »Salon.« European History Online (EGO), published by the Leibniz Institute of European History

- (IEG). Nazadnje posodobljeno 16. maj 2019. <https://www.ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/knowledge-spaces/petra-dollinger-salon>.
300. Wilhelmy Dollinger, Petra. 2017. »Salon.« Europäische Geschichte Online (EGO). Dostop 8. oktober 2025. <https://www.ieg-ego.eu/de/threads/crossroads/wissensraeume/petra-dollinger-salon>.
301. Wilson, Elizabeth. 1989. *In Träume gebüllt: Mode und Modernität*. Hamburg: Kabel.
302. Wimmer, Otto in Melzer Hartmann. 1984. *Lexikon der Namen und Heiligen*. Innsbruck: Tyrolia-Verlag.
303. Winter, Helmut. 1985. *Der Aussagewert von Selbstbiographien: Zum Status autobiographischer Urteile*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
304. von Wurzbach, Constantin. »Ignaz Franz Castelli.« V *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreichs: 2. Theil*, 303–307. Dunaj: Verlag der typografisch-literarisch-artistischen Anstalt (L. C. Zamarski, C. Dittmarsch & Comp.), 1857.
305. von Wurzbach, Constantin. »Franz Karl Weidemann.« V *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreichs: 53. Theil*, 262–267. Dunaj: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1886.
306. Wuthenow, Ralph-Rainer. 1990. *Europäische Tagebücher*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
307. Zemon Davis, Natalie. 1986. *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.
308. Zorec, Črtomir. 1964. »Po Prešernovih stopinjah v Kranju.« *Gorenjski glas* 47 (28. 11. 1964): 6.
309. Zwitter, Fran. 1936. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani (Historični odsek).

IMENSKO KAZALO*

A

Abels , Heinz 80
Adalberon 82
Alešovec, Jakob 173–174
Andrejka, Rudolf 93, 132
Ariès, Philippe 15–16, 33–34,
40–41
Aron, Raymond 27
Assman, Jan 55
Auersperg, Anton Aleksander
von 19, 139
Avguštin iz Hipona, svetnik 208,
220

B

Baedekker, Karl 178
Baertschi, Christian 30
Baggerman, Arianne 13, 62–67,
71

Barblan, Guglielmo 194
Baš, Angelos 18, 135, 150–151,
154, 156–157, 161
Battista, Giovanni 48
Baudrillard, Jean 158
Baumann, Stephanie 47
Baumgarten, Elisabeth 74
Baur, Esther 19, 95–96, 133
Bayles, Pierre 84
Beauchamp, Alphonse de 63
Beaumarchais, Pierre Augustin
Caron de 193–194,
196–197
Becher, Johannes Robert 63
Behr, Hans Joachim 65
Benjamin, Walter 53, 171
Bernardini, Alfredo 197
Birch-Pfeiffer, Charlotte 19, 189,
199

* Imensko kazalo ne vsebuje imen članov družine Crobath, imen obiskovalcev Crobathovega salona in raznih družabnikov.

Bleiweis, Janez 140, 142, 146,
174, 201
 Bloch, Marc 15, 30–31, 33,
38–39, 65
 Blum, Friedrich 191
 Blumenhagen, Philipp Georg
August Wilhelm 205
 Bonaparte, Napoleon 60, 63, 88,
116, 130
 Bourdieu, Pierre 35, 221
 Bovenschen, Silvia 158
 Brandtner, Andreas 209
 Braudel, Fernand 15, 26, 30–31,
33, 36–37, 50
 Bremer, Fredrika 19, 181–182,
189, 199, 203–208, 233
 Brocke, Bernhard von 24, 41
 Bruckmüller, Ernst 54–55
 Buchelius, Arnoldus 74
 Budna Kodrič, Nataša 127,
131–134
 Bulwer-Lytton, Edward 181,
204
 Burckhardt, Jacob 24, 75
 Burke, Peter 15, 23, 26–27, 31,
33, 41–43, 47, 71
 Bury, Emmanuel 86
 Byron, George Noel Gordon 95,
209–210

C

Caf, Oroslav 222
 Callica, Gaetano 180
 Calvino, Italo 50
 Campe, Joachim Heinrich 204,
222–223
 Cardano, Gerolamo 71
 Castelli, Ignaz Franz 190
 Cellini, Benvenuto 60, 71
 Cervantes Saavedra, Miguel de
29
 Chartier, Roger 27, 33, 42
 Chaunu, Pierre 33
 Chauvin, Sebastien 44
 Ciglencečki, Marjeta 156
 Clough, Shepard Bancroft 35
 Cohen, Selma Jeanne 145
 Cook, James 222
 Cooper, Barbara T. 192
 Corbin, Alain 20, 35, 79, 87, 178,
181
 Cortés, Hernán 222
 Costa, Heinrich 20, 172–173
 Croce, Benedetto 27
 Curtius, Ernst-Robert 27
 Czarnowski, Otto von 218

Č

Češko, Jožefina → glej Terpinč,
Jožefina

Čipić Rehar, Marija 141
 Čop, Matija 137, 172, 174

D

D'Aubignacs 59
 David, Alison Matthews
 215–216
 Daye, Anne 18, 145, 148
 De La Cuisse, Sr. 148
 Defoe, Daniel 222
 Dekker, Rudolf 13, 44, 62–72
 Descartes, René 71–72
 Dev, Sachin 43
 Diana, Gales de 217
 Dilthey, Wilhelm 28–29, 69
 Dinaux, Prosper 188
 Dinzelbacher, Peter 32–33, 44
 Dirnbök, Franc 222
 Dolgan, Marijan 92–94
 Dolinar, Darko 25
 Dolinar, Jurij 174
 Dolinar, Luka 176
 Donizetti, Gaetano 194–195,
 197
 Döring, Wilhelm Asmus 189
 Drinck, Barbara 112
 Drobnič, Josip 201
 Duby, Georges 16, 27, 31, 33
 Ducange, Victor Henri Joseph
 Brahain 190–191

Dülmen, Richard van 74
 Dumas, Alexandre 188
 Dürer, Albrecht 72, 95
 Durkheim, Émile 33

E

Eibach, Joachim 221
 Einaudi, Giulio 47
 Elias, Norbert 24, 42–44, 46–47,
 84, 123
 Elizabeta Bavarska 216
 Erbe, Michael 37
 Erzgräber, Willi 28–29

F

Febvre, Lucien 15, 31, 33, 38, 40,
 65
 Fenimore Cooper, James 181,
 204–205, 218–219, 223
 Ferdinand Dobrotljivi, cesar 125,
 128, 140, 144
 Ferdinand I. Habsburško–
 Lotarinški → glej Ferdinand
 Dobrotljivi
 Fikfak, Jurij 10
 Filipčić Maligec, Vlatka
 144–145
 Fioravanti, Vincenzo 195
 Flotzinger, Rudolf 144
 Fouché, Joseph 63

Franc Jožef I. Habsburško-
 Lotariński 144, 216
 Francišek Asiški, svetnik 225
 Frank, Anne (Ana) 63
 Fränkel, Ludwig Julius 198
 Frevert, Ute 112, 225
 Frick, Claudia 170, 172, 175
 Friderik Henrik Oranski 70
 Friedländer, Saul 63–64
 Fries, Moritz 200
 Frušić, Dimitrije 110
 Frušić, Jovanka 110
 Furet, François 40
 Füssel, Marian 84

G

Galuppi, Baldassare 195
 Garmò, William B. de 147
 Gellert, Christian Fürchtegott
 95
 George, Stefan 181
 Gide, André 63
 Ginzburg, Carlo 15, 23, 27–28,
 35, 44, 47–54, 64–65, 74
 Globočnik, Alojzij 163–164
 Goethe, Johann Wolfgang von
 29, 60, 63, 198, 210, 220
 Goldoni, Carlo 195
 Gombrowicz, Witold 95
 Gonzaga, Alojzij, svetnik 236

González y González, Luis 50
 Goodman, Dena 83–84, 88
 Goubaux, Prosper → glej Dinaux,
 Prosper
 Goulemot, Jean-Marie 16,
 59–61
 Govekar, Fran 154
 Govekar, Minka 154–155
 Grafenauer, Ivan 174
 Gramsci, Antonio 27
 Granda, Stane 11
 Grdina, Igor 10, 14, 57–58, 77,
 107–108, 137, 141, 146, 164,
 194

Green, Julien 95
 Grendi, Edoardo 53
 Greyerz, Kaspar von 16, 74–76
 Grillparzer, Franc 200
 Groppe, Carola 181
 Gross, Mirjana 15, 26–28, 30–
 31, 36, 38, 40
 Grotefend, Carl Ludwig 205
 Grün, Anselm 128

H

Habermas, Jürgen 16, 80–83, 87,
 94
 Hamann, Johann Georg 95
 Händl, Georg Friedrich 198
 Häntzschl, Günter 186

Hardach-Pinke, Irene 74
 Hardenberg, Georg Friedrich
 Philipp von → glej Novalis
 Haulik, Juraj 227
 Haydn, Joseph 198
 Hédelin, François → glej
 D'Aubignacs
 Heinel, Beate 198
 Henrik II. Francoski 207
 Herder, Johann Gottfried von
 95, 220
 Hess, Henner 182–183
 Heyden-Rynsch, Verena von der
 108
 Hiebl, Ewald 48
 Hladnik, Franc 174
 Hocke, René 95
 Höfer, Anette 86
 Hoffmann, Ernst Theodor
 Amadeus 198
 Holtei, Karl von 144
 Horacij 136
 Hostnik, Davorin 189
 Hribar, Ivan 101
 Hubbard, William Henry 113
 Huizinga, Johan 23–25
 Humboldt, Wilhelm von 95
 Hunt, Lynn 42
 Huygens, Constantin ml. 70

I

Ipavec, Franc 107–108

J

Janez XXIII, papež 95
 Jarnevič, Dragojla 145
 Jaumann, Herbert 85
 Jelovškova, Ana 139
 Jerše, Sašo 11
 Joas, Hans 39
 Johnson, Samuel 95
 Jožef II. Habsburško-Lotarinški
 200
 Jurčič, Josip 60, 154
 Jürgen, Bernd 171

K

Kablitz, Andreas 25
 Kale, Steven 87–88
 Kastelic, Miha 137
 Kasten, Ingrid 65
 Katarina Velika 216
 Keller, Gottfried 154
 Kidrič, France 9, 14, 20, 98,
 100, 102–103, 108, 113,
 116–117, 150, 155, 156,
 172, 174, 176–177, 180,
 182, 186, 202
 Kindermann, Heinz 198
 King, Charles W. 161

Kleinmayr, Ignac Alojz 137
 Kleist, Heinrich von 191, 199
 Klüger, Ruth 68
 Knigge, Adolf Franz von
 109–110, 142
 Koblar, France 176
 Koch, Karl Wilhelm 191
 Kocka, Jürgen 14, 38, 82, 114
 Kočevar, Štefan 227
 Koll, Edith 200
 Kolumb, Krištof 95, 222
 Komelj, Milček 111
 König, Gudrun M. 168–169,
 175
 König, René 17, 157–158
 Kordes, Leopold 194
 Kos, Dušan 123
 Kos, Janko 25, 93
 Kotzebue, August von 192, 199,
 201–202, 207
 Kracauer, Siegfried 47
 Krajnc, Slavko 128
 Kranjec, Silvo 172
 Krautwald, Barbara 217–219,
 225
 Kreft, Bratko 72
 Kristina Švedska 216
 Križan, Jožefa 109
 Krstnik Kersnik, Janez 174
 Kuhn, Konrad J. 17, 170

Kümmel, Juliane 65–66
 Kuret, Primož 194
 Kurz zum Thurn und
 Goldenstein, Franz 167

L

Labrousse, Ernest 15, 33, 35–36
 Ladurie Le Roy, Emmanuel 31,
 33, 35
 Lamprecht, Karl 24, 41
 Langthaler, Ernst 48
 Lattermann, Franz von 180
 Le Brune, Jacques 73
 Le Goff, Jacques 31, 33, 40
 Legouvė, Ernest 188
 Lejeune, Philippe 45, 64, 66, 95
 Lerner, L. D. 74–75
 Levi, Giovanni 47–48, 50
 Lindemann, Mary 71
 Lindeman, Ruud 67
 Linhart, Anton Tomaž 196–197
 Lippich, Fran Wilhelm 20, 151,
 173–174, 180, 183
 Loetz, Francisca 77
 Löfgren, Orvar 43
 Lüdtke, Alf 48
 Ludvik XIV., francoski kralj 86
 Ludvik, Dušan 188
 Luther, Martin 72

M

Machtans, Karolin 64
 Madame de Staël 88
 Manguel, Alberto 19, 208–209
 Marrou, Henri-Irénée 28
 Martin iz Toursa 189
 Martin-Fugier, Anne 18, 116,
 118–120, 130, 138–139
 Marušič, Branko 101
 Mašek, Gašper 176
 Matić, Dragan 17, 136–137, 149,
 155
 McCracken, Grant 18, 161
 Medick, Hans 48, 53, 123
 Melik, Vasilij 99–100
 Melzer, Hartmann 127
 Menocchio 27, 50–53, 74
 Mentges, Gabriele 17, 158
 Mesnardière, Hippolyte-Jules
 Pilet de la 59
 Metelko, Franc Serafin 174
 Middleton, William George 217
 Miert, Dirk van 84–85
 Mikolič, Mojca 110–111
 Miladinović Zalaznik, Mira 11,
 194
 Mintz, Sidneya W. 42–43
 Misch, Georg 66
 Moder, Gregor 165
 Modrow, Irina 73–74

Montaigne, Michel de 63, 75
 Monteverdi, Claudio 198
 Morat, Daniel 30
 Mornay, Philippe de 85
 Mozart, Wolfgang Amadeus 24,
 198
 Muchembled, Robert 65
 Müller, Ulrich 198

N

Nelson, Horatio 222
 Neumeister, Sebastian 84
 Niederkofler, Franziska 170
 Nobis, Herbert Maria 220
 Novalis 29, 220

O

Oexle, Otto Gerhard 82
 Ovsec, Damjan J. 128

P

Pajk, Andrej 60
 Pajk, Jurij 167
 Pančur, Andrej 48–49
 Pejačević, Antun 145
 Pekacz, Jolanta T. 84
 Pellisson, Paul 59
 Perenič, Urška 20, 64, 97, 104,
 116–117, 125, 127, 131–134,
 137, 154, 164–165, 170,

- 181–182, 203–204, 206, 210, 212–214, 219–220
- Perrot, Michelle 17, 40, 105–107, 110, 112, 135
- Petrarca, Francesco 71
- Petruzzi, Peter 120, 205
- Pfizer, Gustav 218
- Pichler, Karoline 87, 181, 204
- Pickett, George 49
- Pij II., papež 71
- Pintar, Ivan 151
- Pirjevec, Avgust 227
- Pirrene, Henri 38
- Planché, James R. 191
- Plečnik, Jože 141
- Plummer, Kenneth 30, 58–59
- Pohlmann, Carola 222
- Pollmann, Judith 74
- Potočnik, Blaž 176
- Preinfalk, Miha 134
- Preiswerk-Iselin, Anne Marie 126
- Presser, Jacob Jacques 13, 15, 62–64, 66–67, 72
- Prešeren, France 14, 91, 93–94, 117, 121, 132, 137–139, 150, 174, 177, 180, 184, 235
- Price Zimmermann, T. C. 75
- Purcell, Henry 198
- Pyat, Félix 192
- Q**
- Queneau, Raymond 50
- Quinzi, Alessandro 111
- R**
- Rainsford James, George Payne 207
- Rapin, René 59
- Raulff, Ulrich 58
- Reichardt, Rolf 86
- Renan, Ernest 63
- Rihar, Gregor 176
- Ritter, Hermann 123
- Roche, Daniel 43
- Romani, Felice 195
- Romein, Jan 63, 66
- Rosenau, Ferdinand 188
- Rosenbaum, Heidi 112
- Rossini, Gioacchino Antonio 194–195, 197
- Rozman, Ksenija 111
- Rutar, Simon 101
- S**
- Sabean, David 123
- Sandgruber, Roman 99
- Sapfo 93
- Saphir, Moritz Gottlieb 209
- Savojska, Marija Ana 140
- Sawicki, Maciej 64

- Scaliger, Joseph Just 85
 Scandella, Domenico → glej
 Menocchio
 Schäfers, Bernard 129–130
 Scharloth, Joachim 32–33
 Schenk, Herrard 122–123
 Scherf, Yvonne 67
 Schiller, Johann Christoph
 Friedrich von 177
 Schlitter, Anna-Brigitte 215–
 216, 219
 Schmidburg, Jožef Kamilo von
 172
 Schneider, Louis 191
 Schnierer, Thomas 157–158
 Schnyder-Burghartz, Albert 48
 Schorske, Carl Emil 42
 Schubert, Franz 190, 221
 Schücht, Franz 227
 Schulze, Winfried 16, 34, 38,
 44–47, 61, 63, 66, 71–75, 79,
 126–127, 174
 Schwarzenberg, Katarina 134
 Scribe, Eugène 195
 Segalen, Martine 112
 Seib, Günter 36
 Sernec, Janko 108–109, 125,
 163
 Shakespeare, William 29
 Sieder, Reinhard 112
 Simiand, François 35
 Simmel, Georg 80, 159–162
 Simonis, Linda 29
 Simon-Muscheid, Katharina 80
 Siter, Daniel 11
 Sivec, Jože 194
 Slodnjak, Anton 137, 139
 Slomšek, Anton Martin 155,
 235
 Smole, Andrej 132, 137
 Smolik, Marijan 127
 Snoj, Marko 124
 Sonnleithner, Josef von 200
 Spindler, Carl 207
 Spree, Reinhard 123
 Springschitz, Leopoldina 156
 Staël-Holstein, Anne Louise
 Germaine de → glej
 Madame de Staël
 Stanley, Liz 59
 Stewart, George R. 49
 Stone, Lawrence 25, 46
 Strauss, Johan II. → glej Strauss,
 Johann ml.
 Strauss, Johann ml. 129, 146
 Stroj, Mihael 165
 Studen, Andrej 98–103, 139,
 141
 Sue, Eugène 181, 188, 192, 204
 Susemihl, Ernst 207

Š

Šerbelj, Ferdinand 111

Škerlj, Stanko 194–196

T

Tanner, Albert 80

Tavčar, Ivan 77

Taylor Coleridge, Samuel 95

Terpinc, Blaž 132

Terpinc, Jožefina 132

Thiess, Frank 46

Thompson, Edward P. 26

Tietze, Katharina 216

Tominc, Jožef 110–111

Tönnies, Ferdinand 157

Trdina, Janez 19, 135

Trepp, Anne-Charlott 122–123

Tronci, Elena 197

Trstenjak, Anton 19, 201

Tschösch, Katrin 217

U

Ulrich, Fritz 216–217

Unfried, Hannelore 147–148

V

Valensi, Lucette 36

Valéry, Paul 63

Veblen, Thornsten 162–163, 232

Vesel Koseski, Jovan 140

Vesel, Ivan 109, 113, 116,
120–122

Veyne, Paul 31

Vianesi, Alcibiado 197

Vianesi, Augusto 197

Vianesi, Calisto 197

Vianesi, Enrico 197

Vianesi, Giuseppe 193–195, 197

Vianesi, Ida 197

Vianesi, Odoardo 197

Viktorija Britanska, kraljica 149

Virk, Tomo 10

Vogl, Karl 165

Vošnjak, Josip 109

Vovelle, Michel 40

Vraz, Stanko 227

W

Waldhart, Elisabeth 170

Warburg, Aby 27

Weber, Max 157

Weidmann, Franz Carl 198

Weingartner, Frančiška 141

Weiß, Karl 190

Wellek, René 25

Wiedemann, Conrad 84

Wilhelmy Dollinger, Petra 86–
89, 92

Wilson, Elizabeth 157

Wimmer, Otto 127

Winkler, John 27
Winter, Helmut 16, 61
Wurzbach, Maximilian I. 117
Wuthenow, Ralph–Rainer 95–96

Z

Zabukovec, Jakob 201
Zalar, Franc 111
Zasche, Ivan 211
Zemon Davis, Natalie 75–76
Zois, Anton 131, 134, 137
Zois, Sigmund 134, 137
Zois, Žiga 134
Zorec, Črtomir 214
Zupan, Jakob 174
Zwitter, Fran 99

